

VU Research Portal

De universitaire campus

Flipse, A.C.; Streefland, Abel

2020

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Flipse, A. C., & Streefland, A. (Eds.) (2020). *De universitaire campus: Ruimtelijke transformaties van de Nederlandse universiteiten sedert 1945*. Verloren.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

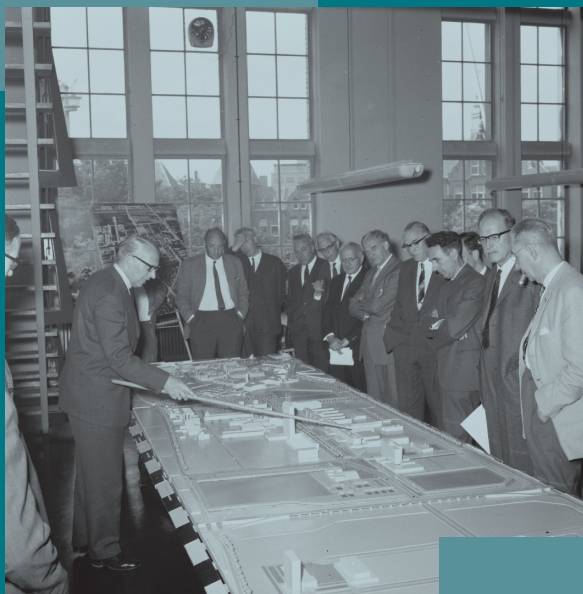
E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

De universitaire campus

Ruimtelijke
transformaties van
de Nederlandse
universiteiten sedert
1945

Redactie
Ab Flipse en
Abel Streefland

De universitaire campus

Universiteit & Samenleving

1. Universitaire vormingsidealen
De Nederlandse universiteiten sedert 1876
2. Stille wijkplaatsen?
Politiek aan de Nederlandse universiteiten sedert 1876
3. Onderzoek in opdracht
De publieke functie van het universitaire onderzoek in Nederland sedert 1876
4. Keurige wereldbestormers
Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876
5. Over de grens
Internationale contacten aan Nederlandse universiteiten sedert 1876
6. Het universitaire bedrijf
Over professionalisering van onderzoek, bestuur en beheer
7. PIM HUIJNEN, De belofte van vitamines
Voedingsonderzoek tussen universiteit, industrie en overheid 1918-1945
8. Van Lectio tot PowerPoint
Over de geschiedenis van het onderwijs aan de Nederlandse universiteiten
9. PATRICIA FAASSE, Profiel van een faculteit
De Utrechtse bètawetenschappen 1815-2011
10. Universiteit, publiek en politiek
Het aanzien van de Nederlandse universiteiten, 1800-2010
11. De menselijke maat in de wetenschap
De geleerden(auto)biografie als bron voor de wetenschaps- en universiteits-
geschiedenis
12. Theologie, waarheidsliefde en religiekritiek
Over geloof en wetenschap aan de Nederlandse universiteiten sinds 1815
13. Spiegel of lachspiegel?
De betekenis van de campus novel voor de wetenschaps- en universiteits-
geschiedenis
14. Universiteit en identiteit
Over samenwerking, concurrentie en taakverdeling tussen de Nederlandse
universiteiten
15. De universitaire campus
Ruimtelijke transformaties van de Nederlandse universiteiten sedert 1945

De universitaire campus

Ruimtelijke transformaties van de
Nederlandse universiteiten sedert 1945

redactie

AB FLIPSE EN ABEL STREEFLAND

Verloren
Hilversum

2020

Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij financiële steun van de Stichting Batavia Academica.

Afbeelding op het omslag: Bezoekers in het hoofdgebouw van de Technische Hogeschool Delft krijgen aan de hand van maquette uitleg over de uitbreidingsplannen, midden jaren zestig (foto: TU Delft).

ISBN 978 90 8704 851 8

© 2020

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman

Typografie: Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding: Nederlandse universiteitscampussen, 1945-2020 AB FLIPSE	7
Universiteit en stadsontwikkeling tussen 1945 en 1975 ESTHER GRAMSBERGEN	17
Vergeten nieuwbouwplannen voor de Universiteit van Amsterdam uit de jaren zestig PETER JAN KNEGTMANS	41
De Vrije Universiteit Amsterdam als <i>cité universitaire</i> . Tussen gebouwencomplex en campus AB FLIPSE	59
Een maquette op grote schaal. De campus van de Medische Faculteit Rotterdam RUBEN E. VERWAAL	83
Wie er wel naar toe verhuisde en wie niet. De selectieve verhuis- bewegingen van de Utrechtse faculteiten richting Uithof MARJA GASTELAARS	99
Kennisoverdracht op de campus. Transferpunten, bedrijfscentra en <i>science parks</i> in de jaren tachtig JORRIT SMIT	119
Over de auteurs	145
Register	147

Inleiding: Nederlandse universiteitscampussen, 1945-2020

AB FLIPSE

Op Nederlandse universiteitscampussen wordt momenteel volop gerenoveerd, gesloopt en gebouwd. En de komende jaren zal dit niet minder worden. De gezamenlijke universiteiten zijn van plan om voor ruim drie miljard euro te investeren in hun huisvesting.¹ Deze bundel beoogt vanuit de geschiedenis licht te laten vallen op deze actuele ontwikkeling, aansluitend bij de benadering in eerdere delen van de reeks ‘Universiteit & Samenleving’.

De basisstructuur van de universiteitscomplexen die nu in ontwikkeling zijn, werd gelegd in de jaren vijftig, zestig en zeventig, toen de Nederlandse universiteiten een groeispurt doormaakten die gepaard ging met grote ruimtelijke veranderingen. Het was weliswaar niet de eerste keer dat universiteiten nieuwbouw realiseerden, maar op een dergelijke schaal was er niet eerder gebouwd. Wel waren er vooral in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw nieuwe laboratoria, klinieken en observatoria neergezet, waardoor de universiteiten over een groot aantal locaties in de steden verspreid raakten. Van tijd tot tijd werd weliswaar gesproken over het ‘concentreren’ van al deze ‘kennis’, maar pas in de decennia na de Tweede Wereldoorlog werd dit echt ter hand genomen. Toen verrezen grote nieuwbouwcomplexen, vaak aan de rand van de stad en soms resulterend in compleet nieuwe stadswijken. Het aanzien van de universiteit veranderde hiermee volledig. Statige negentiende-eeuwse wetenschapspaleizen maakten plaats voor fabrieksachtige laboratoria en flats met werkkamers en collegezalen. Ze deden eerder denken aan kantoorcolossen dan aan plekken van geleerdheid. Het zijn de gebouwen op deze ‘campussen’ die vandaag worden vernieuwd, uitgebreid of vervangen.

De ruimte van de universiteit als onderzoeksobject

Deze bundel presenteert een aantal casestudies over naoorlogse Nederlandse universitaire campussen, bedoeld als aanzet en inspiratie voor verder onderzoek. Hoewel de campus als onderzoeksobject volop in de belangstelling staat, is het universiteitshistorisch perspectief daarbij nogal eens afwezig. Campusonderzoek richt zich onder meer op geografische, stedenbouwkundige, economische, architectuurhistorische en organisatorische aspecten van de campus. Hierin wordt de situatie van de afgelopen decennia min of meer als vanzelf-

¹ Algemene Rekenkamer, *Vastgoed bij universiteiten. Twintig jaar na overdracht van eigendom*. Deel 2: *Vastgoedmanagement en governance* (2018), 6.

sprekend uitgangspunt genomen, ook omdat het onderzoek vaak is gericht op concrete beleidsadviezen met betrekking tot campusmanagement.² Deze bundel beoogt een brug te slaan tussen dit type onderzoek en een universiteitshistorische benadering.

Daarbij moet worden opgemerkt dat het tegenwoordig gebruikelijk lijkt elke verzameling van gebouwen voor (hoger) onderwijs een campus te noemen. Zo definieert Alexandra den Heijer, hoogleraar *public real estate* aan de TU Delft en hoofd van een onderzoeksgroep die zich richt op campusmanagement, een universiteitscampus als ‘the sum of locations with predominantly university or university-related functions’. Zo beschouwd kunnen er allerlei verschillende campussen worden onderscheiden, zoals een stadscampus, een groene campus, een gemengde campus, enzovoort; ook kan één universiteit een aantal verschillende campussen (locaties) hebben, in dezelfde stad, maar ook elders in het land, of zelfs in een ander deel van de wereld.³ Overigens heeft in het dagelijks spraakgebruik het begrip ‘campus’ een nog ruimere betekenis. Een bedrijventerrein kan zich profileren als ‘kenniscampus’, een ziekenhuis als ‘health campus’, een gymzaal als ‘sport campus’ en een kinderopvang als ‘kids campus’.

Oorspronkelijk had de term ‘campus’ echter een heel specifieke betekenis. Met wortels in het Engelse collegesysteem van Oxford en Cambridge, zou ‘de campus’ in de Verenigde Staten aan het begin van de negentiende eeuw het karakter krijgen van een soort academisch dorp, enigszins geïsoleerd in het groen. De University of Virginia, waarvoor zowel het curriculum als de campus in samenhang werden ontwikkeld door Thomas Jefferson, geldt als het oertype van de Amerikaanse universiteitscampus.⁴ Bij bestudering van ‘de universiteitscampus’ moet dus de evolutie van deze oorspronkelijke betekenis naar de huidige in de beschouwing worden betrokken.

In de traditionele universiteitsgeschiedenis is altijd wel enige aandacht gegeven aan de gebouwen en de omgeving van de universiteit. In een bundel over de geschiedenis van de Leidse universiteit uit 1925 stelde Johan Huizinga:

De geschiedenis der materiele bewerktuiging van het zuiver geestelijke is altijd bijzonder merkwaardig. De ontwikkeling der gebouwen betreft van dat verschijnsel slechts den buitenkant, het hulsel. Doch ook dit deel kan leerrijk zijn, omdat zich de geschiedenis der stad en die der wetenschap daar gelijkelijk in spiegelen.⁵

Stadsgeschiedenis en universiteitsgeschiedenis komen samen in de gebouwen van de universiteit. In het algemeen is het thema ‘town and gown’ – de stad in relatie tot de academie – altijd onderwerp van universiteitshistorisch onder-

2 Bijv. TU Delft Campus research team, *Campus NL. Investeren in de toekomst. In opdracht van VSNU en veertien Nederlandse universiteiten* (Delft 2016); vgl. ook: Peter Meusbürger, Michael Heffernan en Laura Suarsana (red.), *Geographies of the University. Knowledge and Space*, dl. 12 (Cham 2018).

3 Alexandra den Heijer en Flavia Curvelo Magdaniel, ‘Campus-city relations. Past, present, and future’, in: Meusbürger, Heffernan en Suarsana (red.), *Geographies of the University a.w.*, 439-459, m.n. 441.

4 Jonathan Coulson, Paul Roberts en Isabelle Taylor, *University Planning and Architecture. The search for perfection*. 2nd Edition (Londen en New York 2015), 16-19.

5 J. Huizinga, ‘De academische gebouwen’, in: *Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden 1925), 17-36, aldaar 35.

zoek geweest.⁶ Wat de Nederlandse situatie betreft, verscheen in 2000 al eens een themanummer van het tijdschrift voor wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis *Gewina* over ‘De universiteit en de stad, 1800-2000’. Hierin kwamen ook de ruimtelijke kanten van de relatie tussen de universiteit en de stad (en regio) aan bod, vooral in de periode tot 1945.⁷ Historicus Jo Wachelder stelde in dit nummer dat speciaal voor de twintigste eeuw ‘de bebouwingsgeschiedenis een vruchtbare invalshoek [lijkt] om de interactie tussen universiteit en stad te benaderen, een invalshoek die zich bovendien leent voor vergelijking tussen diverse universiteitssteden’. Hij wijst daarbij onder meer op het gegeven dat in de bebouwing ideeën en opvattingen tot uitdrukking worden gebracht over wat een universiteit (idealerweise) behoort te zijn.⁸ Het is deze suggestie die in deze bundel wordt opgepakt.

Universitaire bebouwingsgeschiedenis in de decennia na 1945

De Nederlandse universiteiten maakten na de Tweede Wereldoorlog een verbazingwekkende groei door. De enorme schaalvergroting blijkt uit de groei van het aantal studenten, medewerkers en het budget. Studentenaantallen groeiden van 11.000 in 1940 tot meer dan 100.000 in 1970; de overheidsuitgaven van 60 miljoen tot 1,6 miljard gulden per jaar. Zichtbaar werd de schaalvergroting vooral in de universitaire nieuwbouw. Nieuwe gebouwen werden aanvankelijk vooral nodig geacht voor de bètafaculteiten. Bèta’s – in het bijzonder ingenieurs – waren nodig voor een snelle wederopbouw, zo was de gedachte. Bovendien vroeg geavanceerde apparatuur om de modernste onderkomens. Later volgden grote academische ziekenhuizen. Ook studentenaantallen aan andere faculteiten groeiden overigens snel, met name aan de nieuwe gammafaculteiten.⁹

Bijna elke discussie over de universiteit die in deze periode gevoerd werd, had ook een ruimtelijke kant. Voor een themanummer over universiteitsbouw van het ‘maandblad voor ontwerp en omgeving’ *Plan*, uit oktober 1970, werd gesproken met allerlei beleidsmakers en daarbij kwamen zeer uiteenlopende vragen aan bod. Moest het traditionele bestuur, mede met het oog op de enorme nieuwbouwprojecten, niet anders worden vormgegeven? Welk soort on-

6 Vgl. Fien Danniau, ‘UGentMemorie 1817-2017. Een jubileum als aanleiding voor een duurzaam geheugen van stad en universiteit’, *Stadsgeschiedenis* 10 (2015), 152-161, aldaar 154.

7 Bert Theunissen (red.), ‘De universiteit en de stad, 1800-2000’, speciaal nummer van *Gewina* 24 nr. 2 (2001). Zie bijv. ook Auke van der Woud (red.), *De innige betrekking tussen stad en hogeschool, architectuur en stedenbouw van de Rijksuniversiteit Groningen, 1950-1984* (Groningen 1984); A.W. Reinink, ‘Universitaire onderkomens en hun bestudering’, *Batavia Academica. Bulletin van de Nederlandse werkgroep universiteitsgeschiedenis* 3 (1985), 1-10; M. Martin en J. Smals, ‘Het universitaire landschap. De fysieke verschijning van de universiteit in de stad’, in: K. van Berkel en F.R.H. Smit (red.), *Een universiteit in de twintigste eeuw. Opstellen over de Rijksuniversiteit Groningen 1914-1999* (Groningen 1999), 113-144.

8 J. Wachelder, ‘De universiteit en de stad, 1800-2000: nabeschouwing’, *Gewina* 24 nr. 2 (2001), 126-137, aldaar 132, 135.

9 Peter Jan Knegtmans, ‘Mass universities and the idea of an elite education in the Netherlands, 1945-2015’, in: D. Tamm (red.), *The Elite University. Roles and models* (Kopenhagen 2017), 200-215.

derwijs was geschikt voor zo veel studenten: brede academische vorming, een specialistische opleiding tot onderzoeker, of een opleiding gericht op een beroep in de samenleving? En wat voor gebouwen pasten daarbij? Wat was de plaats van de universiteit in de samenleving: gedijde ze het beste in een zeker isolement, zoals op een campus, of juist geïntegreerd in de stad? Wat was de maximale grootte van een universiteit: mochten universiteiten onbeperkt doorgroeien, of kon er beter een maximaal aantal studenten worden ingesteld van, bijvoorbeeld, 10.000, waarna nieuwe universiteiten de groei moesten opvangen? Was het idee van een universiteit als een gemeenschap – met daarin alle faculteiten vertegenwoordigd en gericht op een zekere samenhang van kennis – überhaupt nog wel realistisch met dergelijke grote instellingen? Konden onderwijs en onderzoek met elkaar verbonden blijven en betekende dat ook dat ze op één plek geconcentreerd moesten zijn?¹⁰ Op de achtergrond speelde ten slotte de vraag hoeveel ruimte – letterlijk (geografisch) en figuurlijk (financieel) – er eigenlijk was om de uiteenlopende idealen te verwezenlijken: er moest rekening gehouden worden met de historisch gegroeide situatie; de financiële mogelijkheden waren ondanks de groeiende welvaart niet onbeperkt; en verschillende overheden stelden, vooral op ruimtelijk vlak, allerlei eisen.¹¹

Hoe zag de historisch gegroeide situatie eruit? De Nederlandse universiteiten hadden zich in het verleden zonder al te veel planning over de verschillende steden uitgebreid. Over de beide Amsterdamse universiteiten werd bijvoorbeeld gezegd:

Zij raakten verspreid over zó vele tientallen gebouwen dat geen enkele Amsterdammer aan zijn nieuwsgierige bezoekers kon laten zien waar die universiteiten nu eigenlijk stonden. Zij waren uiteengespat als fragmentatiebommen en de scherven lagen verspreid over de gehele stad. De universiteiten hadden geen gezicht. Visueel waren ze er niet.¹²

Voor verdere groei zou deels buiten de stad gekeken moeten worden, zo veel was duidelijk. Dat gold zowel voor het uitbreiden van bestaande instellingen als voor het stichten van eventuele nieuwe instellingen. Bij deze laatste categorie was in theorie alle ruimte voor vernieuwing en experiment, ook op het ruimtelijk vlak. Dat bleek toen in 1956 een tweede technische hogeschool werd gesticht in een nieuwe stadswijk in Eindhoven.¹³ Nog duidelijker werd het bij de stichting van de derde technische hogeschool in Twente, in 1961. Deze presenteert zich vandaag de dag nog altijd als ‘de enige echte campusuniversiteit van

10 Themanummer van *Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving* 1 nr. 10 (1970); zie ook: Esther Gramsbergen, ‘Integratie van campus en stad. Samuel van Embden en de Technische Hogescholen in Delft en Eindhoven’, in: *OverHolland 18/19* (Nijmegen 2017), 6-28.

11 Vgl. Jan Groenendijk, ‘Amsterdam, Utrecht, Groningen. Universities’ locational interests and urban politics’, in: Herman van der Wusten (red.), *The Urban University and its Identity*. The GeoJournal Library, dl. 45 (Dordrecht 1998), 99-118.

12 G. Werkman, ‘Stad, maatschappij en universiteit’, *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen* 28 nr. 15 (1973), 14 april 1973, 475-479, aldaar 478.

13 Zie in deze bundel de bijdrage van Esther Gramsbergen, ‘Universiteit en stadsontwikkeling tussen 1945 en 1975’.

Nederland'. De hogeschool was opgezet als een 'academisch dorp' naar Amerikaans model. Ontworpen als eenheid, lag ze op enige afstand tot de stad in een parkachtige, rustige, omgeving: het landgoed Drienerloo. De campus moest een woon-werk-gemeenschap worden voor studenten en staf, met voorzieningen als een mensa, cultuurcentrum en sportcomplex. Architectonisch was ze overigens géén kopie van de traditionele Amerikaanse campussen die vaak neoklassieke architectuur gebruikten, maar een moderne variant erop, met eigentijdse architectuur, een strakke uitstraling, en duidelijke scheiding van functies.¹⁴

Hoewel deze campus in Twente was gerealiseerd, bleef men in het algemeen kritisch over de vraag of dit model geschikt was voor Nederland. Een reisindruk uit 1958, onderdeel van een artikelenreeks door een Utrechtse econoom over 'Het Amerikaanse onderwijs', laat iets merken van de vervreemding die een dergelijke Amerikaanse campus in die tijd opriep:

In Europese ogen is er veel franje aan een Amerikaanse onderwijsinstelling. Naast de ... administratieve dienst, vindt men op de campus van vele Colleges en universiteiten eigen kapellen, met vaak verplicht dagelijks kerkbezoek, verder de vele gebouwen voor studenten zoals dormitories (woonhuizen), sportgebouwen waarin zich zwembassins, 'basketball', gymnastiekzalen enz. bevinden en tusslotte de sportvelden waaronder vaak eigen stadia. De gebouwen dienen niet alleen voor sportactiviteiten, maar ook voor andere 'outside-activities' van de studenten (glee-clubs, orkesten, uitgebreide discotheken, talrijke verenigingen, campus-week of dagbladen, campusbanken enz.). Het geheel lijkt voor een buitenstaander op 'conspicuous' consumptie.¹⁵

Bij latere discussies over campusbouw in Nederland – bijvoorbeeld in de aanloop naar de stichting van de Rijksuniversiteit Limburg in 1976 – was de *communis opinio* dat een campus eigenlijk niet bij Nederland paste. Het 'experiment in het bos' in Twente was misschien niet mislukt, maar ook niet voor herhaling vatbaar.¹⁶ Universiteitscomplexen zouden lange tijd werkgebieden blijven. Studentenhuisvesting, bijvoorbeeld, zou in Nederland over het algemeen elders worden gerealiseerd.¹⁷

Hoofdpijnen in universiteitsbouw sinds de jaren zestig

De nieuwbouw van de universiteiten in Nederland was niet zozeer geïnspireerd door het traditionele Amerikaanse model. Overeenkomsten zijn er voornamelijk met de universiteiten die vanaf de jaren vijftig in West-Duitsland werden

¹⁴ Over Twente: Jorrit de Boer, *Een kleine en kwetsbare instelling. Een geschiedenis van de Universiteit Twente, 1961-2011* (Proefschrift Universiteit Twente 2011).

¹⁵ H.M.H.A. van der Valk, 'Het Amerikaanse onderwijs. I. Achtergronden en kenmerken van het Amerikaanse onderwijs', *De Economist* 106 (1958), 171-189, aldaar 182-183. Ook aangehaald door De Boer, *Een kleine en kwetsbare instelling* a.w., 67.

¹⁶ 'De campus gekeerd', *Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving* 1 nr. 10 (1970), 680-683.

¹⁷ Paul Kurstjens, 'Van kot naar campus', *Rooilijn. Tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening* 52 nr. 1 (2019), 50-59.

gebouwd. Daar verrezen grootschalige complexen in nieuwe, vaak modernistische architectuur. Discussies over de vernieuwing van de universiteit richtten zich in West-Duitsland hoofdzakelijk op de vraag hoe de grote aantallen studenten konden worden opgevangen, zowel wat betreft onderwijs als huisvesting. In de Duitse traditie bestonden niet direct aanknopingspunten voor universiteitsarchitectuur of de ruimtelijke opzet van een nieuwe universiteit. Ook voor de nieuw gestichte universiteiten, met universiteitscomplexen die soms op enige afstand van een stad en in het groen lagen, koos men niet voor het campusmodel. De complexen waren vaak zeer ruim opgezet, hadden een open karakter, en kenden geen studentenhuisvesting op het terrein zelf.¹⁸

Groot en ruim was ook het devies voor veel universitaire nieuwbouw in Nederland, zowel bij de complexen aan de stadsrand als bij de plannen voor de binnenstedelijke complexen. Denk met name aan de zeer ruim opgezette Utrechtse Uithof van meer dan driehonderd hectare, met een aantal grote kantoorloren, maar net zo goed aan de nieuwbouw van de Vrije Universiteit, in Nijmegen, Rotterdam en Tilburg. Grootschalige nieuwbouw leek ook de oplossing bij binnenstedelijke concentratie. In Leiden bestonden vergevorderde plannen voor een 125 meter hoge torenflat voor de alfafaculteiten aan de rand van het centrum. Daarmee werd niet alleen een ruimtelijk probleem opgelost, zo was de gedachte, maar zou de universiteit zichtbaar worden. Ook voor de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam bestonden plannen voor zeer grootschalige nieuwbouw in het centrum.¹⁹

In de loop van de jaren zeventig zouden dergelijke plannen worden afgeblazen of aangepast, en kreeg de universitaire nieuwbouw een ander karakter. Redenen waren de opdrogende geldstroom van het Rijk en gewijzigde opvattingen zowel over stadsvernieuwing als over de aanwezigheid van de universiteit in de stad. Zo bestond het Wittesingel-Doelencomplex dat uiteindelijk in Leiden werd gebouwd juist uit onopvallende gebouwen die werden gemengd met sociale woningbouw. Resultaat van twee decennia bouwen was dat begin jaren tachtig op veel plekken delen van de universiteit naar de stadsranden waren verplaatst, echter zonder dat die complexen aan de stadsrand een eigen karakter hadden gekregen. Met name over de uitgestrekte Utrechtse Uithof werd geklaagd dat deze rommelig en onherbergzaam was. Daarnaast waren de meeste universiteiten nog steeds verspreid over een groot aantal oude panden in de binnenstad.²⁰

Eind jaren tachtig vond er opnieuw een omslag plaats, onder meer in Utrecht. Zo ontstond in 1989 een ambitieus stedenbouwkundig plan voor de Uithof, gebaseerd op een studie van Rem Koolhaas en Art Zaaijer van het bureau Of-

18 Stefan Muthesius, *The Postwar University. Utopianist campus and college* (New Haven en Londen 2000), 203-245; Coulson, Roberts en Taylor, *University Planning and Architecture* a.w., 40-42.

19 Themanummer 'Universiteitsbouw en stad' van *Wonen-TA/BK. Tijdschrift voor huisvesting en omgeving*, februari 1979; zie in deze bundel de bijdrage van Peter Jan Knechtmans, 'Vergeten nieuwbouwplannen voor de Universiteit van Amsterdam uit de jaren zestig'.

20 Themanummer 'Universiteitsbouw en stad' van *Wonen-TA/BK* a.w., 5-6; T.A.P. van Leeuwen, 'De twee lichamen van Leiden. De universitaire gebouwen', in: H.J. de Jonge en W. Otterspeer (red.), *Altijd een vonk of twee. De Universiteit Leiden van 1975 tot 2000* (Leiden 2000), 253-274, aldaar 253-254.

Gedeelte van de Uithof te Utrecht, 1980. Met rechts het 75 meter hoge Transitorium 2 (geopend 1969), midden het kruisvormige Transitorium 3 (1973); linksboven gebouwen voor wiskunde (1967) en natuurkunde (1974); middenvoor de kleinschaliger, bakstenen Centrumgebouwen uit 1980 (foto-dienst GAU, collectie Het Utrechts Archief).

fice for Metropolitan Architecture (OMA). Het beoogde de onderlinge samenhang tussen de afzonderlijke gebouwen te versterken.²¹ In dezelfde periode werd aan verschillende universiteiten een begin gemaakt met de ontwikkeling van wetenschapsparken of *science parks*, als fysieke uitingsvorm van het streven de kloof tussen universiteit en bedrijfsleven te overbruggen. Deze aanzetten tot vernieuwing van de universiteitscomplexen zouden daarna worden geïntensiveerd. Op de achtergrond speelden grote organisatorische veranderingen. In 1995 werden de universiteiten, in de zogenaamde operatie ‘Integrale Verantwoording Huisvesting’, economisch eigenaar van hun gebouwen, overigens zonder dat hier (voldoende) extra middelen voor onderhoud, exploitatie, aankoop en nieuwbouw tegenover stonden.²² Dit paste bij het streven van de overheid om universiteiten meer autonomie te verlenen, een lijn die midden jaren tachtig was ingezet onder minister Wim Deetman, maar vooral onder minister Jo Ritzen krachtig werd doorgezet. Beheer, onderhoud en ontwikkeling

²¹ Gábor Kozijn, ‘De Uithof. Van veen rond de Hoofddijk tot betonnen constructies langs de Heidelberglaan’, in: J. Kolen, H. Ronnes en R. Hermans (red.), *Door de lens van de landschapsbiografie. Een nieuwe blik op de geschiedenis en het erfgoed van landschappen* (Leiden 2015), 63-79, aldaar 73-75.

²² Alexandra den Heijer, *Managing the University Campus. Information to support real estate decisions* (Delft 2011), 71.

van het vastgoed werd een belangrijke verantwoordelijkheid van de universiteiten; bestuursdiensten die traditioneel werden aangeduid als ‘gebouwenbeheer’, werden omgevormd tot organisaties voor beheer van het universitaire vastgoed en campusontwikkeling.

De gevolgen hiervan zijn niet louter positief geweest. Al enige tijd klinken bij herhaling kritische geluiden over de vermeende risico’s die de universiteiten nemen bij het beheer van hun vastgoed.²³ De scherpste critici zien de vastgoedoverdracht aan de universiteiten zelfs als de belangrijkste oorzaak van de ‘crisis’ van de universiteiten, die hun belangrijkste taken, het doen van onderzoek en onderwijs, uit het oog zouden hebben verloren. Zij spreken van ‘a Trojan horse for financialization, triggering changes in organizational culture and a power shift from teaching and research professionals to accountants, real-estate developers, financiers and their like’.²⁴ Begin 2018 publiceerde de Algemene Rekenkamer echter het rapport ‘Vastgoed bij universiteiten: 20 jaar na overdracht’, waarin de conclusie luidt dat het vastgoedmanagement *grosso modo* op orde is.²⁵

Niet te ontkennen valt dat universiteiten met de huidige grootschalige nieuwbouwprojecten grote verantwoordelijkheden op zich genomen hebben. De huidige bouwhausaas lijkt daarbij overigens niet aan een enkele oorzaak toe te schrijven te zijn; wel kunnen een aantal verklarende factoren worden onderscheiden. Allereerst zijn de gebouwen die in de jaren zestig zijn gebouwd bouwkundig en functioneel verouderd en toe aan vernieuwing. Daarbij komt dat het aantal studenten in de afgelopen twee decennia opnieuw sterk is gegroeid en voor al deze studenten moeten, vaak op de bestaande campussen, voorzieningen worden gecreëerd. Verder zijn veel campussen die destijds aan de rand van de stad zijn aangelegd, inmiddels binnen de stad komen te liggen; een dergelijke nieuwe omgeving vraagt om aanpassingen van de ruimtelijke opzet.

Andere factoren raken meer direct aan het karakter van de universiteit op het gebied van onderzoek en onderwijs. Zo wordt er, zoals hierboven vermeld, al langer naar gestreefd om universiteitsgebouwen en bedrijven met elkaar te mengen in *science parks*; een concept dat inmiddels, soms onder de noemer ‘innovation district’, breed ondersteund wordt aan alle universiteiten. Ook wordt middels de inrichting van de gebouwen geprobeerd een bepaald soort onderzoek te faciliteren. Om interdisciplinair onderzoek te stimuleren zou het bijvoorbeeld goed zijn als wetenschappers uit verschillende disciplines in één gebouw werken, zodat er ontmoetingen plaatsvinden en grenzen worden overschreden. Ten slotte worden gebouwen gezien als een manier om internationaal te concurreren en een aantrekkelijke universiteit te zijn voor buitenlandse studenten en onderzoekers. Ook Nederlandse studenten die via uitwisselings-

23 Guido van Eijck, Bram Logger, Saskia Naafs en Parcival Weijnen, ‘De campus-economie. De bouwwoede van de universiteiten’, *De Groene Amsterdammer*, 9 december 2015.

24 Ewald Engelen, Rodrigo Fernandez en Reijer Hendrikse, ‘How finance penetrates its other: A cautionary tale on the financialization of a Dutch university’, *Antipode* 46 (2014), 1072-1091, aldaar 1072.

25 Algemene Rekenkamer, *Vastgoed bij universiteiten*. Deel 2 (2018) a.w., 34 en passim.

programma's kennismaken met buitenlandse universiteiten, komen terug met enthousiaste verhalen over de vele voorzieningen en het idee van wonen op de campus. Studentenwoningen maken nu ook in Nederland steeds vaker deel uit van campusvernieuwingsplannen.²⁶ In de Nederlandse *University Colleges*, waarvan de eerste werd opgericht in Utrecht in 1997, is het concept van wonen en studeren op één locatie in oorspronkelijke vorm succesvol gerealiseerd.

Bij het persklaar maken van deze bundel bleek overigens hoe externe factoren plotselinge gevolgen kunnen hebben voor de ruimtelijke kant van het universitaire leven. Toen de coronapandemie in maart 2020 Nederland bereikte, besloten de universiteiten hun gebouwen te sluiten en het onderwijs voor zover mogelijk online voort te zetten. Op het moment van schrijven (april 2020) zijn alle campussen dan ook uitgestorven. Hiermee werd een proces van digitalisering en werken op afstand, dat in de afgelopen jaren – ogenschijnlijk paradoxaal – gelijk opging met toenemende aandacht voor de fysieke ruimte van de universiteit, plotseling geïntensiveerd. Of dit blijvende gevolgen gaat hebben, zal de toekomst leren.

De artikelen in deze bundel zijn ontstaan uit voordrachten die gehouden werden op een congres aan de Vrije Universiteit Amsterdam op 29 en 30 november 2018.²⁷ De bundel opent met een inleidend overzicht van Esther Gramsbergen over de wisselwerking tussen universiteitsplanning en stadsplanning in de naoorlogse decennia, in het bijzonder in Delft en Eindhoven, Amsterdam en Leiden. De naoorlogse plannen hadden vaak een veelomvattend karakter, zo laat Peter Jan Knegtman zien in zijn bijdrage over de Universiteit van Amsterdam. De plannen voor deze universiteit, gericht op 'concentratie' in een drietal kernen, waren nauw verbonden met ideeën voor stadsvernieuwing, die gepaard zou gaan met grootschalige sloop. Beide werden in oorspronkelijke vorm niet gerealiseerd. In dezelfde stad kon de Vrije Universiteit, als kleinere instelling met een duidelijke identiteit en daaruit afgeleide campusvisie, sneller tot resultaat komen, zo laat Ab Flipse zien in zijn bijdrage. Hoewel ook hier het oorspronkelijke plan niet tot uitvoering werd gebracht, werd wel gestaag gewerkt aan een campus, die geleidelijk onderdeel werd van de identiteit van deze universiteit. De campusbouw duurde vaak decennia, en oorspronkelijke plannen werden om allerlei redenen zelden in hun totaliteit gerealiseerd. Toch waren de gebouwen in de verbeelding wel aanwezig en gaven richting, zo laat Ruben Verwaal zien in zijn bijdrage over de rol die maquettes speelden in de ontwikkeling van de Medische Faculteit Rotterdam.

Tussen droom en daad stonden overigens niet alleen vaak wetten in de weg en praktische bezwaren; er waren ook minder grijpbare, maar niet geheel onverklaarbare, factoren. Hiervan bespreekt Marja Gastelaars er enkele in haar

²⁶ Vgl. Jaap Huisman, 'Het campusconcept. Studeren in het struweel', *De Groene Amsterdammer*, 3 september 2014.

²⁷ Op de tweede dag van dit congres werd vooral gesproken over de recente en toekomstige ontwikkelingen aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Voor een impressie daarvan, zie: Gert-Jan Burgers, Ab Flipse en Linda van Maaren (red.), *Brains, Buildings, Business. De Vrije Universiteit en Zuidas* (Amsterdam 2019).

bijdrage. Zij laat zien hoe de uiteenlopende werkprocessen van de verschillende wetenschapsgebieden in Utrecht een rol hebben gespeeld in de uitkomst van de selectieve verhuizing naar de Uithof. Hiermee vestigt ze de aandacht op het gebruikersperspectief, dat overigens niet altijd leidend is wanneer universiteitsbrede ‘nieuwe’ manieren van werken worden ‘uitgerold’. De al enkele malen genoemde ontwikkeling van *science parks*, als ruimtelijke weerspiegeling van veranderende opvattingen over innovatie en kennistransfer in samenwerking met het bedrijfsleven, wordt besproken door Jorrit Smit. Hij kijkt naar de internationale wortels en lokale belangen die ten grondslag lagen aan de plannen in met name Leiden, Groningen, Twente en Eindhoven. In dit verband is het opmerkenswaard dat recentelijk de hele Uithof is omgedoopt tot ‘Utrecht Science Park’, waarmee plotsklaps het grootste deel van de Utrechtse universiteit op een *science park* is gevestigd.

Universiteitscampussen zijn, kortom, al sinds hun ontstaan volop in beweging. De huidige universiteitscomplexen zijn niet de rechttoe-rechtaan-uitkomst van een masterplan, maar wel meer dan een toevallig ‘hulsel’. Ze weerspiegelen in al hun diversiteit driekwart eeuw universiteitsgeschiedenis.

Universiteit en stadsontwikkeling tussen 1945 en 1975

ESTHER GRAMSBERGEN

Op de website van de vsnu, de organisatie waarin de veertien grote publiek gefinancierde Nederlandse universiteiten zich hebben verenigd, staan de kleurige logo's gebroederlijk naast elkaar. In moderne strakke typografie of voorzien van een historisch embleem, in het Engels, in het Nederlands of in een combinatie van beide talen. Met uitzondering van de Radboud Universiteit, de Universiteit Twente en de Open Universiteit voeren ze allemaal een stadsnaam in hun logo.¹ Ondanks de internationale oriëntatie zijn de meeste universiteiten zo verweven met de steden van vestiging, dat stadsnaam en universiteitsnaam samenvallen of in een adem worden genoemd.

De relatie tussen de steden en de universiteiten is evident, maar ook uiterst complex. Beide entiteiten kennen een lange geschiedenis, zijn veranderlijk en leggen in ruimtelijke zin beslag op elkaar. Goed beschouwd is elke relatie tussen een specifieke stad en een specifieke universiteit uniek en reflecteert de ontstaansgeschiedenis van de betreffende universiteit, het academisch profiel ervan, de ruimtelijke structuur van de stad in kwestie, het gevoerde gemeentelijke beleid en andere lokale initiatieven. Toch neemt dat niet weg dat er overeenkomstige patronen te herkennen zijn. Generaliserend overheidsbeleid en algemeen aanvaarde wetenschappelijke en didactische inzichten hebben net als gangbare architectonische en stedenbouwkundige opvattingen de relatie tussen de stad en de universiteit medebepaald.

In dit opzicht zijn de ontwikkelingen in de decennia na de Tweede Wereldoorlog bijzonder relevant. Dit was een periode van spectaculaire groei van het universitaire onderwijs, waarbij universiteitsplanning voor het eerst onderdeel van stadsplanning werd. Een tijd van radicale ruimtelijke veranderingen, niet in de laatste plaats van de steden zelf. Voor de huidige fysieke infrastructuur van de Nederlandse universiteiten waren dit de vormende jaren, en hoewel de bestuurlijke kaders inmiddels zijn veranderd en er volop gebouwd en herontwikkeld wordt, is het verspreidingspatroon van de universitaire complexen

¹ 'Leden van de vsnu', https://vsnu.nl/nl_NL/Universiteiten.html (geraadpleegd 17 januari 2020). Aanvankelijk voerde de Radboud Universiteit ook een stadsnaam en heette zij Katholieke Universiteit Nijmegen. Na 2004 werd dit Radboud Universiteit Nijmegen, en inmiddels profileert ze zich als Radboud Universiteit. De Universiteit Twente, gelegen tussen Enschede en Hengelo op het landgoed Drienerlo, afficheert zich met geen enkele stad, maar met een regio. De universiteit en de campus zijn het resultaat van een uniek jarenzestigexperiment, geïnspireerd op Angelsaksische voorbeelden. De Open Universiteit, opgericht in 1984, is een vreemde eend in de bijt. Het is een universiteit die zich voornamelijk richt op deeltijdstudie en online onderwijs. Het hoofdkwartier is gevestigd in Heerlen en het onderwijs wordt gegeven op 21 locaties verdeeld over het land.

Legenda

- Universiteiten opgericht tussen 1575 en 1815
- ⊖ Universiteiten opgericht en opgeheven tussen 1575-1815
- Universiteiten opgericht tussen 1815- 1945
- Universiteiten opgericht na 1945

sindsdien bijzonder duurzaam gebleken.² De erfenis uit genoemde periode is daarmee een factor van grote betekenis voor toekomstige ontwikkelingen.

In dit artikel wordt aan de hand van een vijftal casussen dieper ingegaan op de verschuivingen in de ruimtelijke relatie tussen stad en universiteit die zich in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog hebben voorgedaan. Er wordt daarbij niet alleen gekeken naar de aanleg van nieuwe universiteitswijken, maar ook naar de interne stedelijke transformaties die tegelijkertijd plaatsvonden. De vraag staat centraal welke specifieke en welke algemene patronen er te herkennen zijn en welke factoren en actoren daarin een rol hebben gespeeld. De vijf casussen zijn zo geselecteerd dat de verschillende typen stichtingen die zich in de loop van de geschiedenis hebben voorgedaan vertegenwoordigd zijn: van rijksuniversiteit tot gemeentelijke universiteit, van bijzondere universiteit tot algemene universiteit, van brede universiteit tot gespecialiseerde universiteit, van oude tot nieuwe stichtingen.³

De universiteiten op de kaart

De universiteitsgeschiedenis van Nederland is grofweg in te delen in drie fasen. Elk van deze fasen heeft invloed gehad op het huidige verspreidingspatroon van de universiteiten over de steden en regio's in het land. In de tijd van de Republiek werden er universiteiten gesticht in de verschillende provincies: de universiteiten van Leiden (1575), Franeker (1585), Groningen (1614), Utrecht (1636), en Harderwijk (1648) zagen toen het licht.⁴ De tweede fase, de periode van 1815 tot 1945, werd gekenmerkt door herstructurering, groei en differentiatie van het universitaire onderwijs en onderzoek. De universiteiten van Leiden, Utrecht en Groningen maakten een doorstart als rijksuniversiteit, Harderwijk en Franeker verdwenen.

Gespecialiseerde opleidingen, zoals de Koninklijke Academie ter opleiding van ingenieurs in Delft (1842, vanaf 1864 Polytechnische School) en de Rijkslandbouwschool in Wageningen (1876) kregen in de loop van deze periode promotierecht (resp. in 1905 en 1918). Sociale initiatieven leidden tot de oprichting van bijzondere universiteiten: de Vrije Universiteit in Amsterdam met een gereformeerde signatuur (1880) en de Rooms-Katholieke Universiteit in Nijmegen (1923, nu Radboud Universiteit). In 1877 kreeg het Amsterdamse Athenaeum Illustre (1632) de universitaire status en werd omgedoopt tot Universiteit van Amsterdam, de enige gemeentelijke universiteit in Nederland.

2 Guido van Eijck, Bram Logger, Saskia Naafs en Parcival Weijnen, 'De campus-economie. De bouwwoede van de universiteiten', *De Groene Amsterdammer*, 9 december 2015. Voor een overzicht van de bouwprojecten die tussen 1990 en 2010 in opdracht van de universiteiten tot stand kwamen zie: Alexandra den Heijer, *Managing the University Campus. Information to support real estate decisions* (Delft 2011), 325-366.

3 De kaarten bij dit artikel zijn vervaardigd door Otto Diesfeldt en Iskandar Pané, afdeling Architectuur van de Faculteit Bouwkunde, TU Delft.

4 Willem Frijhoff, 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver in de vroegmoderne tijd', in: P.B.M. Blaas en J. van Herwaarden (red.), *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* (s-Gravenhage 1986), 82-127, aldaar 105.

In de volgende decennia zouden twee handelshogescholen worden opgericht: de op particulier initiatief tot stand gekomen Nederlandsche Handels-Hoogeschool (1913, nu Erasmus Universiteit Rotterdam) en de Rooms-Katholieke Handelshoogeschool (1927, nu Tilburg University).⁵ Wat opvalt is dat het merendeel van de nieuwe universiteiten in het westen en midden van het land is komen te liggen.

In de laatste fase, de periode vanaf 1945 tot nu, veranderde het universitaire landschap opnieuw. De enorme groei van de studentenaantallen noopten tot de groei en verbreding van bestaande universiteiten en de oprichting van nieuwe.⁶ De overheid stelde zich sturend op. In eerste instantie lag de nadruk daarbij op het uitbreiden van ingenieursopleidingen en werden de technische hogescholen in Eindhoven (1956) en Twente (1961) opgericht. In tweede instantie stond de groei van de geneeskunde centraal. In Rotterdam (1966) en Maastricht (1974) kwamen medische faculteiten die een impuls gaven aan de komst van de Erasmus Universiteit en de oprichting van de Rijksuniversiteit Limburg (nu Maastricht University). Deze initiatieven leidden tot een gelijkmatiger verspreiding van de universiteiten over het land.

Stedelijke ontwikkelingen

De hierboven beschreven groei en differentiatie van de universiteiten vond plaats in de context van de algemene stedelijke ontwikkelingen. Voor de meeste historische steden gold dat zij tot aan het begin van de negentiende eeuw de gelijke omtrek hadden als in hun zeventiende-eeuwse bloeitijd.⁷ Met het slechten van de vestingwerken rond 1850 ontstonden er mogelijkheden voor stadsuitbreidingen, die echter vaak pas aan het eind van de negentiende of begin van de twintigste eeuw hun beslag kregen. Daarnaast kwamen bouwlocaties beschikbaar op de plaats van de voormalige stadswallen. Voor de universiteiten betekende dit dat zij tot aan de Tweede Wereldoorlog gevestigd waren in de binnensteden, op de voormalige bolwerken, of net daarbuiten.

In de decennia na 1945 veranderde het aanzicht van de Nederlandse steden snel. Het stedelijk grondoppervlak groeide exponentieel. Dit was niet alleen het gevolg van bevolkingsgroei, maar ook van het kleiner worden van de huishoudens, waardoor het aantal inwoners per hectare terugliep en het ruimtebeslag toenam.⁸ Er verschenen nieuwe uitbreidingswijken in open bebouwingswijze en uitgestrekte werkgebieden voor industrie en havens. Het was in deze optimistische periode en in dezelfde geest dat de huisvestingsopgave van de groeiende universiteiten ter hand werd genomen. In de jaren zestig verschenen

5 G.Th. Jensma en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997), 13-14.

6 Marije de Korte, *Universiteiten en hogescholen. Categorieel onderzoek wederopbouw 1940-1965* (Zeist 2006, intern rapport RACM), 9-24.

7 Guus Borger e.a., 'Twaalf eeuwen ruimtelijke transformatie in het westen van Nederland in zes kaartbeelden', in: *OverHolland 10/11* (Amsterdam 2011), 4-124, aldaar 65.

8 *Ibidem*, 81.

de eerste monofunctionele universiteitswijken in de periferie van de steden, vaak ingeklemd tussen ruim gedimensioneerde autowegen.⁹

Niet veel later ontstonden de eerste barstjes in de voortvarende aanpak. Het probleem van de verpauperde binnensteden diende zich aan. De vraag hoe deze te vernieuwen en de ruimtelijke kwaliteit ervan te behouden werd een belangrijke opgave. Was in eerste instantie nog het idee dat het historische centrum plaats zou moeten maken voor de bouw van nieuwe centrale voorzieningen en verkeersdoorbraken, in tweede instantie werden het behoud van de historische stadsstructuur en van een bewoonbare binnenstad de belangrijkste doelen. Als gevolg hiervan verhuisden vele in de binnenstad gelegen instellingen naar de periferie; en deels gold dit ook voor de universiteiten.¹⁰ Maar omdat universiteiten uit aparte faculteiten bestaan met verschillende ruimtebehoefte, kon een deel ervan in bestaande gebouwen of in kleinschalige nieuwbouw in de binnenstad blijven.

De huisvesting van de universiteiten in de decennia na 1945 speelde zich af in het spanningsveld tussen periferie en binnenstad, tussen helder gedefinieerde universiteitswijken en de versnippering van universitaire faciliteiten in de binnenstad. Hoe pakte dit uit voor de verschillende typen universiteiten die hierboven beschreven zijn? Aan de hand van vijf universiteiten in vier steden wordt hier in onderstaande paragrafen nader op ingegaan. De technische hogescholen in Delft en Eindhoven staan hierbij model voor respectievelijk een negentiende-eeuwse en een naoorlogse stichting met een gespecialiseerd curriculum. De Vrije Universiteit in Amsterdam (VU) is een voorbeeld van een confessionele universiteit en de Universiteit van Amsterdam (UvA) van een gemeentelijke universiteit, beide met een breed aanbod van studies. Tot slot staat de Leidse universiteit model voor hoe de rijksuniversiteiten de vernieuwing en uitbreiding van hun faciliteiten ter hand namen.

De technische hogescholen in Delft en Eindhoven

De eerste experimenten met grootschalige vernieuwing van faciliteiten in het hoger onderwijs vonden plaats bij de technische hogescholen.¹¹ Direct na de oorlog zette de overheid in op de uitbreiding van de opleidingsplaatsen voor ingenieurs, omdat zij voor de wederopbouw van het land en de ontwikkeling van de indu-

9 Esther Gramsbergen, 'Integratie van campus en stad. Samuel van Embden en de Technische Hogescholen in Delft en Eindhoven', in: *OverHolland 18/19* (Nijmegen 2017), 6-28, aldaar 12, 24.

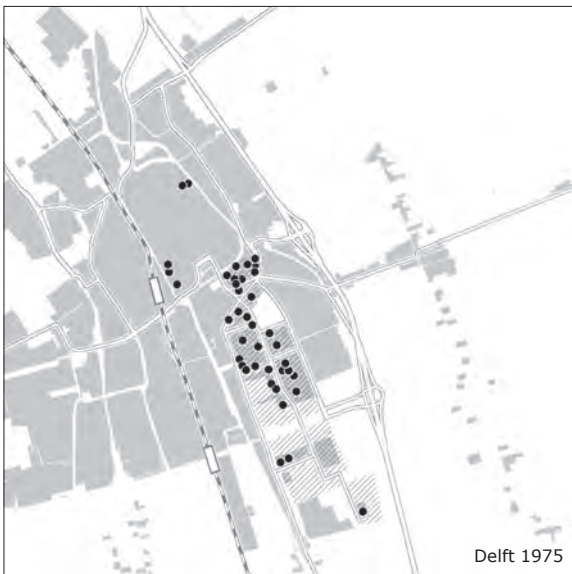
10 Dit proces is voor Amsterdam onlangs nader onderzocht en in beeld gebracht: Henk Engel, 'In de marge van het AUP. Inleiding bij twee kaartreeksen' en Esther Gramsbergen, Otto Diesfeldt en Iskandar Pané, 'Uitbreiding en centrumvorming van Amsterdam in twee kaartreeksen', beide in: *OverHolland 20* (Nijmegen 2019), 60-131.

11 Hier wordt buiten beschouwing gelaten dat ook de Katholieke Universiteit Nijmegen kort na de oorlog een campusplan liet opstellen. In 1947 kregen architecten M.J. Granpré Molière, J. van de Laan, J.G. Deur en C. Pouderoen hiervoor opdracht. Dit plan is in de vergetelheid geraakt, omdat het niet als zodanig is uitgevoerd. Het werd gepubliceerd met een toelichting van de ontwerpers in het *Katholieke Bouwblad* 16 (1948-1949), 206-216. Zie ook: Jan Brabers, *Proeven van eigen cultuur. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen 1: 1923-1960* (Nijmegen 1998), 305-307.

Legenda

- Gebouw van de Technische Hogeschool Delft

Legenda

- Gebouw van de Technische Hogeschool Delft

strie noodzakelijk werden geacht.¹² De eerste stap was daarbij de uitbouw van de Technische Hogeschool in Delft, die zich in 1945 nog deels in de oude binnenstad bevond en deels ten zuiden hiervan, in een cluster gebouwen dat in de periode tussen 1895 en 1938 tot stand was gekomen. De volgende stap was de stichting

¹² Henri Baudet, *De lange weg naar de Technische Hogeschool Delft*. Deel 1: *De Delftse ingenieurschool en haar voorgeschiedenis* (Den Haag 1992), 428.

van een tweede technische hogeschool in 1956, die na flink lobbyen uiteindelijk in Eindhoven terecht kwam. Beide complexen waren zeer verschillend van opzet, waarover later meer, maar ook overeenkomstig, in de zin dat het monofunctionele wijken waren, gepland op de groei. Samen bevatten ze veel architectonische en stedenbouwkundige ideeën die navolging kregen in latere ontwerpen.¹³

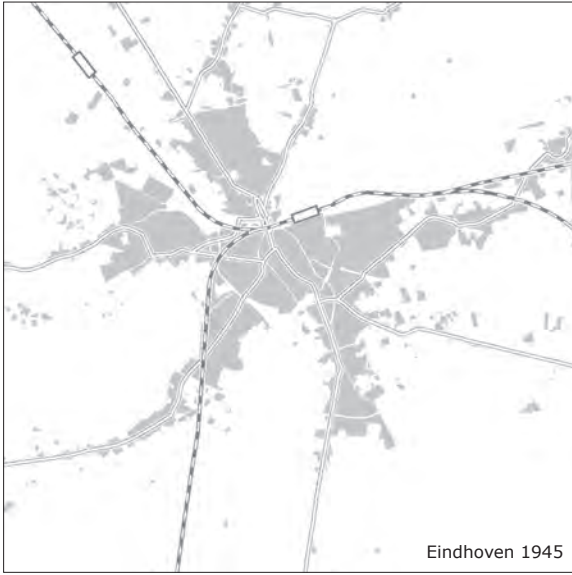
Over de conceptie van de TU-wijk in Delft is al veel geschreven.¹⁴ Beschouwd vanuit de relatie tussen stad en universiteit is het zogeheten *sectorenprincipe* van belang dat ten grondslag lag aan het ontwerp. In dit stedenbouwkundige model werd de hogeschoolwijk gezien als één van de sectoren of gebiedsdelen van de stad, naast de industriezones en de woonwijken. Het historische centrum van de stad was in deze opzet een aparte functie toebedacht, als de plek waar de representatieve en publieke gebouwen waren gevestigd. De hogeschoolwijk werd gelijkgesteld met een industrie- of werkgebied, de studenten en de staf woonden er niet en de meest representatieve onderdelen, zoals de aula en de bibliotheek bevonden zich in het stadscentrum tussen de andere publieke gebouwen.¹⁵

Het is duidelijk dat het plan voortbouwde op wat destijds de status quo was;

13 De campusontwikkeling in Delft en Eindhoven is het onderwerp van *OverHolland 18/19* (Nijmegen 2017). Aan de hand van verschillende thema's en kaartreeksen wordt in vijf artikelen een vergelijking uitgewerkt. Voor wat betreft de stedenbouwkundige aspecten zijn vooral de volgende drie bijdragen relevant: Esther Gramsbergen, 'Integratie van campus en stad. Samuel van Embden en de Technische Hogescholen in Delft en Eindhoven', 6-28; Otto Diesfeldt, Esther Gramsbergen, Iskandar Pané e.a., 'Campus-atlas Delft en Eindhoven', 31-57; Jaap Evert Abrahamse, 'Sleutelen aan de campus. Een vergelijkend onderzoek naar concept, morfologie en ontwikkeling van de TU-complexen in Delft en Eindhoven', 68-98.

14 Zie literatuurlijst in *OverHolland 18/19* a.w., 186-187.

15 Johannes H. van de Broek, 'De stedenbouwkundige planning van de technische hogeschool in de Wippolder in Delft', *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen* 26 nr. 23 (1971), 890-894, 909.

Eindhoven 1945

Eindhoven 1975

Legenda

- ▲ Gebouw van de Technische Hogeschool Eindhoven

de centrale bibliotheek (Schuttersveld 2, oplevering in 1915), de aula (in de middeleeuwse Sint-Hippolytuskapel, Oude Delft 118) en de mensa (Oude Delft 87-91) waren immers in de binnenstad gevestigd. Verder is opvallend dat niet gekozen werd voor een campus in de Angelsaksische traditie: een aparte woon-werkgemeenschap op enige afstand van de stad. Ook dit is begrijpelijk vanuit de wetenschap dat in de decennia voor de oorlog al uitgebreid was ge-

investeerd in nieuwe faculteitsgebouwen en laboratoria aan weerszijden van het Rijn-Schiekanaal, ten zuiden van de Delftse binnenstad (nu TU-Noord) en rondom de centrale bibliotheek.

De praktijk om voor elke faculteit een apart gebouw op te richten, met eigen collegezalen, faculteitsbibliotheek, werkplaatsen en laboratoria, is vervolgens ook leidend principe geworden voor het naoorlogse deel van de TU-wijk. In 1949 kwamen hiervoor de eerste plannen op tafel. Simpel gezegd werden stap voor stap aparte faculteitsgebouwen aangelegd aan weerszijden van een nieuw geplande brede laan, de Mekelweg. Deze gebouwen, in middelhoogbouw, hebben een duidelijke voor- en achterkant met een hoger, monumentaal deel aan de Mekelweg en een lager, utilitair deel aan de achterzijde voor werkplaatsen en laboratoria. Hier was ook ruimte gereserveerd voor toekomstige uitbreidingen. In de loop van de tijd veranderde het karakter van de nieuwe gebouwen die zich als kralen aan de ketting van de Mekelweg regen: ze werden hoger en kregen een meer alzijdig karakter. Toch bleef de lengterichting van de Mekelweg dominant en de buitenranden van de campus ongedefinieerd. Ook werd gaandeweg het idee losgelaten dat de representatieve onderdelen van de hogeschool in de binnenstad gehuisvest zouden moeten blijven.¹⁶ In 1960 werd besloten tot de bouw van een nieuw representatief auditoriumgebouw aan het begin van de Mekelweg. De Aula werd in 1966 in gebruik genomen en enige tijd later verhuisde ook de mensa naar dit gebouw. Toen in 1997 een nieuwe centrale bibliotheek werd opgeleverd, gelegen achter de Aula, waren alle voorzieningen uit de binnenstad verdwenen.

¹⁶ Abrahamse, 'Sleutelen aan de campus' a.w., 76.

Gelijktijdig met de oplevering van de eerste bouwprojecten langs de Mekelweg in 1955 werd in Eindhoven een begin gemaakt met wat een van de meest uitgesproken naoorlogse universiteitscomplexen zou worden. Bij de huisvesting van de tweede technische hogeschool was de integratie van de verschillende onderdelen tot speerpunt gemaakt en dit leverde een bijzonder samenhangend complex op. Naast twee faculteitsgebouwen voor Electrotechniek en Scheikunde en een grote hal voor Werktuigbouw is er een gezamenlijk hoofdgebouw met een bibliotheek en een collegezalengebouw. Deze centrale gebouwen vormden het hart van het compacte hoogbouwcomplex. Architectonisch kwam de interne integratie tot uitdrukking in een circuit van loopbruggen op de eerste verdieping, dat alle gebouwen met elkaar verbond, een element dat zou uitgroeien tot een geliefd motief voor universiteitsgebouwen.

Stedenbouwkundig was het idee leidend dat de hogeschoolgebouwen gesitueerd werden in een publiek toegankelijk park. De alzijdige oriëntatie van de gebouwen, de afwisseling van hoogbouwschijven en lage hallen voor werkplaatsen en laboratoria in een geschakeerd patroon onderstreepten deze opzet. Enkele van de grote bouwvolumes werden geheel of gedeeltelijk opgetild van het maaiveld en op kolommen geplaatst, wat bijdroeg aan de ervaring van een doorlopend parklandschap dat de gebouwen omspoelde.

Net als in Delft voegde de hogeschoolwijk in Eindhoven zich in een groter plan voor de naoorlogse uitbreiding van de stad en had de wijk het karakter van een werkgebied. Maar omdat Eindhoven vanouds een stervormige stadsvorm heeft en niet zoals Delft een orthogonale structuur, pakte het anders uit. De hogeschool werd in een bestaande groene wig dicht tegen het oude centrum aangeschoven en kreeg zo een centrale positie in de stad. De directe nabijheid van het station, op de grens tussen campus en binnenstad, was daarbij een grote pré. De ruimtelijke opzet van de campus met de alzijdige gebouwen had de potentie een betere aansluiting op de omliggende wijken te maken dan de naar binnen gekeerde Delftse campus, maar de ruim gedimensioneerde uitvalswegen en de stedelijke ringweg die het terrein omkaderden, belemmerden dit.

De uitbreiding van het technische hoger onderwijs, dat na de vernieuwing van de TH Delft en de aanleg van de TH Eindhoven nog een vervolg kreeg met de stichting van een derde technische hogeschool in Twente, verliep relatief soepel. Er was grote slagkracht door de politieke steun. Er was ruimte voor experiment en innovatie én er waren ter plekke royale aaneengesloten bouwterreinen beschikbaar.

De UvA en de vU in Amsterdam

Heel anders was de situatie in Amsterdam. Twee universiteiten concurreerden daar met andere stedelijke functies in de jacht op de beschikbare ruimte, en werden inzet van een complex politiek en ruimtelijk spel. In 1968 noemde oudwethouder Van der Velde de huisvesting van de universiteiten het moeilijkste stedenbouwkundige vraagstuk waarvoor Amsterdam zich in de laatste decennia van de twintigste eeuw gesteld zag. Hij had toen al uit de doeken gedaan

dat de werkelijke groei van de studentenaantallen de ramingen keer op keer overtroffen en dat naast de toenemende vraag om ruimte vanuit de universiteit zelf ook vraagstukken over bereikbaarheid en studentenhuisvesting om oplossen vroegen. Er was sprake van een 'noodtoestand' en van een veelheid aan plannen die nog bestudeerd en afgewogen moesten worden.¹⁷

De genoemde plannen hadden allemaal betrekking op de Universiteit van Amsterdam. De andere Amsterdamse universiteit, de Vrije Universiteit, had zich in 1953 met de aankoop van een eerste bouwterrein in de geplande tuinstad Buitenveldert al uit het stadsgewoel losgemaakt. In Buitenveldert bouwde de VU gestaag aan een universitair ziekenhuis en een campus voor al haar faculteiten.¹⁸ Gaandeweg zou de VU de tientallen verspreid gelegen gebouwen opgeven, die zij sinds de oprichting in 1880 stap voor stap in gebruik had genomen. De VU realiseerde hiermee de centralisatie die op dat moment in wetenschappelijk kringen ideaal werd geacht, maar die nergens anders in Nederland ook daadwerkelijk werd gerealiseerd.¹⁹

Tegelijkertijd deden zich bij de Universiteit van Amsterdam heel andere ontwikkelingen voor. Deze leidden juist tot decentralisatie van de universitaire faciliteiten van de UvA. In het boekje *De Universiteit in Amsterdam. Dertig jaar bouwen voor Minerva* uit 1991 doen Hilde de Haan, Ids Haagsma en Jolanda Keesom nauwgezet verslag hoe de universiteit, in samenspraak met stad en overheid én op de vingers gekeken door actiegroepen, bouwplannen maakte en soms ook realiseerde.²⁰ Hieruit blijkt dat de universiteit in het brandpunt lag van een van de centrale stedenbouwkundige vraagstukken van de decennia na de Tweede Wereldoorlog, namelijk de vraag naar de rol van het historische stadscentrum in de snel uitdijende stad.

Als typische gemeentelijke universiteit was de UvA van oudsher ondergebracht in gebouwen van de stad en nauw verbonden met een aantal andere stedelijke instellingen. Sinds 1880 was haar hoofdzetel gevestigd in zuidoosthoek van het middeleeuwse stadsdeel in de zogeheten Oudemanhuispoort, gelegen naast het Binnengasthuis, dat destijds academisch ziekenhuis was. In dit deel van het centrum waren ook verschillende andere publieke instellingen te vinden, zoals De Nederlandsche Bank aan de Oude Turfmarkt en het stadhuis, sinds 1815 ondergebracht in het voormalige Prinsenhof.²¹ Ook de universiteitsbibliotheek lag in het oudste deel van de stad, maar dan aan de andere zijde van

17 J.J. van der Velde, *Stadsontwikkeling van Amsterdam 1939-1967* (Amsterdam 1968), 277-282.

18 Zie hiervoor elders in deze bundel het artikel van Ab Flipse, 'De Vrije Universiteit Amsterdam als *cité universitaire*. Tussen gebouwencomplex en campus'.

19 Anoniem, 'Planning van Amsterdams gemeente universiteit', *Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving* 1 nr. 10 (1970), 673-679, aldaar 676.

20 Hilde de Haan, Ids Haagsma en Jolanda Keesom, *De Universiteit in Amsterdam. Dertig jaar bouwen voor Minerva* (Haarlem 1991).

21 De concentratie van publieke instellingen in dit deel van de stad is terug te voeren op de aanwezigheid van talrijke middeleeuwse stadskloosters. Deze kloosters werden na de Alteratie door het gemeentebestuur geannexeerd en herbestedemd voor publieke doelen. Opvallend is dat het institutionele gebruik van deze terreinen tot op de dag van vandaag een constante is. Esther Gramsbergen, *Kwartiermakers in Amsterdam. Stedelijke instellingen als aanjagers van de ruimtelijke ontwikkeling 1580-1880* (Nijmegen 2014), 100-104.

Legenda

- Gebouw van de Universiteit van Amsterdam
- ◆ Gebouw van de Vrije Universiteit Amsterdam

Legenda

- Gebouw van de Universiteit van Amsterdam
- ◆ Gebouw van de Vrije Universiteit Amsterdam
- ◆ Gebouw van de Vrije Universiteit Amsterdam (kortstondig)

Legenda

- Gebouw van de Universiteit van Amsterdam
- ◆ Gebouw van de Vrije Universiteit Amsterdam
- ★ Gebouw van de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit Amsterdam

de Amstel aan het Singel 421. De natuurwetenschappelijke faculteiten waren gesitueerd in het oostelijk deel van de zeventiende-eeuwse stadsuitbreiding, in de Plantagebuurt en op het nabijgelegen Roeterseiland. Zij lagen daar in de buurt van de Botanische Tuin en Artis, die beide een rol speelden in het academische onderwijs en onderzoek.²²

In 1955 lanceerde de Universiteit het zogeheten driekernenplan voor de toekomstige huisvesting van de universiteit.²³ Dit plan ging uit van uitbreiding en vernieuwing van de universitaire faciliteiten op drie plekken in de stad; de Oudemanhuispoort en omgeving werd aangewezen als vestigingsplaats voor de al-fawetenschappen, het Roeterseiland werd aangewezen als locatie voor nieuwbouw voor de bètawetenschappen, en tot slot werd een plek voor de medische faculteit aangewezen in de Helmersbuurt, in de nabijheid van het Wilhelminagasthuis, dat sinds 1925 werd omgevormd tot (tweede) academisch ziekenhuis.²⁴ Wat opvalt is dat de uitbreidingsplannen voor de universiteit op twee van deze drie locaties direct in verband stonden met de toekomst van het Binnengasthuis en een mogelijk nieuwe locatie van het academisch ziekenhuis. De verplaatsing van het totaal verouderde Binnengasthuis was een ingewikkeld vraagstuk en een definitieve beslissing liet nog tot 1965 op zich wachten.²⁵ Ondertussen kon met de geplande nieuwbouw voor de bètawetenschappen op het Roeterseiland wel een start worden gemaakt. Nog tijdens de bouw ervan, in het begin van de jaren zestig werd duidelijk dat het driekernenplan achterhaald was. Niet alleen vlotte het niet met de verplaatsing van het academisch ziekenhuis, maar ook het aantal studenten steeg veel sneller dan verwacht.

Er brak een periode aan waarin verschillende radicale toekomstscenario's de revue passeerden en tegelijkertijd onder tijdsdruk ad hoc besluiten werden genomen. Het gevolg was dat de universiteit meer versplinterd raakte dan in het driekernenplan was voorzien. Halverwege de jaren zestig werkte de universiteit namelijk op vijf plaatsen aan nieuwe faciliteiten; in het middeleeuwse stadsdeel werd aan het Singel een nieuwe universiteitsbibliotheek gebouwd en gelijktijdig werd de Oudemanhuispoort verbouwd voor de letterenfaculteiten. In de zeventiende-eeuwse ring, op het Roeterseiland, werd gebouwd aan een compact hoogbouwcomplex voor de bètawetenschappen. In de periferie van de stad, in de Watergraafmeer was grond aangekocht en stonden plannen op stapel voor de nieuwbouw voor biologie. Tot slot was in 1965 de Bullewijk in Amsterdam Zuidoost aangewezen als de plek voor het Academisch Medisch Centrum.²⁶

Wat de radicale toekomstscenario's betreft. In 1967 circuleerden er plannen voor volledige concentratie van de universiteit in Bullewijk of juist het tegen-

22 Gramsbergen, *Kwartiermakers in Amsterdam* a.w., 150-187, 199.

23 Zie voor een gedetailleerde bespreking van het driekernenplan en de ontwikkelingen die daarop volgden, in deze bundel de bijdrage van Peter Jan Knegtman, 'Vergeten nieuwbouwplannen voor de Universiteit van Amsterdam uit de jaren zestig'.

24 De Haan e.a., *De Universiteit in Amsterdam* a.w., 20.

25 De besluitvorming omtrent de verplaatsing van het Binnengasthuis wordt gedetailleerd beschreven door Annet Mooij, *De polsslagen van de stad. 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam* (Amsterdam, Antwerpen 1999), 405-409.

26 Ibidem.

overgestelde: concentratie van de universiteit in de oostelijke binnenstad. Deze plannen zetten de discussie over de toekomst van de binnenstad en de universiteit op scherp. Er waren (wetenschappelijke) argumenten die pleitten voor een universitaire campus buiten het centrum en (sociale) argumenten voor de vestiging van de universiteit, of op zijn minst een deel ervan, in de binnenstad.²⁷ Dit laatste sloot aan bij het idee over het stadscentrum dat leefde bij de gemeente en waarin de binnenstad bestemd zou moeten worden voor ‘die instellingen, instituten en bedrijven welke functioneel, ideëel en economisch voor de gehele stedelijke samenleving het grootste gewicht hebben’.²⁸ Maar aan het eind van de jaren zestig was het juist dit uitgangspunt dat op de helling kwam te staan. De publieke opinie keerde zich tegen kaalslag voor nieuwe grootschalige faciliteiten in het historische centrum.

De omslag is het duidelijkst zichtbaar wanneer we de ontwikkelingen op het Roeterseiland en het Binnengasthuisterrein vergelijken. Zoals gezegd kon eind jaren vijftig met de bouw van de bètafaculteiten op het Roeterseiland een vlotte start worden gemaakt. Het Roeterseiland, gelegen in het meest oostelijke deel van de grachtengordel, was destijds een geïsoleerd gelegen terrein met een industrieel karakter, dat bestond uit een gemeentelijk remiseterrein, enkele fabrieken en een rij woningen langs de Sarphatistraat.²⁹ In 1957 tekende gemeentearchitect Norbert Grawonski hiervoor een rationeel plan in middelhoogbouw, met gelijkvormige en onderling verbonden gebouwvleugels die gegroepeerd waren rond hoven. Het plan sloot keurig aan op het Geologisch Instituut en het laboratorium voor organische scheikunde uit 1934, maar ging uit van sloop van een ander scheikundig laboratorium uit 1891 en van de rij woningen langs de Sarphatistraat.

Toen gaandeweg de bouw de studentenaantallen bleven stijgen, werd in 1963 besloten tot een rigoureuze aanpassing. Het plan werd omgevormd tot een hoogbouwstructuur met een verhoogd voetgangersniveau op de eerste verdieping en magazijnen op de begane grond. Dit resulteerde in een in zichzelf gekeerd *Fremdkörper* dat zich niet veel gelegen liet liggen aan de bestaande stedelijke structuur in dit deel van de stad. Het was een plan dat paste in het toen gangbare idee dat hoogbouw een geëigende bouwwijze voor centrale voorzieningen in het stadscentrum was. De eerste hoogbouw op het Roeterseiland, de zogeheten Mathematentoren, werd in 1968 opgeleverd.³⁰

Ook voor het Binnengasthuisterrein gold dat er in de jaren vijftig plannen waren voor grootschalige nieuwbouw. In 1954 schreef De Nederlandsche Bank, gevestigd aan de Oude Turfmarkt, een meervoudige opdracht uit voor een nieuw hoofdkantoor op dit terrein en het aangrenzende Binnengasthuis-

27 Anoniem, ‘Planning van Amsterdams gemeente universiteit’ a.w., 676.

28 De Haan e.a., *De Universiteit in Amsterdam* a.w., 38.

29 Voor de ruimtelijke ontwikkeling van dit deel van de stad zie Roberto Cavallo, ‘Ontwerpen in een heterogene stedelijke omgeving. Het universiteitscluster op het Roeterseiland in Amsterdam’, in: *OverHolland 10/11* (Amsterdam 2011), 218-231.

30 Andere gebouwen in de Amsterdamse binnenstad die het resultaat zijn van deze opvatting zijn bijv. De Nederlandsche Bank, het Havengebouw, het Districtspostkantoor en het Rijksbelastingkantoor, zie Gramsbergen e.a., ‘Uitbereiding en centrumvorming in Amsterdam’ a.w., 116-118.

terrein.³¹ De ingezonden plannen veroorzaakten onrust vanwege de voorgenomen sloop van monumentale panden. Bovendien aasde ook de universiteit, gesteund door de gemeente, op deze plek. Uiteindelijk bood de gemeente De Nederlandsche Bank een grondruil aan, waarbij het terrein aan de Oude Turfmarkt ingewisseld werd voor een bouwterrein op het Frederiksplein, de plek waar ooit het Paleis voor Volksvlijt had gestaan. Hier opende De Nederlandsche Bank in 1968 een nieuw complex, met wederom een hoge toren als belangrijke blikvanger.

De weg was nu vrij voor uitbreiding van de universiteit op het Binnengasthuisterrein, maar de verhuizing van het ziekenhuis liet nog tot 1983 op zich wachten. Intussen was het hele idee over bouwen in de historische binnenstad gekanteld.³² Er kon geen sprake meer zijn van grootschalige sloop en nieuwbouw op deze plek. De universiteit zou uiteindelijk wel uitbreiden rondom de Oudemanhuispoort, niet door nieuwbouw, maar door hergebruik van bestaande gebouwen. Het grootste oppervlak werd gevonden in de vrijgekomen negentiende-eeuwse ziekenhuisgebouwen, daarnaast boden andere zeventiende- en negentiende-eeuwse institutionele gebouwen in de directe omgeving van de Oudemanhuispoort soelaas.

De totaal verschillende uitkomsten van de naoorlogse uitbreiding en vernieuwing van de VU en die van de UvA, respectievelijk de centralisatie van faciliteiten en de decentralisatie ervan, zijn onder andere terug te voeren op het verschil in sociale en ruimtelijke verankering in de stad. Een belangrijke factor was daarbij de historische band tussen het Binnengasthuis en de UvA en de grondposities van de UvA in twee gebieden die al een lange geschiedenis hadden van institutioneel gebruik. Ook voor de VU was de relatie met haar academisch ziekenhuis van belang, maar hier was het gevolg juist centralisatie, omdat nieuwbouw van het ziekenhuis aan de bouw van de campus voorafging. Vóór haar verhuizing naar Buitenveldert waren de lokaliteiten van de VU gelegen in woonbuurten met weinig mogelijkheden tot uitbreiding. Daarnaast komt uit het voorgaande naar voren dat voor het gemeentebestuur en de dienst stadsontwikkeling de 'eigen' UvA thuishoorde in de binnenstad en onderdeel zou moeten zijn van de gewenste cityvorming. Dat het uiteindelijk anders liep en er met uitzondering van het Roeterseilandcomplex geen nieuwe campus in de oostelijke binnenstad kwam, doet niets af aan het feit dat een deel van de UvA inderdaad in de binnenstad is gebleven.

De Rijksuniversiteit Leiden

In 1964 zette de gemeente Leiden in de brochure *Portret van Leiden* haar toekomstplannen uiteen. Op kordate toon werd in het mooi vormgegeven boekje uitgelegd waarom Leiden behoefte had aan wijziging van haar gemeentegrenzen. Naast de industrie en de woningbouw speelde de ruimtevraag van de uni-

31 De Haan e.a., *De Universiteit in Amsterdam* a.w., 23.

32 Engel, 'In de marge van het AUP' a.w., 86.

versiteit een belangrijke rol. Er werd een helder plan gepresenteerd, waarbij de universiteit in twee delen uiteenviel. Ten westen van de historische binnenstad, deels buiten de bestaande gemeentegrenzen, was een nieuwe universiteitswijk voor de bètafaculteiten geprojecteerd. Hiervoor was een rechthoekig polderterrein gereserveerd gelegen tussen de spoorlijn Den Haag-Haarlem en de A44 en ook nog een grondstuk ten westen van deze snelweg. De wijk sloot aan bij het academisch ziekenhuis aan de Wassenaarseweg, dat aan het begin van de twintigste eeuw gebouwd werd in het zogeheten paviljoensysteem. In het historische centrum werd rondom het Rapenburg, 'zo dicht mogelijk rond de geboorteplaats van de Leidse Universiteit' een forse uitbreiding voor de alfawenschappen gepland.³³

Als oudste en internationaal vermaarde universiteit had de Leidse universiteit al in de zeventiende eeuw een gedifferentieerde infrastructuur.³⁴ Naast een bibliotheek en gehoorzaal waren er een anatomisch theater en een botanische tuin met tentoonstellingsgalerij. Deze voorzieningen waren gelegen in de zuidwesthoek van de middeleeuwse stad, in en rondom het academiegebouw aan het Rapenburg. In de negentiende eeuw breidde de universiteit fors uit met gespecialiseerde laboratoria, collectiegebouwen en een sterrenwacht. Dit waren moderne gebouwen, die werden ontwikkeld door de voorloper van de Rijksgebouwendienst. Ze werden op korte afstand van het Academiegebouw gebouwd op de plaats van de voormalige bolwerken en rond het centraal gelegen Van de Werfpark.³⁵ Toen er rond 1900 oog kwam voor het gevaar dat de vestiging van laboratoria in de binnenstad met zich meebracht, werd er voor de bouw van een nieuwe generatie laboratoria uitgeweken naar Vreewijk. Dit was de eerste negentiende-eeuwse uitbreidingswijk van Leiden buiten de Singelgracht, die via de Doezastraat en de Koepoortbrug (destijds Douzabrug) een redelijk goede aansluiting had met het Van de Werfpark. Vanaf de jaren twintig werden nieuwe medische onderwijs- en onderzoeksgebouwen gebouwd in de buurt van het academisch ziekenhuis, ten westen van het spoor. Samen met de ziekenhuispaviljoens vormden ze hier een apart gebied, een *cité médicale*.

Het plan voor Leeuwenhoek, zoals de universiteitswijk voor de bètafaculteiten zou gaan heten, ontstond rond 1959, toen het Rijk het rechthoekig polderterrein aankocht. De tekening ervan die gepresenteerd werd in *Portret van Leiden* vertoonde gelijkenis met de opzet van de TH-wijk in Delft. Er werd in het midden van het langwerpige terrein een brede 'universiteitsdreef' geprojecteerd in de lengterichting, waarvanuit verschillende gebouwcomplexen werden

33 J.M. Galjaard i.s.m. afdeling Stadsontwikkeling Leiden e.a., *Portret van Leiden* (Leiden 1964). Archief Erfgoed Leiden en omstreken, toegangsnummer NL-LdnRaL-1001A (de brochure heeft geen paginanummering).

34 De gegevens in deze alinea zijn ontleend aan twee publicaties van het expertisecentrum Vastgoed van de Universiteit Leiden. In 2005 verscheen van de hand van Nicolette Blok e.a., *Vier eeuwen geschiedenis in steen. Universitaire gebouwen in Leiden* en in 2017 de opvolger daarvan door Barbara Heijl e.a., *Historie en vernieuwing. Universitaire gebouwen in Leiden en Den Haag*.

35 Op deze plek had zich in 1807 een ramp voltrokken; door een kruitexplosie was een aantal middeleeuwse bouwblokken weggeslagen. Een geluk bij een ongeluk was dat dit de mogelijkheid bood voor nieuwe universitaire gebouwen op een centrale plek in de stad.

ontsloten. Aan de westzijde eindigde de dreef in een door gebouwen omringd plein. Aan de oostzijde was ook een pleinachtige ruimte geprojecteerd, waarna de dreef van richting veranderde om tenslotte vast te lopen in het bestaande academisch ziekenhuis, waarbij er waarschijnlijk al een voorschot genomen was op de vervanging ervan.

Het plan was weinig gedetailleerd, met uitzondering van het meest westelijke deel, waar de nieuwbouw voor de faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen gepland stond. Dit deel was ontworpen door het architectenbureau DSBV, een bureau dat op dat moment ook verantwoordelijk was voor het ontwerp van Electrotechniek in Delft. Het bureau ontwierp zowel het zogeheten Chemiecomplex (1963-1967, nu Gorlaeus geheten), het Centraal Rekeninstituut en Mathematisch Instituut (1971, nu Snellius) als ook het Huygens Laboratorium (1974).³⁶ De opzet van het ontwerp, een combinatie van hoog- en laagbouw, vertoonde overeenkomsten met de architectuur van de TH Eindhoven. Een opvallend element was het schotelvormige collegezalengebouw, dat gedeeltelijk uitstak over de universiteitsdreef. Net als in Eindhoven werd een circuit van verbindingsgangen op de eerste verdieping gepland, dat de verschillende gebouwen met elkaar zou moeten verbinden. Grondvorm was een groot carré dat op een subtiele manier een centrale ruimte tussen de gebouwen definieerde. Uiteindelijk kwam dat er niet, net zomin als de universiteitsdreef die samenhang in de Leeuwenhoek had moeten brengen. Op een kaart uit 1979 is te zien hoe verloren het complex erbij lag, ver van de stad, ver van het station, en zelfs ver van de *cité médicale*, die toch een aanleiding was geweest voor de ontwikkeling van de universiteitswijk op deze plek.³⁷ Betere onderlinge verbindingen in Leeuwenhoek kwamen pas tot stand nadat in de jaren tachtig een compact nieuw academisch ziekenhuis (het huidige LUMC) werd opgeleverd en het oude paviljoencomplex werd afgebroken.³⁸

Het plan dat in *Portret van Leiden* werd gepresenteerd voor de uitbreiding van de universiteit in de binnenstad was onderdeel van een voorgestelde ‘stadsreconstructie’. Het was de bedoeling veel ‘historisch schoon’ te sparen. Het ging hierbij vooral om het behoud van de monumenten, de gevelrijen langs de Oude Rijn en de singels met de plantsoenen op de voormalige wallen. De vervallen oude woonbuurten in het oostelijke en noordelijke deel van de binnenstad zouden worden afgebroken en plaatsmaken voor gemengd zakelijk gebied en bedrijven. Deze geplande operatie was geen sinecure; de verhuizing van maar liefst veertig procent van de Leidse huishoudens vanuit de binnen-

36 Voluit geschreven heette het architectenbureau Drexhage, Sterkenburg, Bodon en Venstra. De ontwerpen werden in de vakpers gepubliceerd; Geerts Drexhage, ‘Nieuwbouw Chemiecomplex Rijksuniversiteit te Leiden’, *Bouwkundig Weekblad* 86 nr. 10 (1968), 166-171. De documentatie van het centraal rekeninstituut en mathematisch instituut en het collegezalencentrum verscheen in *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen* 27 nr. 20 (1972), 694-695.

37 Kaart met daarop aangegeven een schema van de busroutes in Leeuwenhoek, vervaardigd door de stedenbouwkundige dienst van de gemeente Leiden, schaal 1:5000, 1979. Tekeningenarchief Leiden Erfgoed en Omstreken, volgnummer ST7568.

38 Voor de ontwikkelingen van de Leeuwenhoek tot *Bio-Science Park* zie elders in deze bundel het artikel van Jorrit Smit, ‘Kennisoverdracht op de campus. Transferpunten, bedrijfscentra en *science parks* in de jaren tachtig’.

Leiden 1945

Legenda

✚ Gebouw van de
Universiteit Leiden

Leiden 1975

Legenda

✚ Gebouw van de
Universiteit Leiden

stad naar de nieuwe uitbreidingswijken was voorzien. De zuidwestelijke hoek van de binnenstad, rondom het academiegebouw en de Pieterskerk, werd in de plannen bestemd voor de universiteit en culturele voorzieningen. Voor de ‘nieuwe laboratoria voor de geest’, waar studenten rust en afzondering konden vinden om te studeren, werd het gebied ten westen van het Rapenburg geschikt geacht: ‘waarin langs de slingerende groene singelgrachten oude en nieuwe ge-

Legenda

✚ Gebouw van de
Universiteit Leiden

bouwen en de halfronde domes der Sterrenwacht uit het groen van de bomen oprijzen'.³⁹

Belangrijk aspect van het plan voor de binnenstad was een aantal verkeersdoorbraken, deels binnen en deels buiten de Singelgracht, die een vierkant vormden en zo de bereikbaarheid van het zogenoemde citygebied verzekerden. Aan de westzijde, tussen de Singelgracht en het spoor, zou hiervoor de trekvaart Delft-Leiden moeten worden gedempt. Dit was ook het punt waar het meest in het oog springende onderdeel van het universiteitsontwerp werd gedacht: een grootschalige nieuwbouw voor onder meer de alfadisciplines en de universiteitsbibliotheek. Hiervoor werd begin jaren zestig door het Rijk een voormalig ziekenhuisterrein aan de Witte Singel aangekocht en aan het Amsterdamse architectenbureau Zanstra, Gemlig Meyling en De Clercq Zubli de opdracht verleend een ontwerp te maken.

Het plan van Piet Zanstra c.s. bestond uit een horizontale plint met onderwysruimten aansluitend bij de bouwhoogte van de singelbebouwing en daar bovenop twee volumes, een vierkante doos van zes verdiepingen die de bibliotheek zou huisvesten en een 125 meter hoge schijf met kantoren en onderzoekruimten. Het ontwerp deed enigszins denken aan het plan van Gawronski voor de universiteitsgebouwen op het Roeterseiland in Amsterdam. Ook in dit ontwerp was sprake van een combinatie van hoog- en laagbouw en de introductie van een geheel nieuwe gebouwtypologie in bestaand stedelijk weefsel. Hoewel de gemeente het plan had goedgekeurd, werd het uiteindelijk niet gebouwd; het ministerie van Onderwijs stelde in 1971 een bouwstop in, waar-

³⁹ Galjaard e.a., *Portret van Leiden* a.w.

na de plannen in de ijskast belandden. Toen nieuwbouw enkele jaren later opnieuw ter sprake kwam, waren de ideeën over het bouwen in de binnensteden inmiddels zo veranderd dat het plan radicaal werd omgegooid.⁴⁰ In plaats van een *landmark* aan de rand van de binnenstad werd de nieuwbouw voor alfa-wetenschappen en de bibliotheek een krampachtig in de bestaande stedelijke structuur ingepast project. Het zogeheten Witte Singel-Doelencomplex kwam tot stand tussen 1978 en 1984.⁴¹

De ontwerpen die in de jaren zestig voor de universiteit van Leiden werden gemaakt laten zien hoeveel belang de gemeente hechtte aan het behoud van universitaire faciliteiten in de binnenstad. De universiteit werd daar gedacht in een combinatie van oude en nieuwe gebouwen waarbij de ontwerpers hoogbouw inzetten om de binnenstadcampus compact en ook groen te houden. Voor de nieuwbouw voor de bètafaculteiten koos men voor de nabijheid van het academisch ziekenhuis en de medische faculteit. De inrichting van de universiteitswijk Leeuwenhoek werd daarmee afhankelijk van de plannen voor de vernieuwing van het academische ziekenhuis, wat uiteindelijk een gefragmenteerd gebied opleverde. Net als in Delft en Eindhoven was de nieuwe universiteitswijk monofunctioneel en ruim opgezet om toekomstige uitbreidingen mogelijk te maken. Het gunstig gelegen station op de grens tussen binnenstad en Leeuwenhoek speelde nauwelijks een rol in de plannen; de universitaire faciliteiten werden vooral zo ontworpen dat ze met de auto goed bereikbaar waren.

Tot besluit

De uitbreiding van de steden en die van de universiteiten gingen in de periode van 1945 tot begin jaren zeventig hand in hand. In de gemeentelijke plannen uit die tijd speelde de ruimtevraag van de universiteiten een belangrijke rol. Ondanks tegenstemmen overheerste het idee dat de universiteit een integraal onderdeel van de stad zou moeten zijn. Dit bouwde nadrukkelijk voort op de Nederlandse traditie, waarbij vanaf de zeventiende eeuw de universiteiten in bestaande gebouwen werden ondergebracht.

In de decennia na de oorlog overheerste in de stadsplanning de mantra van functiescheiding. De historische binnenstad kreeg daarbij de rol toegewezen als plek voor de centrale voorzieningen; de uitbreidingswijken werden opgedeeld in aparte woon- en werkgebieden, zogeheten stedelijke sectoren. De cityvorming ging gepaard met plannen voor grootschalige sloop, verkeersdoorbraken en de introductie van hoogbouw in de binnenstad. Om hiervoor ruimte te maken was de verhuizing van veel bewoners uit de binnenstad naar de nieuwe woonwijken aan de rand van de stad voorzien.

⁴⁰ De publieke opinie keerde zich tegen het plan. Vooral de hoogbouw, zo dicht op de historische binnenstad, werd als ernstige horizonvervuiling beschouwd. Zie: I.W.L. Moerman, *Niet gebouwd Leiden* (Utrecht 1987), 70-72.

⁴¹ C. Rehorst, 'De geschiedenis van het Witte Singel/Doelenplan I. De strijd om kleinschaligheid', *Wonen-TA/BK* 17 (1976), 30-34; en C. Rehorst, 'De geschiedenis van het Witte Singel/Doelenplan II. Hoe het structuurplan tot stand kwam', *Wonen-TA/BK* 17 (1976), 35-40.

Het is interessant om te zien dat het principe van functiescheiding ook betrekking had op de uitbreidingsplannen voor de universiteit. Enerzijds werd zij als belangrijke centrumfunctie aangemerkt en anderzijds ook als een gespecialiseerd werkgebied. Hierbij werd een voor de hand liggend onderscheid gemaakt. De studies waarvoor grote laboratoria en werkplaatsen nodig waren verhuisden naar een aparte sector in de nieuwe stadsuitbreidingen; representatieve ruimten zoals aula en universiteitsbibliotheek bleven samen met de alfa-wetenschappen vaak in het centrum.

Voor de technische hogescholen in Delft en Eindhoven met hun werkplaatsen en laboratoria betekende dit een campus als een gespecialiseerd werkgebied tussen de andere uitbreidingswijken. Het 'sectorenprincipe' werd de onderbouwing van het campusplan in Delft. In Eindhoven had de nieuwe TH geen historische band met de stad en werd het hogeschoolcomplex van begin af aan als werkgebied aangemerkt. In Delft was deze band er wel. In eerste instantie was het idee dat de hogeschool haar meest representatieve functies daar zou handhaven. Uiteindelijk werden ook de aula en de bibliotheek naar de campus verplaatst.

In Leiden, waar de gemeente een ingrijpend plan voor de uitbreiding en transformatie van de stad presenteerde, zien we de genoemde tweedeling duidelijk terug in een gespecialiseerd werkgebied voor de bètawetenschappen in Leeuwenhoek en een centrumcluster voor de alfa-wetenschappen en representatieve onderdelen van de universiteit rond het Rapenburg.

De gemeentelijke Universiteit van Amsterdam werd eerst en vooral beschouwd als een voorziening die thuishoorde in het stadscentrum. De nieuwbouw voor de natuurwetenschappelijke faculteiten op het Roeterseiland is in dat opzicht een uniek project. Deels is dit te verklaren door aanwezigheid van enkele vooroorlogse laboratoria in dit gebied, maar ook het feit dat er nog voldoende ruimte beschikbaar was in dit deel van de binnenstad speelde een rol. De kleinere steden Delft en Leiden hadden een veel beperktere binnenstad en bouwden al aan het begin van de twintigste eeuw laboratoria buiten de vesten. In beide gevallen sloten de latere campusterreinen hierop aan.

Opvallend is dat de problematiek van de studentenhuisvesting nauwelijks een rol speelde in de plannen. Traditioneel huurden studenten kamers bij particulieren in de stad. Studentenhuisvesting was in Nederland, anders dan in de Angelsaksische traditie van de *residential university*, niet de verantwoordelijkheid van de universiteit. De eerste studentenflats in Delft, Eindhoven en Leiden stonden dan ook niet tussen de universiteitsgebouwen, maar voegden zich in de nieuwe woonwijken. Een uitzondering hierop vormde de Technische Hogeschool in Twente, een universiteit die hier verder niet besproken is, maar waar de studentenhuisvesting wel een integraal onderdeel van het campusplan vormde. Er waren verschillende argumenten voor dit experiment, waaronder het vermeende gebrek aan huisvestingsmogelijkheden bij particulieren in het nabijgelegen Enschede of Hengelo. Maar vooral hoopten de plannenmakers

op een beter studierendement wanneer de studenten op de campus woonden.⁴²

Een universiteit die ook duidelijk afwijkt van het bovengenoemde patroon is de Vrije Universiteit in Amsterdam. Deze confessionele universiteit verschaftte zich een sterke ruimtelijke identiteit door een eigen enclave op te richten. Interessant is daarbij te weten dat de bestuurders in eerste instantie een echte campus voor ogen hadden, waarbij de studenten ook op het universiteitsterrein aan de De Boelelaan zouden wonen. Door de toenemende stroom studenten en de beperkte oppervlakte van het aangekochte terrein werd dit idee later losgelaten. Een apart complex studentenflats, Uilenstede, verrees op enige afstand in Amstelveen.

De universitaire bouwprojecten voor de natuurwetenschappelijke, technische en medische wetenschappen in de uitbreidingswijken werden eind jaren vijftig en begin jaren zestig als eerste ter hand genomen.⁴³ Toen in een tweede fase de alfawetenschappen en de transformatie van de historische binnensteden aan de beurt waren, vielen twee ontwikkelingen samen, waardoor er een duidelijke breuk ontstond. Ten eerste kondigde de minister in 1971 een universitaire bouwstop aan en ten tweede culmineerde het verzet tegen de voorgenomen transformatie van de binnensteden in een totaal ander idee over stadsvernieuwing.

In Amsterdam leidde dit tot hergebruik en herontwerp van bestaande monumentale panden in plaats van de eerder geplande grootschalige nieuwbouw en een grotere versnippering van universitaire faciliteiten over de stad. In Leiden sneuvelde met het grootstedelijk project voor de alfawetenschappen aan de Witte Singel de jarenzestigbravoure. Het alternatief werd een fijnkorrelig universiteitscluster aan weerszijde van de Witte Singel. De intentie om delen van de universiteit in de binnenstad te behouden, bleef bestaan, maar de vraag hoe er in de binnenstad voor de universiteit gebouwd zou moeten worden werd vanaf dit moment heel anders beantwoord.

42 *Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving* 1 nr. 10 (1970), 681-682. Zie ook: Peter Huygen, *Vormgeven aan de campus. De architectuur van de Universiteit Twente* (Universiteit Twente, 1990), 9-10; Jorrit de Boer, *Een kleine en kwetsbare instelling. Een geschiedenis van de Universiteit Twente, 1961-2011* (Proefschrift Universiteit Twente 2011), 86-87.

43 De Korte, *Universiteiten en hogescholen a.w.*, 22.

Vergeeten nieuwbouwplannen voor de Universiteit van Amsterdam uit de jaren zestig

PETER JAN KNEGTMANS

Drie kernen

Grootschaligheid, werkgelegenheid, planmatige stadsuitbreiding en ruim baan voor het autoverkeer, en dat alles in het teken van een moderne, groeiende, dynamische stad. Dit waren de uitgangspunten van het hoofdstedelijk beleid in de tijd dat Joop den Uyl in Amsterdam namens de Partij van de Arbeid aantrad als wethouder. Hij had zelf aan de gedachtevorming bijgedragen en zou dit beleid van 1962 tot 1965 als wethouder van Publieke Werken, Stadsontwikkeling en Economische Zaken actief uitwerken en uitdragen.

Den Uyl zag het groot. Hij wilde de negentiende-eeuwse woonwijken slopen en er tuinsteden vestigen, afgewisseld met kantoren en grote nieuwe bedrijven. Hiertoe moest de stad doorsneden worden door grote wegen ten behoeve van de bereikbaarheid van al dit moois. In zijn visie moest ook de oude binnenstad een vernieuwing ondergaan met slanke kantoortorens, een metro-net en parkeergelegenheid tegen betaling. Den Uyl vond hiervoor steun bij de stadsbouwmeester, Chris Nielsen. Nielsen wilde weliswaar niet zoals Den Uyl helemaal opnieuw beginnen met de inrichting van de stad, maar volgens hem diende de binnenstad meer te zijn dan alleen een esthetische beleving. Zij moest het werkelijke leven weerspiegelen.¹

Zo stond het ervoor toen het bestuur van de Universiteit van Amsterdam min of meer vastliep in de vele problemen waarmee het zich geconfronteerd zag. De UvA werd sinds het van kracht worden van de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs op 1 januari 1961 voor 95 procent door de rijksoverheid gefinancierd. Toch was zij nog altijd een gemeentelijke universiteit. Dit betekende dat de stad Amsterdam nog voor 5 procent in de kosten bijdroeg, en dat de burgemeester en de wethouder van Onderwijs als voorzitter en vicevoorzitter ambtshalve lid waren van het college van curatoren. Maar dit achtkoppige college had een veel bredere taak gekregen. Onder de oude wet had het de universiteit namens het gemeentebestuur beheerd. Het bracht ordening aan in de universitaire wensen en het beheerde de financiën. Onder de nieuwe wet had de universiteit rechtspersoonlijkheid verkregen. Het college van curatoren was als gevolg hiervan belast met het algemeen bestuur en droeg de verantwoordelijkheid voor de financiën, het personeel én de gebouwen en het bouwbeleid. Hierop was het totaal niet berekend, al was het maar omdat dit werk voor elk

1 Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008), 172-179.

*Joop den Uyl als wet-
houder in Amsterdam,
1961 (foto: Jac. de Nijs,
Anefo; Nationaal
Archief).*

van de collegeleden slechts een neventaak was. Tezamen vormden zij een mix van (voormalige) directeuren van grote bedrijven, kenners van de gemeentelijke politiek en universiteit, en bestuurders in de non-profitsector. Bovendien vertegenwoordigden zij de belangrijkste politieke partijen.²

Dit achttal werd geconfronteerd met een veel sneller groeiende universiteit dan waarmee ooit rekening was gehouden. Deze groei deed zich voor in zowat elke vorm. De universiteit had zich door minister Jo Cals een tandheelkundige opleiding laten opdringen, die helemaal van de grond af moest worden voorbereid.³ Overigens werd er elke maand wel een nieuwe leerstoel of een nieuw lectoraat ingesteld. En het aantal studenten nam sinds 1963 explosief toe: in 1960 waren er zeventuizend geweest, in 1964 waren er al tienduizend en spoedig zouden het er vijftienduizend zijn, was de verwachting.⁴ Het ruimtegebrek, dat al groot was doordat sinds de jaren 1930 niet meer voor de universiteit was gebouwd, werd nu bepaald nijpend.

Het college van curatoren kwam al snel tot de conclusie dat het op deze taken niet berekend was. In de woorden van scheidend curator ir. J.W.R. Thomson was het verwickeld in een voortdurende nek-aan-nekrace in zijn pogingen bij te blijven bij de snelgroeiende aantallen studenten en de ontwikkelingen in

² Peter Jan Knegmtmans, 'Curator van de Universiteit van Amsterdam in overgangstijd', in: Joan Hemels (red.), *Dolf van den Brink. Een hoofd voor cijfers, een hart voor kunst: Dr. R.E.M. van den Brink (1919-1997)* (Amsterdam 2020), 541-555.

³ Th.H. Bot, minister van Onderwijs in het kabinet-Marijnen (1963-1965), deed het voorkomen alsof de UvA zelf een tandheelkundige opleiding had gewild, maar zijn voorganger Cals had er bij de universiteit op aangedrongen: Stadsarchief Amsterdam (SA): archief college van curatoren PA 279.A nr. 4, notulen curatoren 16-11-1964.

⁴ SA: idem nr. 3, notulen curatoren 20-4-1964.

de wetenschap.⁵ Toch stond het niet helemaal met lege handen. Om plannen voor de middellange termijn te kunnen ontwikkelen, had de Universiteit van Amsterdam al in 1953 de functie van kanselier-directeur ingesteld die een eigen staf kreeg. Dit bureau telde inmiddels enkele tientallen medewerkers. Hieraan werd in 1964 een dienst Bouw en Huisvesting toegevoegd.⁶ Voor het uitwerken van bouwplannen en de ontwerpen had de gemeentelijke universiteit een overeenkomst gesloten met de Dienst Publieke Werken van de gemeente Amsterdam.⁷

Op het punt van dit bouwbeleid lag de Universiteit van Amsterdam ver achter bij de overige universiteiten en hogescholen. Voor vrijwel alle universiteiten, ook de Amsterdamse, gold dat er tussen 1930 en 1950 praktisch geen nieuwbouw was gerealiseerd. Kort na de oorlog begon de rijksoverheid met een inhaalslag. In het najaar van 1950 had Gijs van Hall, burgemeester van Amsterdam en president-curator van de UvA, met onverholen jaloezie moeten vaststellen dat op de rijksbegroting enorme bedragen waren uitgetrokken voor uitbreiding en nieuwbouw van de rijksuniversiteiten en de Technische Hogeschool (nu Technische Universiteit) Delft. En de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Vrije Universiteit die tot voor kort geheel door respectievelijk het episcopaat en uit particuliere middelen waren bekostigd, ontvingen inmiddels een rijksbijdrage van 65 procent in de bouw- en exploitatiekosten. Dit was in 1948 bij wet geregeld om de bijzondere universiteiten in de gelegenheid te stellen uit te breiden met nieuwe en dure medische faculteiten en in Nijmegen ook een natuurwetenschappelijke faculteit. Het gevolg was dat in de jaren 1950 voor al deze instellingen grootschalige nieuwbouwplannen werden ontwikkeld. In bijna alle gevallen ging het om universitaire vestigingen buiten de universiteitsstad: in Delft in de Wippolder, in Groningen in Paddepoel, in Nijmegen in Heyendaal, in Utrecht in de Uithof en voor de VU in Buitenveldert in Amsterdam. Ook de twee nieuwe technische hogescholen in Eindhoven en in Twente werden buiten de stad gerealiseerd.⁸

Van Halls jaloezie kwam voort uit de omstandigheid dat de Universiteit van Amsterdam nog geheel door de gemeente Amsterdam werd bekostigd. Pas in 1958 werd bij wet geregeld dat de gemeente rijkssubsidie ontving voor de huisvesting van de gemeentelijke universiteit, maar dit was aanvankelijk slechts een schamele vijf miljoen gulden.⁹

5 SA: idem nr. 4, notulen curatoren 21-12-1964.

6 Voor de aanstelling van een kanselier-directeur en zijn bureau, zie: Peter Jan Knechtmans, 'De reactor of een directeur? Over macht en voorrang aan de Universiteit van Amsterdam, 1945-1955', in: L.J. Dorsman en P.J. Knechtmans (red.), *Het universitaire bedrijf. Over professionalisering van onderzoek, bestuur en beheer* (Hilversum 2010), 25-36, aldaar 34-35. Over de dienst Bouw en Huisvesting: SA: archief college van curatoren PA 279.A nr. 4, notulen curatoren 15-6-1964 en 21-9-1964.

7 SA: idem nr. 2296: minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan curatoren 17-8-1964, waarin de minister liet weten dat hij met de overeenkomst instemde.

8 Peter Jan Knechtmans, *Professoren van de stad. Het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1960* (Amsterdam 2007), 406-407. Zie ook: *Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving*, dat in oktober 1970 geheel aan de universitaire nieuwbouwplannen was gewijd.

9 Knechtmans, *Professoren van de stad* a.w., 409.

Toch had men ook in Amsterdam niet stilgezeten. In 1955 had de gemeenteraad een fundamenteel besluit genomen. De raad had ingestemd met een nota van burgemeester en wethouders waarin een concentratie van de universitaire gebouwen in drie centra werd geschetst: de zogenoemde A-faculteiten (theologie, rechten, letteren en wijsbegeerte, economie en de sociale wetenschappen) moesten worden gevestigd in en rond de Oudemanhuispoort, en de bèta's op en rond het Roeterseiland. De bestemming van een nieuw academisch ziekenhuis met de bijbehorende laboratoria en instituten was toen nog onderwerp van bespreking. Aanvankelijk werd gedacht aan het terrein van het Wilhelmina Gasthuis in Oud-West en vervolgens aan Slotervaart, waar ook een nieuw gemeentelijk ziekenhuis zou komen, ter vervanging van het Binnengasthuis en het Wilhelmina Gasthuis. Het werd uiteindelijk de Bijlmermeer, nadat burgemeester en wethouders in 1964 een terrein in dit nog te ontwikkelen stadsdeel hadden gereserveerd.¹⁰ Campussen in de Amerikaanse zin zouden dit niet worden, want bijna alle betrokkenen waren het erover eens dat studenten in de stad thuishoorden.

Kort na het raadsbesluit van 1955 had architect J. Leupen van Publieke Werken enkele plannen ontwikkeld voor uitbreiding van de Oudemanhuispoort aan de noordzijde, en aan de zuidzijde tot op het terrein van het Binnengasthuis. Hiervan werd alleen het noordelijke deel aan de Slijkstraat verwezenlijkt.¹¹ Voor het Roeterseiland had architect Norbert Gawronski van Publieke Werken in 1957 een masterplan ontwikkeld, dat hij in 1963 bijstelde en aanvulde met een torenflat voor scheikunde.¹²

Den Uyl en de A-faculteiten

De verbouwing van de Oudemanhuispoort was nog niet gereed of hij bleek al te klein voor de snelgroeïende instroom van studenten. Er moest dus een nieuw plan voor de A-faculteiten komen. Den Uyl zag hier onmiddellijk mogelijkheden tot verwezenlijking van zijn visie. Hij verscheen op 11 mei 1964 in een vergadering van het college van curatoren met een zware delegatie, die bestond uit de directeur van Publieke Werken, ir. A. van Walraven, het hoofd en het adjunct-hoofd van Stadsontwikkeling, resp. mevrouw ir. J.H. Mulder en prof. ir. L.H.J. Angenent, het plaatsvervangend hoofd van het Grondbedrijf van de gemeente, ir. G.J. van der Heide, en stadsbouwmeester Chris Nielsen. Op de agenda stonden de uitbreidingsmogelijkheden rond de Oudemanhuispoort, het Binnengasthuis en het gebouw van De Nederlandsche Bank aan de Oude Turfmarkt, de vraag hoeveel vloeroppervlak dit zou opleveren, de bereikbaarheid, en de parkeermogelijkheden.

¹⁰ 'Huisvesting van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 15 Juli 1955', *Gemeentebld* 1955 Afd. 1, 1219-1229, Afd. 2, 1419-1431 en 1472-1493. Zie ook: Annet Mooij, *De polsslag van de stad. 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam* (Amsterdam, Antwerpen 1999), 405-409.

¹¹ Gert Eijkelboom en Gerrit Vermeer, 'De Oudemanhuispoort: de gebouwen en de toekomst', *Maandblad Amstelodamum* 104 (2017), 99-118, aldaar 112-116.

¹² Hilde Haan en Ids Haagsma, *Al de gebouwen van de / All the buildings of the Universiteit van Amsterdam* (Haarlem 2000), 121-123, 126-127 en 131-132.

De juryleden bij een prijsvraag voor een nieuw stadhuis met in het midden met folders in zijn hand stadsbouwmeester Chris Nielsen en rechts ir. Jakoba Mulder (fotograaf onbekend, Anefo 1968; Nationaal Archief).

Mevrouw Mulder zette aan de hand van een kaart van de oude binnenstad uiteen dat in de plannen ook het Maagdenhuis aan het Spui, de in aanbouw zijnde uitbreiding van de universiteitsbibliotheek aan het Singel, enkele panden aan de Heiligeweg, het stadhuis tussen de Oudezijds Voorburg- en Achterburgwal in de voormalige Prinsenhof (nu hotel The Grand) en enkele panden grenzend aan de Oudemanhuispoort betrokken waren. Wanneer een bouwhoogte van 21 meter werd aangehouden, kwam men tot een vloeroppervlak van 154.000 m². Ter vergelijking: voor de Vrije Universiteit werd toen voor de A-faculteiten aan de De Boelelaan een kantoorstoren voorbereid met 34.000 m². Het grootste gebouw in Nederland, het complex De Rotterdam van Rem Koolhaas uit 2013, in de gelijknamige stad, heeft een vloeroppervlak van 160.000 m².¹³

Nielsen vulde aan dat er parkeerplaatsen waren voorzien onder een verhoogde begane grond. Voor voetgangers kon er een verbindingsbrug worden gemaakt tussen het Maagdenhuis en de Oude Turfmarkt. Bij de plannen was rekening gehouden met een groei van de A-faculteiten tot 9000 studenten. Den Uyl greep de uiteenzetting aan om nog eens iets van zijn plannen voor de stad te etaleren. Zijns inziens moest bij de aan- en afvoer rekening gehouden worden met 15.000 bezoekers: de studenten, de staf en hun bezoekers. Er was slechts plaats voor 400 auto's. Daarom was uitgegaan van verplaatsing van al deze mensen met het openbaar vervoer. Bijzonder gunstig was in zijn ogen dat

¹³ Over het gebouw van Koolhaas: *NRC Handelsblad*, 21 november 2013.

er in de naaste omgeving drie metrohaltes waren geprojecteerd: Dam, Munt en Nieuwmarkt. Van Walraven voegde nog toe dat er stallingen zouden komen voor 3000 fietsen.

Er was wel één groot ‘maar’: volgens stadsbouwmeester Nielsen was het onmogelijk de gewenste 140.000 m² te halen als er een eierdans rond de in dit gebied gelegen monumenten moest worden gemaakt. Daarom moest worden getracht uit Den Haag een uitspraak te krijgen dat hiermee niet altijd rekening hoefde te worden gehouden.¹⁴

Nog tijdens deze presentatie ontstond discussie over de vraag voor hoeveel studenten moest worden gebouwd. Curator drs. R.E.M. van den Brink, directeur van uitgeverij Elsevier, betwijfelde of het wel voldoende was een maximum van 15.000 studenten aan te houden. Wat als de koopkracht zou stijgen en de minister vond dat Amsterdam dit met zijn grote aantrekkingskracht zelf maar moest opvangen? Volgens Den Uyl was de kwestie van de omvang een zaak van de universiteit zelf. Ook wilde hij niet uitsluiten dat Amsterdam een derde universiteit kreeg. Dat zou kunnen op Kattenburg, in de Pijp of in de Oosterparkbuurt. De sloop van de negentiende-eeuwse schil om de binnenstad was immers ‘in hoofdzaak bestemd voor vestiging van nieuwe kapitaalkrachtige bedrijven in de vorm van hoogbouw, uitermate geconcentreerd. Anders zou Amsterdam ook de metro nooit kunnen bouwen. Het gaat om bijzonder dure grond.’ Een universiteit zou hier net als elke andere instelling een claimrecht kunnen krijgen. Den Uyl stelde tot slot voor Publieke Werken een rapport te laten opstellen met alle mogelijkheden, opgave van de benodigde ontruimingen, et cetera.¹⁵

Den Uyl werd een jaar later benoemd tot minister van Economische Zaken in het kabinet-Cals en was plotseling uit Amsterdam verdwenen. Maar hij stuurde zijn opvolger, Roel de Wit, in 45 getikte vellen een ‘boedelbeschrijving’ van de door hem gemaakte afspraken en de projecten waarmee De Wit te maken zou krijgen. Zo moest hij in het centrum ruimte reserveren voor de A-faculteiten, waarbij Den Uyl dacht aan ‘zeer hoge intensieve bebouwing’ op de terreinen van het Binnengasthuis en de Oudemanhuispoort tot aan de Oude Hoogstraat. Dit zou een nieuw element aan de binnenstad toevoegen. Den Uyl noemde het niet, maar wat hij voor zich zag was een klein Manhattan aan de Amstel.¹⁶

Het plan van Nielsen

Het getal van 15.000 studenten was niet zomaar uit de lucht komen vallen. In het college van curatoren was al eerder ter sprake geweest hoe groot de universiteit kon worden. Van den Brink had toen de vraag opgeworpen of er een grens aan de groei moest worden gesteld en zo ja, waar? Hierbij bleek dat een

14 SA: archief college van curatoren PA 279.A nr. 3, notulen curatoren 11-5-1964.

15 Ibidem.

16 Bleich, *Joop den Uyl* a.w., 188-191, in het bijzonder 190-191.

massaliteit als in de Verenigde Staten niet werd toegejuicht, maar dat de mogelijkheid dat een aantal van 25.000 studenten spoedig werd bereikt nooit serieus was bekeken. Rector magnificus professor J. Kok meende evenwel te weten dat in Den Haag 15.000 studenten als maximum werd gezien en dit werd in de hiernavolgende besprekingen ook de richtlijn van het curatorium.¹⁷

In de verwachting van een maximum van 15.000 studenten aan de Universiteit van Amsterdam speelde mee dat in de omgeving van het Noordzeekanaal een vierde Technische Hogeschool was voorzien. Deze hogeschool was volgens de Commissie Spreiding Technisch Hoger Onderwijs en de Commissie Spreiding Hoger Onderwijs nodig omdat de deelname aan het technisch hoger onderwijs in Noord-Holland benoorden het Noordzeekanaal achterbleef bij de rest van het land. Deze TH zou de UvA ontlasten.¹⁸ Veel van de adviezen van deze commissies, zoals de uitbreiding van de Economische Hogescholen in Rotterdam en Tilburg met een juridische faculteit, werden verwezenlijkt. Alleen deze vierde Technische Hogeschool kwam er nooit.

Intussen liet het rapport met de uitwerking van de in het voorjaar van 1964 besproken plannen op zich wachten. Kanselier-directeur Franz Bender, de hoogste ambtenaar van de universiteit, drong er daarom vroeg in 1965 bij het college van curatoren op aan hier navraag naar te doen. Hij wilde er vaart achter zetten. Volgens hem was er meer ruimte nodig dan eerder was voorzien. Hij had het al over 10.000 studenten. En aangezien hij had begrepen dat internationaal de norm van 15 m² per student werd gehanteerd, vroeg hij om 150.000 m². Besloten werd burgemeester en wethouders te verzoeken na te gaan of het mogelijk was rond de Oudemanhuispoort dit aantal vierkante meters te reserveren.¹⁹

In het najaar van 1965 had Publieke Werken een plan gereed dat hieraan beantwoordde, waarbij opvalt dat het Maagdenhuis en de universiteitsbibliotheek buiten beschouwing waren gebleven. Mevrouw Mulder van Stadsontwikkeling was hierbij niet meer betrokken. Zij was met pensioen gegaan.²⁰

Stadsbouwmeester Nielsen gaf in de vergadering van 18 november 1965 de curatoren een toelichting aan de hand van enkele maquettes.²¹ Hij had, vertelde hij, onderzocht of het mogelijk was in de binnenstad de voor de A-faculteiten benodigde gebouwen te vestigen. Hierbij moest worden nagegaan welke weerstanden er te overwinnen waren in verband met de verwerving en verplaatsing van gebouwen, de kosten die hiermee gepaard gingen en welke medewerking van de gemeente en het Rijk te verwachten viel. In elk geval moest de mede-

17 SA: archief college van curatoren PA 279.A nr. 3, notulen curatoren 20-4-1964.

18 Zie het rapport *De spreiding van het hoger onderwijs tot 1970. Advies van de Commissie spreiding hoger onderwijs en van de Commissie spreiding technisch hoger onderwijs* ('s-Gravenhage 1959), 39 en 51-63.

19 SA: archief college van curatoren PA 279.A nr. 4, notulen curatoren 18-1-1965.

20 Anne Mieke Backer, 'Mulder, Jakoba Helena (1900-1988)', www.biografischportaal.nl/persoon/02908011 (geraadpleegd 5 juli 2019).

21 Een foto van de meest omstreden maquette volgt hierna. Een foto van een maquette zonder hoogbouw is afgedrukt in het themanummer 'Universiteitsbouw en de stad' van het tijdschrift *Wonen-TA/BK* van februari 1979, p. 17.

Plattegrond van het plan van Nielsen. Ter oriëntatie: het plein linksboven is de Dam met het paleis, het plein rechtsboven de Nieuwmarkt en het plein onderaan in het midden is het Rembrandtplein (archief Chr.H. Nielsen; Het Nieuwe Instituut, Rotterdam).

werking van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk verzekerd zijn met het oog op het rijke monumentenbezit in dit deel van de binnenstad.

Om dit alles te onderzoeken, had Nielsen zich de elementaire vraag gesteld: hoe 180.000 m² in het centrum onder te brengen en hoe zich te verzekeren van uitbreiding met 50 procent in de toekomst? Hij had gepoogd het plan zodanig op te bouwen dat het in drie fasen te verwezenlijken viel.

De eerste fase (op de plattegrond aangegeven met 1) betrof het complex Oude Turfmarkt-Binnengasthuis. Dit zou binnen afzienbare tijd vrij komen. Allereerst moest de bereikbaarheid worden verzekerd door de kade van de Oude Turfmarkt te verbreden tot tweerichtingsverkeer met een voorrijstrook voor de universiteit. In deze fase waren ook Hotel de l'Europe en het Doelencomplex (op de plattegrond aangegeven met 1a) in de Nieuwe Doelenstraat be-

trokken. Nielsen beseftte dat dit veel consequenties had, maar wenselijk was het wel. Zo kon 100.000 m² worden gerealiseerd.

In de tweede fase viel op het terrein van de Oudemanhuispoort tot aan de Oude Hoogstraat 45.000 m² te verwezenlijken. Door het stadhuis (op de plattegrond het complex tussen 2 en 3) hierin te betrekken kwam er nog eens 15.000 m² bij. Dit bracht het totaal op 160.000 m². Tot de uitbreidingsmogelijkheden in de derde fase rekende hij bebouwing aan het Rokin, in het bijzonder op de plaats van het gebouw van de Rotterdamse Bank, op het stuk waar nu de redactie van *NRC Handelsblad* is gevestigd.

In een alternatief model was de eerste fase identiek. In de tweede fase dacht hij aan hoogbouw langs de Kloveniersburgwal, dus ongeveer zoals Den Uyl het zich had voorgesteld. Voor de derde fase kon worden gedacht aan het stadhuis, het Doelencolplex en het Oost-Indisch Huis. Het voordeel hiervan was dat een sterke concentratie werd bereikt.

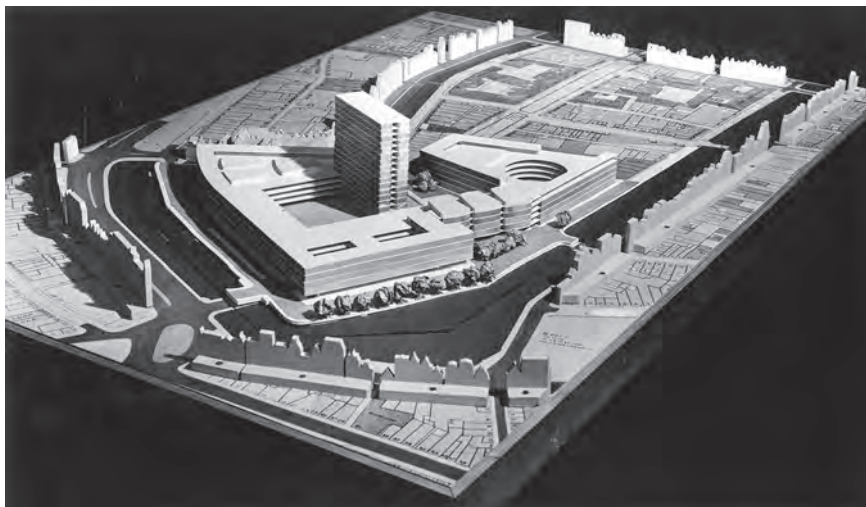
Vervolgens toonde Nielsen de maquettes.²² Het torengebouw op het terrein achter de Oude Turfmarkt met een hoogte van 55 à 60 meter sprong eruit. Nielsen waarschuwde evenwel dat naast het beoogde nieuwe stadhuis en deze toren niet ook verder nog op grote schaal hoogbouw kon worden toegepast. Ook hield hij zijn toehoorders voor dat de eerste fase dertien monumenten zou kosten, de tweede fase zeventig en de derde fase nog eens twintig (althans, in het tweede model). In het gunstigste geval zou het terrein voor de eerste fase in 1973 vlak kunnen worden gemaakt en konden de eerste gebouwen in 1978 worden opgeleverd.

Besloten werd de plannen voor de eerste fase drie weken later aan de nieuwe minister van Onderwijs voor te leggen, wanneer hij op bezoek kwam. Maar burgemeester Van Hall liet alvast weten dat hij een deel van het plan prematuur vond, namelijk dat deel dat betrekking had op de Rotterdamse Bank en het weer afbreken van de nog maar een jaar tevoren voltooide de uitbreiding van de Oudemanhuispoort.²³ Uit de notulen van het curatorium blijkt niet wat de minister, I.A. Diepenhorst, ervan vond.

Bij de presentatie van zijn plan in een gecombineerde vergadering van de commissies van bijstand voor het Onderwijs en voor de Publieke Werken uit de gemeenteraad op 5 april 1966 was Nielsen aanzienlijk terughoudender dan enkele maanden eerder in het college van curatoren. Hij had naar eigen zeggen de 'studiemaquette' laten maken om het bestuur van de universiteit te tonen wat de consequenties van zijn eisen waren. Ook had hij het bestuur duidelijk willen maken dat het allerminst zeker was dat dit plan, dat 'qua aspect [aanblik], schaal en silhouet een grote ingreep in het stadsbeeld' betekende, door de gemeente zou worden goedgekeurd. Wethouder Roel de Wit daarentegen hield er onverkort aan vast. Hij verwachtte dat de A-faculteiten zouden bijdragen aan het weer tot leven brengen van grote delen van de binnenstad, dat de huisvesting van studenten restauratie van monumentale panden zou bevorderen en dat een nieuw stedenbouwkundig hart in de stad in het algemeen het

²² In het archief van de Dienst Stadsontwikkeling en Stadsuitbreiding heb ik slechts een foto van één maquette aangetroffen.

²³ SA: archief college van curatoren PA 279.A nr. 4, notulen curatoren 18-11-1965.

Maquette van fase 1 van de plattegrond op p. 48 (fotograaf onbekend, Dienst Publieke Werken 1966; Stadsarchief Amsterdam, archief Dienst Publieke Werken; sector Stadsontwikkeling en Stadsuitbreiding, PA 5344, doos s.o. 549).

offer – van de sloop of verplaatsing van monumenten – waard was. Uit tijdgebrek moest de vergadering echter worden geschorst, zodat de meeste leden van de commissie niet aan het woord kwamen.²⁴

Uit reacties in de pers bleek dat zij geschokt waren geweest en vooral moeite hadden met de bouwhoogte van 40 tot 55 meter – veel hoger dan het maximum van 21 meter voor de binnenstad – en met het idee dat de universiteit de oude binnenstad zou gaan domineren.²⁵ Maar volgens De Wit had het feit dat commissieleden uit de school hadden geklapt, geleid ‘tot voorbarige, tendentieuze en verwarde berichtgeving’, die een zware hypotheek legde op de besprekingen in het vervolg van de vergadering op 20 april.

Nu, op 20 april, betoogde Nielsen dat hij als architect hoogbouw in de binnenstad onaanvaardbaar vond, maar dat bouw naar de maquette stedenbouwkundig wel aanvaardbaar was, omdat aan de nabijgelegen Dam, het Rokin, de Vijzelstraat en de Weesperstraat ook al veel grote gebouwen stonden. De reacties waren echter negatief. Sommige leden vonden het een mooi plan, maar niet op die plaats in de binnenstad. In het algemeen werd gevreesd dat wat de universiteit werd toegestaan, aan het bedrijfsleven niet kon worden geweigerd. Het voorstel van De Wit een commissie met vertegenwoordigers van de gemeente en de universiteit een alternatief te laten ontwikkelen, vond daarom algemene instemming.²⁶

²⁴ SA: archief commissie van bijstand voor de Publieke Werken, PA 5087 nr. 108, notulen 5-4-1966.

²⁵ *Het Vrije Volk*, 7 april 1966. Zie ook: SA: archief college van curatoren PA 279.A nr. 5, notulen curatoren 21-4-1966.

²⁶ SA: archief commissie van bijstand voor de Publieke Werken, PA 5087 nr. 108, notulen 20-4-1966.

Dit was het laatste wat werd gehoord van het plan dat zo veel sloop – het Oost-Indisch Huis, het Spinhuis, de Vingboonspanden aan de Oude Turfmarkt, om maar een paar monumenten te noemen – vergde, en dat met zulke grote en massieve nieuwe gebouwen de oude binnenstad onherstelbaar zou hebben aangetast.

In of buiten de stad?

De hoogleraren van de universiteit, verzameld in de senaat, waren intussen sterk verdeeld over de nieuwbouwplannen en wat hierover bekend was geworden. Daarom had de rector magnificus op 10 januari 1966 een senaatscommissie geïnstalleerd ter voorbereiding van de opinievorming in de senaat betreffende de toekomstige plaatsbepaling en vormgeving van de universiteit.²⁷ Gebleken was al dat de planoloog professor Willem Steigenga de binnenstad ongeschikt vond voor de universiteit. Hij opperde drie mogelijkheden: verplaatsing van de hele universiteit naar de Venserpolder (gelegen ten oosten van het huidige station Duivendrecht) of de Bijlmermeer; vestiging van geneeskunde en de bètafaculteiten in de Venserpolder of de Bijlmermeer en de A-faculteiten rond het Oosterpark of, als derde, de bèta's naar het Roeterseiland (zoals voorzien in het gemeentelijke driekernenplan), de A-faculteiten rond het Oosterpark en geneeskunde naar de Venserpolder, de Bijlmermeer of Slotervaart.²⁸

Nog voordat de senaatscommissie haar rapport gereed had, hield de historicus professor Frits de Jong Edz. in het universiteitsblad *Folia Civitatis* een pleidooi voor decentralisatie van de universiteit. Zijns inziens hoorden de A-faculteiten thuis in de stad met haar historische sporen en het leven van alledag. Bovendien was de nabijheid van de universiteitsbibliotheek van groot belang. Dat had goed gekund in de wijk tussen de Oude Hoogstraat en de Amstel als de monumenten tijdig waren gerestaureerd en de rest gesaneerd. Bij wijze van uitzondering had De Jong Edz. hoogbouw op het terrein van het Binnengasthuis acceptabel gevonden. Maar dit alles was niet gebeurd en nu was het maar de vraag of het nog vroeg genoeg was een stedenbouwkundig plan voor de binnenstad mét universiteit te ontwikkelen.²⁹

Een jaar later presenteerde de senaatscommissie haar rapport, waarin zij concludeerde dat het driekernenplan was mislukt. Er was juist sprake van vernippering. Als rekeneenheid beval de commissie een maximale omvang van de UvA aan van 25.000 studenten. Hiervoor zou circa 190 hectare nodig zijn en deze ruimte was alleen buiten de stad te vinden. De universiteit moest dus de stad uit. Maar de commissie sprak zich tegen een campus uit. De studenten en de staf hoorden in de stad thuis. Ter wille van een snelle verbinding was dan wel een metrolijn nodig.³⁰

²⁷ *Folia Civitatis*, 22 januari 1966.

²⁸ *Folia Civitatis*, 29 januari 1966.

²⁹ *Folia Civitatis*, 23 april 1966.

³⁰ *Folia Civitatis*, 8 april 1967.

Dit rapport lokte veel reacties en discussie uit, met opnieuw een hoofdrol voor Frits de Jong Edz. Hij fileerde het rapport, in het bijzonder de 'dwanggedachte' dat concentratie nodig was uit oogpunt van efficiency van de studie. Hij zag niet in waarom reistijden van meer dan tien minuten tussen de ene locatie en een andere voor studenten zouden leiden tot verlenging van de studieduur. Ook zag hij niet waarom het door de commissie uitdrukkelijk gewenste persoonlijke contact tussen studenten en docenten 'in de massaliteit van een universiteitsstad [lees: campus] beter tot zijn recht kan komen dan in de merkwaardige spreiding van de universiteit door de oude binnenstad, waar de afstanden ook nooit zo heel veel meer dan tien minuten zijn'.³¹

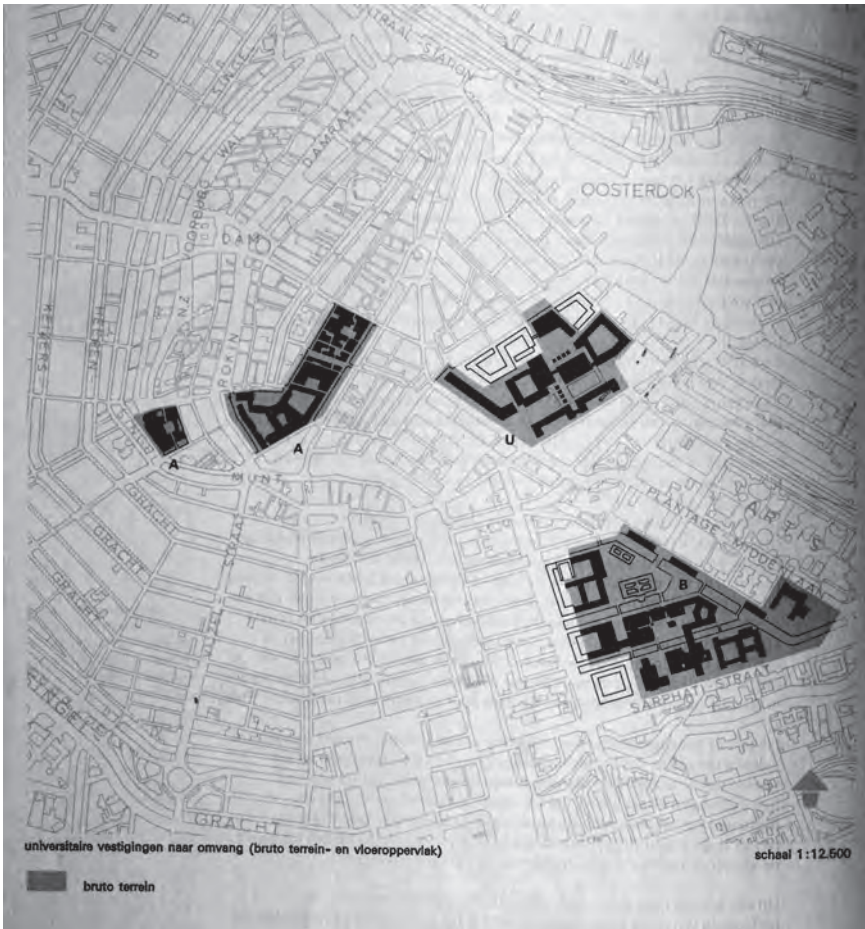
Hier openbaarden zich twee uiteenlopende visies op de universiteit. De voorstanders van concentratie van alle universitaire vestigingen hechtten vooral aan de mogelijkheid van de ontwikkeling van intra- en interdisciplinair onderzoek. Zij ontkenden niet dat er op alle terreinen van de wetenschap sprake was van toenemende specialisatie, maar dit moest plaatsvinden in een geïntegreerd universitair verband. Uit het feit dat ook zij vonden dat de staf en de studenten in de stad zelf thuishoorden, blijkt dat zij niet vasthielden aan de idee van een universitas, aan een buiten de samenleving staande universitaire gemeenschap.

De voorstanders van decentralisatie wilden de universiteit midden in het stedelijke leven plaatsen. Zij hadden vooral oog voor de wisselwerking tussen stad en universiteit, voor de culturele en wetenschappelijke betekenis van de universiteit voor de stad en voor de betekenis van de politieke, sociale en culturele ontwikkelingen voor de universiteit. Dit idee van de stad als onderzoeksveld werd inmiddels in menig vakgebied in de praktijk gebracht.

Het idee dat de universiteit in de stad thuishoort, kreeg steun vanuit de gemeente. In de *Nota vestigingsplaats Universiteit van Amsterdam* van de afdeling Stadsontwikkeling uit 1967 werd concentratie binnen of buiten de stad eveneens afgewezen. Binnen de stad ontbrak het aan ruimte. Vestiging buiten de stad zou een verarming zijn. Dit laatste was funest voor de integratie van de universitaire bevolking in de stedelijke samenleving. Bovendien was de universiteit met haar bibliotheek en instituten ook een voorziening voor de stad. En tot slot wees de nota op de vormende waarde van betrokkenheid van de studenten bij het sociale, culturele en politieke gebeuren in de stad. Andersom beïnvloedden studenten de gebeurtenissen in de stad, zoals steeds meer bleek – het was de tijd van Provo en van de 'happenings' rond Het Lieverdje op het Spui. Stadsontwikkeling wilde daarom de A-faculteiten en de centrale diensten en voorzieningen in de binnenstad houden.

Omdat inmiddels was doorgedrongen dat veel omzichtiger met monumenten moest worden omgesprongen, viel de keus voor grootschalige nieuwbouw voor de universiteit nu op het door de oorlog hevig geteisterde en daarom te saneren eiland Uilenburg, ten westen van de toegangsweg tot de IJtunnel gelegen in de vroegere Jodenbuurt. Dit moest de ontmoetingsplaats worden voor de leden van de universitaire gemeenschap en tevens een ontmoetingsplaats met de sa-

31 *Folia Civitatis*, 8 april 1967. Zie voor andere reacties ook *Folia Civitatis*, 22 april en 8 juli 1967.

In dit plan van de afdeling Stadsontwikkeling omvat A (linkerblokje) het Maagdenhuis aan het Spui en de universiteitsbibliotheek aan het Singel, is A (rechterblok) het veel minder massieve alternatief op fase 1 en 2 van het plan van Nielsen op p. 48, is bij U de nieuwbouw rond de Uilenburgerstraat ingetekend en bij B de nieuwbouw voor de bètafaculteit op het Roeterseiland ('bijlage v: overzicht van de toekomstige vestigingen', in: Nota vestigingsplaats Universiteit van Amsterdam).

menleving. Daarom werden hier representatieve ruimtes voorzien zoals de aula, het hoofdgebouw met het bestuur, de bestuursstaf en de senaat, de algemene diensten, collegezalen voor algemeen gebruik, voorzieningen voor de studenten en hun verenigingen, en de destijds bestaande centrale interfaculteit, waarin wijsbegeerte een schakel tussen de afzonderlijke faculteiten wilde vormen.

De voor de A-faculteiten benodigde ruimte was te verwezenlijken rond de Oudemanhuispoort. De voor de universiteit minder bruikbare panden, zoals

de vele monumenten aan de grachten, konden dienen voor kleinere eenheden, woningen, winkels en dergelijke. Het Roeterseiland zou verder worden ontwikkeld als vestiging voor de bètafaculteiten, terwijl de meer extensieve onderdelen hiervan, zoals de Hortus en biologie, waren gepland in de Watergraafsmeer.³² Over geneeskunde hoefde het niet meer te gaan sinds de minister had ingestemd met de bouw van het academisch ziekenhuis in de Bullewijkpolder.³³

Opnieuw bleek dat de universiteit er nog niet uit was. Hier hield men er rekening mee dat de UvA in 1977 al 25.000 studenten zou tellen en in 2000 misschien wel 40.000. Nu zuidelijk Flevoland was bestempeld tot overloopgebied van Amsterdam – dit zou Almere worden –, moest de universiteit hier honderden hectares grond claimen om er uiteindelijk de hele universiteit te vestigen. Tot die tijd hoopte men de groei van het aantal studenten te kunnen opvangen op Uilenburg. In het *Voorontwerp van de tweede nota over de Amsterdamse binnenstad* had de gemeente inderdaad een deel van Uilenburg bestemd voor de UvA. Tegelijkertijd wilde de universiteit de bouwplannen voor de bètafaculteiten op het Roeterseiland en voor het medisch centrum in de Bijlmer onverkort uitvoeren.³⁴

Een nieuwe wind

Al deze grootse plannen voor de A-faculteiten en een verhuizing van de Universiteit van Amsterdam naar Flevoland zouden uiteindelijk geheel vervliegen. De door minister M.L. de Brauw voor wetenschapsbeleid en wetenschappelijk onderwijs in 1971 afgekondigde bouwstop lijkt hierop nauwelijks van invloed te zijn geweest. Van veel groter betekenis was de maatschappelijke dynamiek van die jaren.

Ten eerste waren en werden om de ruimtenood te lenigen her en der in de stad panden voor of door de universiteit gekocht of gehuurd. Eventuele nieuwbouw zou immers pas op zijn vroegst vanaf 1975 in gebruik kunnen worden genomen. *Folia Civitatis* gaf in 1963 een eerste overzicht: aan de Herengracht van nummer 328 tot en met 338 waren of werden neerlandistiek, Engels, de Slavische talen en fonetiek gevestigd. Een groot deel van de sociale wetenschappen werd gevestigd in het Oost-Indisch Huis en het Spinhuis, een ander deel – politicologie – kreeg onderdak aan de Oudezijds Voorburgwal.³⁵ In de jaren hierna volgden – het is een greep – een heel blok aan de Herengracht (nrs. 256

32 *Nota vestigingsplaats Universiteit van Amsterdam*. Samengesteld door de Afdeling Stadsontwikkeling, Dienst der Publieke Werken (Amsterdam 1967).

33 *Folia Civitatis*, 20 mei 1967.

34 *Advies van de Commissie voor Bouwaangelegenheden inzake het Rapport van de Werkgroep Locatie A-faculteiten van 12 april 1968* (Amsterdam, sept. 1968). In dit rapport was het plan van de Afdeling Stadsontwikkeling uit 1967 onder de loep genomen. Zie: *Rapport van de Werkgroep Locatie A-faculteiten, ingesteld door de Gemeente Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, april 1968). Zie voor het voorontwerp van de tweede nota over de Amsterdamse binnenstad: *Gemeentebled* 1968, Bijlage c. Over de plannen in Zuidelijk Flevoland: Persbericht UvA 15 november 1968, SA: archief college van curatoren PA 279.A nr. 2234.

35 *Folia Civitatis*, 2 november 1963.

tot en met 268), de panden Herengracht 508, 514 en 516, en een heel blok aan de Prinsengracht voor de pedagogen en andragologen.³⁶ Enkele jaren later werden nog te bouwen panden gehuurd: in 1969 sloeg burgemeester Ivo Samkalden de eerste heipaal voor een door 'Maup' Caransa te bouwen textielhandelscentrum aan de Jodenbreestraat, het zogeheten Maupoleum, waar de economen de bovenste drie verdiepingen betrokken. In hetzelfde jaar sloeg curator ir. R. Dufour de eerste paal voor een aan het Weesperplein te bouwen pand dat de universiteit wilde huren voor psychologie, en dat om zijn kleur en vorm de bijnaam De Doodskist kreeg.³⁷ Veel van deze tijdelijke huisvesting zou soms tientallen jaren in gebruik blijven.

Een tweede factor was dat de aandacht verschoof van huisvesting naar herforming van de bestuursstructuur. In de tweede helft van de jaren zestig waren alle betrokkenen ervan doordrongen geraakt dat de bestaande bestuursvorm, met een algemeen bestuur dat bestond uit curatoren voor wie dit een neven-taak was, achterhaald was. Na de bezetting van het Maagdenhuis, gelegen op een steenworp afstand van de redacties van enkele belangrijke nationale kranten, kwamen de discussies hierover onder grote druk te staan en buitelden de ideeën en ideetjes over elkaar heen totdat minister G.H. Veringa met een revolutionair wetsvoorstel kwam dat hij nog in 1970 door het parlement loodste: de Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB).³⁸ Hoewel deze wet meer bood dan zij aanvankelijk hadden verlangd, radicaliseerde het spraakmakende deel van de studenten zo snel dat zij er nu geen genoegen meer mee namen. De invoering van deze wet en enkele hieruit voortvloeiende conflicten veroorzaakten aan de Universiteit van Amsterdam zo veel onrust, dat ze jarenlang heel veel aandacht opeisten.

Ten derde was in 1970 een aanpassing van de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs aangenomen, die behelsde dat de bijzondere universiteiten en hogescholen evenals de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam voortaan voor de volle 100 procent door het Rijk werden gesubsidieerd. Hoewel de gemeentelijke verordening tot regeling van de universiteit nooit werd ingetrokken, betekende deze wet het einde van de gemeentelijke status van de Universiteit van Amsterdam. Burgemeester Samkalden was daarom sinds 31 oktober 1970 geen president-curator meer.³⁹ De veranderde status had ook tot gevolg dat de Dienst Publieke Werken en zijn afdeling Stadsontwikkeling hun centrale rol in de ontwikkeling van nieuwbouwplannen voor de UvA verloren.

Ten vierde veranderde in Amsterdam de visie op de stad. Han Lammers had bij zijn aantreden als wethouder voor Kunstzaken en Stadsontwikkeling in 1970 meteen het saneringsplan voor de Jordaan van tafel geveegd. Steeds meer groepen – jongeren, buurtcomités in de oude wijken, kleine linkse groepen en partijen en uiteindelijk ook een groeiende groep binnen de Partij van de Arbeid

36 SA: archief college van curatoren PA 279.A nr. 4, notulen curatoren 19-7-1965.

37 *Folia Civitatis*, 19 april 1969.

38 SA: archief college van curatoren PA 279.A nrs. 5 t/m 8, notulen curatoren 1966 t/m 1969. Zie ook: H.F. Cohen, *De strijd om de academie. De Leidse universiteit op zoek naar een bestuursstructuur (1967-1971)* (Meppel 1975).

39 SA: archief college van curatoren PA 279.A nr. 9, notulen curatoren 16-11-1970.

– verzetten zich tegen sloop van de negentiende-eeuwse wijken. Het zou tot 1978 duren vooraleer het Amsterdamse gemeentebestuur hierin meeding en koos voor renovatie of, waar dit niet meer verantwoord was, nieuwbouw in een compacte stad.⁴⁰ Al in 1974 besloot de gemeente Uilenburg een woonbestemming te geven. De UvA kon als zij dat wilde iets oostelijker bouwen, aan de oostelijke kant van de toegangsweg tot de IJtunnel.⁴¹ De universiteitsraad voelde hier echter niet voor, en een half jaar later zag de Universiteit van Amsterdam er definitief van af. In plaats hiervan besloot zij voor de letterenfaculteit het Bungehuis en het gebouw van de Twentsche Bank te kopen, beide gelegen aan de Spuistraat. Laatstgenoemd gebouw werd gesloopt. Op deze plaats verrees in 1984 het P.C. Hoofthuis.⁴² Niet het minst belangrijke gevolg van deze keuzes is dat de binnenstad gespaard is gebleven voor enorme kaalslag waarbij ongeveer alles van de Oude Turfmarkt tot aan de Kloveniersburgwal en van de Nieuwe Doelenstraat tot aan de Oude Hoogstraat zou zijn platgegooid en vervangen door nieuwbouw uit de jaren zeventig.

Overigens voltrok deze wending naar het behoud van de binnenstad en naar het gebruik van monumenten en andere bestaande gebouwen zich niet alleen in Amsterdam. Voor sommige universiteiten kwam dit te laat doordat de verwezenlijking van de nieuwbouwplannen buiten of aan de rand van de stad al in een te ver gevorderd stadium verkeerde of zelfs al was voltooid. Dit was het geval in Delft, Eindhoven, Nijmegen, Rotterdam en bij de Vrije Universiteit in Buitenveldert. Maar door de snelle groei van veel universiteitssteden zijn sommige van deze ‘campussen’ een universiteitswijk in de stad geworden en niet meer buiten de stad.

In Leiden was het nooit de bedoeling de A-faculteiten buiten de stad te vestigen, maar het plan om hiervoor een 125 meter hoge toren in de binnenstad te bouwen, werd in 1976 vervangen door kleinschaliger nieuwbouw en hergebruik van oude universiteitsgebouwen. Ook in Groningen en Utrecht bleef een deel van de universiteit in de oude stad. ’s Lands jongste universiteit, de Rijksuniversiteit Limburg, nu Universiteit Maastricht, heeft zelfs haar grootste faculteiten in de binnenstad gevestigd, in leegstaande kloosters en het in onbruik geraakte provinciegebouw uit de jaren dertig. Maar ook hier was aanvankelijk de hele universiteit buiten de stad gepland.⁴³

40 Herman de Liagre Böhl, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing* (Amsterdam 2010), 40-82, 416-430 en passim; Peter Jan Knegtmans, *Amsterdam. Een geschiedenis* (Amsterdam 2011), 390-403.

41 *NRC Handelsblad*, 6 maart 1974.

42 *NRC Handelsblad*, 6 februari 1974 (voorlopig besluit); *Het Parool*, 24 oktober 1974 en *de Volkskrant*, 29 oktober 1974 (het definitieve besluit). Zie ook: De Haan en Haagsma, *Al de gebouwen a.w.*, 141-144.

43 Zie het themanummer ‘Universiteitsbouw en de stad’ van het tijdschrift *Wonen- TA/BK* van februari 1979; zie voor Maastricht: Peter Jan Knegtmans, *De Medische Faculteit Maastricht. Een nieuwe universiteit in een herstructureringsgebied, 1969-1984* (Assen en Maastricht 1992), 151-156. Zie ook: O. Diesfeldt, E. Gramsbergen en I. Pane, ‘Campus-atlas Delft en Eindhoven’, in: *OverHolland 18/19* (Nijmegen 2017), 29-67.

Betekent dit alles nu dat het driekernenbeleid voor de universiteit uit 1955 is mislukt? Nee, al kostte het veel meer tijd dan ooit was voorzien. De concentratie van de bètafaculteiten op en rond het Roeterseiland, met een satelliet rond Anna's Hoeve aan de Kruislaan in de Watergraafsmeer vanaf 1963 en van geneeskunde in en rond het AMC in de Bullewijkpolder vanaf 1981, was volgens plan verlopen. Pas nadat het Rijk in 1995 het eigendom van universiteitsgebouwen overdroeg aan de universiteiten zelf, kon de Universiteit van Amsterdam opnieuw gaan denken over een huisvestingsplan. Dit leidde in 1998 tot het besluit de universiteit te concentreren in vier campussen.⁴⁴ Geneeskunde bleef volgens dit besluit in en rond het AMC – al heet dit na de fusie met het VUmc tegenwoordig Amsterdam UMC. De bèta's moesten verhuizen. Wat ooit een satelliet aan de Kruislaan was, is sindsdien voor hen uitgebouwd tot het Science Park in de Watergraafsmeer. Vanaf de jaren negentig waren economie en psychologie al gevestigd in nieuwbouw op het Roeterseiland. Inmiddels zijn de juristen en het merendeel van de maatschappij- en gedragswetenschappen ook naar dit gammacluster verhuisd. Resteren de geesteswetenschappen. Zij zullen op zeker moment vertrekken naar de Oudemanshuispoort en het voormalige Binnengasthuis, waar ook een nieuwe universiteitsbibliotheek moet komen. Dan zal, zo'n zeventig jaar na dato, het gemeentelijke driekernenplan in de vorm van een universitair vierkernenplan zijn verwezenlijkt. De Universiteit van Amsterdam, die graag een stadsuniversiteit wil zijn, heeft hiermee gekozen voor een universiteit die midden in het stedelijke leven staat.

44 *Actualisatie huisvestingsplan 2017 Universiteit van Amsterdam* (z.p. december 2016).

De Vrije Universiteit Amsterdam als *cité universitaire*

Tussen gebouwencomplex en campus

AB FLIPSE

A place can be defined as a ‘discursively constructed setting’ having a symbolic and emotional meaning; providing an identity; and communicating a complex history of events, cultural memories, and emotional attachments. People are rooted in and attached to places, and places are ‘metaphorically tied to identities’.¹

Inleiding

De Vrije Universiteit (vu) Amsterdam is tegenwoordig bijna synoniem met haar campus in Amsterdam-Buitenveldert. Iedereen heeft daarbij overigens eigen associaties. Tot niet zo lang geleden werd de vu vooral gezien als ‘grauw’, ‘saai’, ‘afgelegen’, waarbij men dan vooral het betonnen hoofdgebouw en (voor Amsterdammers) de locatie ‘buiten de ring’ voor ogen had. Maar daarnaast is er een ander beeld ontstaan, dat de universiteit zelf graag koestert: dat van een compacte campusuniversiteit, uitstekend bereikbaar – met een snelweg, trein- en metrostation, en vliegveld naast de deur – gelegen midden in de dynamiek van de wijk Zuidas. Wat de associaties ook mogen zijn, in de beeldvorming is de Vrije Universiteit sterk verbonden met haar locatie en gebouwen. Met andere woorden: de ‘plaats’ is onderdeel van de identiteit van de vu. Dat sluit aan bij het motto boven dit artikel, een citaat van de geograaf Peter Meusbürger uit de bundel *Geographies of the University*, waarin hij bespreekt hoe nieuwe concepten van ‘space and place’ kunnen worden gebruikt om universiteiten te begrijpen als symbolisch geladen locaties.

Toch is aan dit aspect van de vu-geschiedenis tot nu toe relatief weinig aandacht besteed. In het algemeen was universitaire geschiedschrijving lange tijd sterk ideeënhistorisch. In het geval van de Vrije Universiteit impliceerde dat aandacht voor met name één aspect van haar geschiedenis: haar protestants-christelijke karakter. De vu werd in 1880 immers opgericht als universiteit van de gereformeerden en lange tijd was het neocalvinistische wetenschapsideaal leidend voor onderwijs en onderzoek, met alle discussies over geloof en wetenschap die daarbij hoorden. In het verlengde daarvan werd in verschillende

¹ Peter Meusbürger, ‘Knowledge environments at universities. Some theoretical and methodological considerations’, in: Peter Meusbürger, Michael Heffernan en Laura Suarsana (red.), *Geographies of the University*. Knowledge and Space, dl. 12 (Cham 2018), 253-289, aldaar 255.

universiteitshistorische publicaties geschreven over de veranderende identiteit van de VU vanaf de jaren zestig, toen het oude universiteits- en wetenschapsideaal een transformatie onderging. In feite is dit ook nog de rode draad in het boek van A.Th. van Deursen dat verscheen bij het 125-jarig bestaan in 2005, *Een hoeksteen in het verzuild bestel*, hoewel het ‘verzuild bestel’ toen toch al enige tijd begraven was. De geschiedenis van de VU, zoals die daarin wordt verhaald, speelt zich weliswaar af op een bepaalde plek – grotendeels in de oude VU-gebouwen aan de Keizersgracht in Amsterdam (tot 1966) en op enkele andere locaties in de stad – maar de aandacht voor deze locaties beperkt zich tot enkele illustraties.²

Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat er helemaal geen verband is tussen de ideeëngeschiedenis en de ruimtelijke aspecten. Zo roept meteen de stichting van de VU al de nodige vragen op. Want wat bracht de universiteit er in 1880 bijvoorbeeld toe als locatie Amsterdam te kiezen, en wat heeft de vestiging in het stadscentrum – in de nabijheid van een andere universiteit – voor gevolgen gehad voor haar ontwikkeling in de eerste driekwart eeuw?³ Voor de naoorlogse periode lijkt dit thema – gezien bovenstaande schetsen van de verwevenheid van perceptie, ruimtelijke aspecten en identiteit van de universiteit – misschien nog wel relevanter. De keuze voor een campus in deze vorm roept immers specifieke vragen op. Wat bewoog juist de VU ertoe haar stadspannen te verlaten en – op termijn in het geheel – naar de stadsrand te verhuizen? Waarom koos juist de VU ervoor dit modernistische universiteitscomplex te bouwen, met gebouwen die ogenschijnlijk zo weinig verbinding met het verleden belichamen? Vormde dit niet een enorme, en onverklaarbare, breuk in haar geschiedenis? Zo schrijft Van Deursen erover:

Voorzover die [traditioneel gereformeerde] mentaliteit uitdrukking had gevonden in hout en steen, was het in de verbouwde herenhuisen aan de Keizersgracht. Toen het nieuwe universiteitscomplex verrees in Amsterdam-Buitenveldert verloren die hun praktische betekenis, en de nuchtere directeuren besloten de oude gebouwen te koop aan te bieden.⁴

Van Deursen doet het voorkomen of de bouw van het nieuwe universiteitscomplex – en het afstoten van de oude gebouwen – een zuiver pragmatische keuze was, gemaakt zonder gevoel voor het eigene of de traditie van de VU, of überhaupt vanuit enig ideaal met betrekking tot de gebouwen. Dit lijkt, voor de periode waarin het universiteitscomplex tot stand kwam, onwaarschijnlijk.

2 A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam 2005). Ook in de inmiddels veertien delen van ‘Historische reeks VU’, die verschijnt sinds 1999, gaat het zelden over gebouwen en locaties. Uitzondering zijn enkele delen over natuurwetenschappelijke disciplines, waarin de laboratoria aan bod komen. In het publiëksboek van Ad Tervoort (red.), *Wetenschap en samenleving. Groei en ontwikkeling van de VU-familie in beeld* (Amsterdam 2005), 123-143, zijn korte schetsen van alle door de VU gebruikte gebouwen opgenomen.

3 Op deze vragen over de stichtingsperiode ga ik hier niet in. Ze worden ook opgeworpen door H.J. Brinkman, ‘De VU van vroeger naar nu’, *In de marge* 16 (2017), 10-16, aldaar 12; en J.J.M. Uitermark, ‘Vestigingsplaats Amsterdam’, in: *Een Vrije Universiteitsbibliotheek. Studies over verleden, bezit en heden van de bibliotheek der Vrije Universiteit* (Assen 1980), 179-201.

4 Van Deursen, *Hoeksteen* a.w., 228.

In een film over de nieuwbouw uit 1960 legde rector magnificus I.A. Diepenhorst bijvoorbeeld haarfijn uit dat deze nieuwbouw van het grootste belang is, juist ‘omdat de universiteit gedragen wordt door de calvinistische levens- en wereldbeschouwing en als zodanig meent een opdracht in deze tijd en voor de toekomst te moeten vervullen’.⁵ In feite zou het levensbeschouwelijke karakter van de VU in de navolgende periode flink veranderen, maar juist dat maakt het interessant om de ruimtelijke aspecten te analyseren in samenhang met het veranderende universiteitsideaal.⁶

In dit artikel bespreek ik allereerst vanuit welk universiteits- en campusideaal de eerste plannen voor een nieuwe campus ontstonden. Vervolgens komt aan bod wat er van de oorspronkelijke plannen terecht is gekomen en hoe deze voortdurend werden aangepast. Ten slotte wordt besproken hoe de latere campusontwikkeling samenhangt met – en invloed had op – de veranderende identiteit van de universiteit. Hiertoe wordt in hoofdlijnen de hele naoorlogse periode beschreven, waarbij de ontwikkeling van het universiteitscomplex als geheel centraal staat en niet zozeer de architectuur of inrichting van de afzonderlijke gebouwen.

Groei en bouwplannen, de universiteit na 1945

Het huisvestings- of gebouwenvraagstuk stond aan de VU na de Tweede Wereldoorlog hoog op de agenda. Al jaren was het universiteitsgebouw aan de Keizersgracht veel te klein voor de alfafaculteiten en de bibliotheek. Dringende behoefte was er dus aan ‘een nieuw behoorlijk geutilleerd centraal universiteitsgebouw’.⁷ Bovendien zou de natuurwetenschappelijke faculteit, gevestigd in een laboratorium aan de De Lairestraat in Amsterdam-Zuid, uitgebreid worden met een afdeling biologie, mede met het oog op de te stichten medische faculteit. Voor zowel biologie als de medische faculteit waren laboratoria nodig. Parallel hieraan werden er plannen uitgewerkt voor de stichting van een economische faculteit, die in 1948 van start zou gaan. Al in 1944 was daarom een inventarisatie gehouden bij de faculteiten, bibliotheek, en bestuur over benodigde ruimtes. Men realiseerde zich dat dit onderwerp grondig aangepakt moest worden.⁸ Er werd een gebouwencommissie ingesteld – later omgevormd tot ‘bouwstaf’ – waarbinnen veel fundamentele discussies werden gevoerd, steeds teruggekoppeld naar het college van directeurs van de Vereniging voor

5 I.A. Diepenhorst in polygoonfilm ‘De VU bouwt; eerste paal laboratorium’, 11 november 1960, aldaar 2’15” ([www.geheugenvandevu.nl/hoofdmenu/beeld-en-geluid/films/1960-de-vu-bouwt-eerste-paal-wn-gebouw,geraadpleegd 1 augustus 2019](http://www.geheugenvandevu.nl/hoofdmenu/beeld-en-geluid/films/1960-de-vu-bouwt-eerste-paal-wn-gebouw,geraadpleegd%201%20augustus%202019)).

6 Over de veranderingen aan de VU: Ab Flipse, ‘VU tussen twee VU-ren. De identiteit van de Vrije Universiteit in de jaren zeventig’, in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman (red.), *Theologie, waarheidsliefde en religieekritiek. Over geloof en wetenschap aan de Nederlandse universiteiten sedert 1815* (Hilversum 2014), 83-102.

7 ‘Verslag over het jaar 1948’, *Vrije Universiteitsblad*, juni 1949, 1995-1998, aldaar 1997.

8 VU, Archief gebouwen, Enquête door ‘Commissie ingesteld met het oog op de bestudeering van het ruimtevraagstuk’ d.d. 18 november 1944. Ik dank Hugo van Kinschot van de UBvU voor zijn hulp bij het traceren van de relevante archieven.

Hoger Onderwijs op Gereformeerde Grondslag, dat het hoogste bestuursorgaan van de VU was.

Kort na de oorlog had de VU nog geen duizend studenten, maar duidelijk was dat studentenaantallen zouden gaan toenemen, al was het gissen hoe snel precies, en hoe groot de universiteit uiteindelijk zou worden. Daar moest niet alleen voor de onderwijsvoorzieningen rekening mee worden gehouden, maar ook voor de studentenhuysvesting. De VU had zich namelijk vanouds, anders dan andere universiteiten, verantwoordelijk gevoeld voor studentenhuysvesting, en verzorgde voor een deel van de studentenpopulatie onderdak in het zogenaamde ‘hospitium’. Een dergelijk hospitaal zou in deze periode als ‘studentenhuysvesting’ voortdurend op de agenda blijven staan.⁹

De groei werd in de periode na de oorlog aanvankelijk opgevangen door verbouwingen en de huur en aankoop van allerlei panden verspreid over Amsterdam. De universiteit raakte, zoals een voorlichtingsfilm uit 1959 het uitdrukte, ‘als een rijpe zaadbol’ over de stad verspreid.¹⁰ Overigens was deze uitbreiding van de VU, en zeker de latere bouw van een compleet nieuwe campus, alleen mogelijk vanwege de stapsgewijs toenemende overheidsfinanciering. Vanouds was de VU volledig bekostigd door haar eigen achterban, maar vanaf 1948 zou er gedeeltelijke overheidsfinanciering beschikbaar komen, resulterend in een aan andere universiteiten gelijke financiering in 1968. De honderden miljoenen die uiteindelijk nodig zouden zijn voor de nieuwbouw, kwamen dus niet meer volledig uit de VU-collectebusjes. Gezien de subsidiëring was over de bouw voortdurend overleg met de rijksoverheid nodig, naast uiteraard het overleg met de gemeente Amsterdam over de grond en andere ruimtelijke aspecten.

Het meest urgent waren een nieuw ‘centraal universiteitsgebouw’ en medische laboratoria en klinieken. Aanvankelijk werden plannen hiervoor los van elkaar ontwikkeld. Voor geneeskunde werd zowel samenwerking met een bestaand ziekenhuis (het Julianaziekenhuis) als huur van een bestaand gebouw (het Portugees-Israëlitisch ziekenhuis) en complete nieuwbouw overwogen. Men besloot echter de plannen te combineren en uit te kijken naar een plek voor een ‘centraal universiteitscomplex’, waar alles bij elkaar zou worden gebracht.¹¹ Dit was efficiënt, en tegelijkertijd bood een dergelijke campus ook kansen voor de VU als een universiteit met een bijzondere identiteit, zo realiseerde men zich geleidelijk.

Voor een dergelijk gebouw, of gebouwen, waren verschillende locaties in beeld. In december 1949 werd bijvoorbeeld met de gemeente gesproken over een terrein van drie hectare ten westen van het Hoofddorpplein, waar ruimte

⁹ Over het hospitaal bijv. J. Vermeyden, ‘Het “spie” toen en straks. Van tuinhuis naar torenflats’, *Vrije Universiteitsblad*, januari 1963, 8-10. Zie ook: A.H. de Hartog, *Het doel en de inrichting van hospitaal*. Rede gehouden bij de inwijding van het hospitaal der Vrije Universiteit te Amsterdam op den 29 januari 1885 (Rotterdam 1885).

¹⁰ ‘De Vrije Universiteit bouwt aan haar toekomst’. Film vervaardigd in opdracht van de Vrije Universiteit, 1959, aldaar 5’00” (www.geheugenvandevu.nl/hoofdmenu/beeld-en-geluid/films/1959-de-vrije-universiteit-bouwt-aan-de-toekomst, geraadpleegd op 1 augustus 2019).

¹¹ VU, Archief directeuren, notulen van diverse vergaderingen 1946-1950; ‘Verslag over 1950’, *Vrije Universiteitsblad*, juni 1951, 2204-2208, aldaar 2206.

was voor een ziekenhuis, een hoofdgebouw en laboratorium.¹² Ook vond overleg plaats over overname van een grote joodse begraafplaats in Oost, waarbij dan wel alle stoffelijke overschotten elders herbegraven moesten worden.¹³ Gezien de moeizame gang van zaken, onder andere in het overleg met de gemeente, en de urgentie, werd ook de optie overwogen om buiten de stad naar een geschikt terrein te kijken. In juni 1950 bood de gemeente Epe een terrein van twintig hectare aan, 'hetzij gratis, hetzij tegen een geringe vergoeding'.¹⁴ De vraag werd in deze context gesteld of men echt aan Amsterdam gebonden was. Het antwoord daarop was bevestigend. Argumenten voor blijven in Amsterdam betroffen de verwevenheid met de stad op een groot aantal vlakken. Iedereen laten verhuizen was eigenlijk geen optie; bovendien was er veel geïnvesteerd in laboratoria, en in de stad waren allerlei belangrijke voorzieningen, zoals de bibliotheek.¹⁵

Concreet zocht men nu naar een locatie in het nog te bouwen deel van het 'Algemeen Uitbreidingsplan' voor Amsterdam-Zuid, uit 1935.¹⁶ In mei 1950 werden de besprekingen met de gemeente concreet over twee terreinen in dit gebied. Het eerste net ten zuiden van het Olympisch Stadion, het tweede iets oostelijker, tussen het Zuider Amstelkanaal en de begraafplaats Buitenveldert. Ondanks herhaaldelijk aandringen en mondelinge toezeggingen, liep het overleg over beide terreinen op niets uit.¹⁷

'In een geheel nieuwe sfeer': naar Buitenveldert

Pas in januari 1952 kwam het terrein ter sprake waar de vu zich uiteindelijk zou vestigen.¹⁸ Dit lag nog iets zuidelijker dan de eerder besproken terreinen, namelijk buiten de Ringspoordijk, ten oosten van de Amstelveenseweg, in de geplande 'tuinstad' Buitenveldert.¹⁹ Men aarzelde of dit geschikt was, vooral omdat dit nog verder van het centrum lag. Daarmee kwam men, in de woorden van de natuurkundige G.J. Sizoo tijdens een vergadering van de gebouwencommissie, 'in een geheel nieuwe sfeer' terecht:

12 vu, Archief gebouwen, 'Bespreking ten stadhuis te Amsterdam, dienst stadsontwikkeling', 14 december 1949.

13 vu, Archief gebouwen, notulen van de vergadering gebouwencommissie, 26 juni 1950; vgl. Bart Wallet, 'Beladen vastgoed. Naorlogs joods erfgoed en de Vrije Universiteit', in: Fred van Lieburg (red.), *Geschiedenis aan de Zuidas. Essays van vu-historici* (Amsterdam 2018), 181-188.

14 vu, Archief gebouwen, notulen van de vergadering gebouwencommissie, 26 juni 1950; vu, Archief directeuren notulen van de vergadering, 17 februari 1951. Ruud van Herk vermeldt bovendien in *Een schepping uit het niets. 25 jaar vu ziekenhuis* (Amsterdam 1991), 30, dat de gemeente Rotterdam haar gemeenteziekenhuis Dijkzigt aan de vu aanbod.

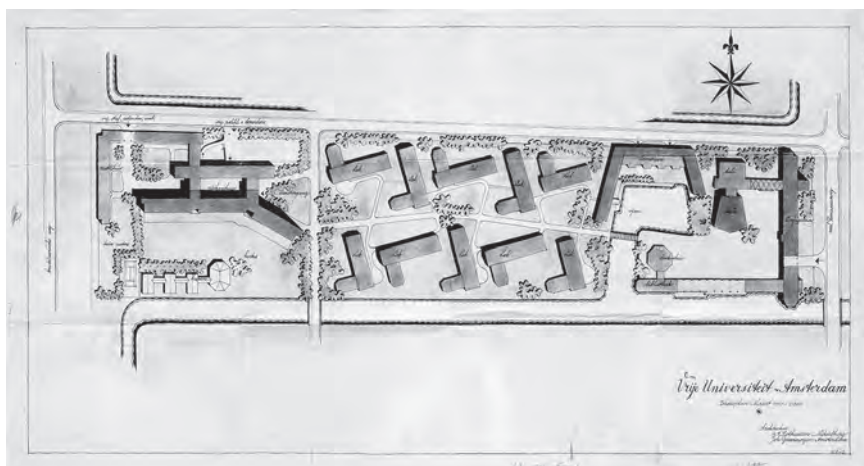
15 vu, Archief gebouwen, notulen van de vergadering gebouwencommissie, 21 augustus 1952.

16 Bij de zoektocht had de gebouwencommissie de plattegrond 'Uitbreidingsplan ten zuiden van de Stadiongracht en het Zuider-Amstelkanaal tusschen den Schinkel en de Boerenwetering' bij de hand, blijkens de archivalia in vu, Archief gebouwen, doos diverse correspondentie.

17 vu, Archief gebouwen, notulen gebouwencommissie 17 mei 1950, 26 juni 1950; en brief Directeuren aan Burgemeester en Wethouders van Amsterdam, 25 augustus 1952 (concept); en Archief directeuren, notulen van diverse vergaderingen tussen mei 1950 en juni 1952.

18 vu, Archief directeuren, notulen van de vergadering 19 januari 1952.

19 Over Buitenveldert: Hendriekje Bosma (red.), *Buitenveldert 1958-1998-2008. De ontwikkeling van een stadswijk* (Amsterdam 1998).

Het 'basisplan' voor de campus uit 1953 met een driedeling van het terrein in: A (west: ziekenhuis, poliklinieken, zusterhuis, hortus), B (midden: tien laboratoriumgebouwen) en C (oost: hospitiium; hoofdgebouw voor alfafaculiteiten, directorium, curatorium, senaat en aula; bibliotheek) (Archief VU, gebouwen).

De directe band met de stad Amsterdam wordt veel losser. De Universiteit komt meer tussen Amsterdam en Amstelveen te liggen. Dit is overigens geen nadeel. Zo zullen veel hoogleraren en studenten zich in Amstelveen kunnen vestigen. Bovendien zijn op het ogenblik sportvelden geprojecteerd op de ruimte tussen den Ringdijk en het aangeboden terrein. Deze zullen eventueel ook ten behoeve van de Vrije Universiteit kunnen worden benut. Voorts zal de Vrije Universiteit vlak bij het Amsterdamse bos, met zijn roeibaan enz. komen te liggen.²⁰

De voordelen, kortom, wogen zeker op tegen de nadelen en de directeuren besloten in november 1952 in principe te streven naar toekomstige concentratie op dit terrein.²¹ In december 1952 gaven de directeuren aan de architecten ir. A. Rothuizen (Middelburg) en Joh. H. Groenewegen (Amsterdam) formeel de opdracht voor het maken van schetsontwerpen voor een tweetal klinieken (voor interne geneeskunde en heelkunde). Deze opdracht werd kort daarna omgezet in die voor een compleet academisch ziekenhuis met zevenhonderd bedden. Tevens kregen de architecten de opdracht te verkennen of het terrein geschikt zou zijn voor het hele universiteitscomplex.²²

Dit resulteerde in een basisplan (een 'schetsplan') van hun hand in april 1953 (zie afb. hierboven). Hierin hadden de architecten het hele terrein van ongeveer twaalf hectare tussen Amstelveenseweg en de verlengde Parnassusweg (de latere Buitenveldertselaan) opgedeeld in drie delen: een gedeelte A aan de west-

20 VU, Archief gebouwen, notulen van de vergadering gebouwencommissie, 21 augustus 1952.

21 VU, Archief directeuren, notulen van de vergadering, 15 november 1952.

22 VU, Archief directeuren, notulen van de vergadering, 6 en 20 december 1952. Zie ook: J. Vermeyden, 'Overzicht van de bouwprojecten der Vrije Universiteit', *Universiteit en hogeschool* (1954), 174-181.

zijde waarop het ziekenhuis moest verrijzen, een middengedeelte B voor de medische en natuurwetenschappelijke laboratoria ('tien losse eenheden'), en aan de oostzijde een gedeelte C voor een centraal gebouw met representatieve ruimten, onderwijsruimten en de alfafaculteiten, de bibliotheek, en een groot hospitium rondom een vijver.²³ In dit plan waren dus alle universitaire functies geconcentreerd op een terrein, inclusief de studentenhuisvesting, waarmee een campus werd gecreëerd. In de gebouwencommissie was over de studenten- huisvesting expliciet gesproken. De chemicus J. Coops toonde zich een warm pleitbezorger van studentenhuisvesting op het terrein, zodat een echte campus zou ontstaan. Hij verwees daarvoor naar 'zijn ervaringen in Amerika, waar de Universiteit deze zaak geheel ter harte neemt, en ook overigens zeer veel zorg voor de studenten aan den dag legt. De studenten worden in de Verenigde Staten vrijwel geheel in de universitaire maatschappij opgenomen.' Ook anderen raakten geporteerd voor dit campusplan. Overigens was het op dat moment lastig in te schatten hoeveel studenten de VU uiteindelijk zou gaan tellen. In de vergadering waarin deze campusplannen werden besproken, liepen de schattingen uiteen van tweeduizend tot maximaal vijfduizend studenten.²⁴ Met het 'basisplan' in de hand werd nu bij de gemeente Amsterdam aangedrongen op verkoop, en bouwklar maken, van de terreinen B en C.²⁵

Om verdere inspiratie op te doen voor het ontwerp van zowel ziekenhuis als campus, brachten de commissie en de architecten van 15-23 mei 1953 een bezoek aan enkele ziekenhuizen en universiteiten in Zweden en Denemarken. Uit de verslagen blijkt dat ze met name enthousiast waren over de campus van de universiteit in het Deense Aarhus, een universiteit van ongeveer gelijke omvang als de VU, die eveneens slechts gedeeltelijk door de overheid werd gefinancierd. De campus maakte de indruk van 'een goed gepland complex, waarbij de idee van eenheid volkomen werd bereikt'. Het universiteitsterrein was een park, waarop verschillende gebouwen stonden, waaronder een hoofdgebouw, laboratoria, en twee hospitia (elk voor driehonderd studenten). 'Al met al een opzet die ons veel kan zeggen.'²⁶ En inderdaad heeft het 'basisplan' uit 1953 wel wat weg van de campus van de Deense universiteit, met laagbouw (laboratoria, hoofdgebouw, studentenhuisvesting) in een verder parkachtig terrein.²⁷

Op 29 december 1956 werd de eerste paal voor het ziekenhuis geslagen; het zou gerealiseerd worden min of meer conform het oorspronkelijke ontwerp. Het plan voor de rest van het terrein zou echter fors worden aangepast. Een

23 Het basisplan bevindt zich in VU, Archief gebouwen, diverse correspondentie; en de 'Toelichting bij het basisplan Maart 1953 ... voor een gebouwencomplex t.b.v. de Vrije Universiteit te Amsterdam' in: VU, Archief gebouwen, bouw bureau 1, II, III. Zie ook: 'Nieuwbouw', *Vrije Universiteitsblad*, juni 1953, 2362-2363.

24 VU, Archief gebouwen, notulen van de vergadering gebouwencommissie, 16 juni 1952.

25 VU, Archief gebouwen, bouw bureau 1, II, III, Directeuren aan college van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Amsterdam, 27 april 1953.

26 VU, archief gebouwen, 'Aantekeningen betreffende studiebezoek aan universiteit Aarhus, Denemarken op 21 mei 1953'; en 'Rapport van de commissie, welke in mei 1953 een bezoek heeft gebracht aan universiteitsgebouwen en ziekenhuizen in Denemarken en Zweden d.d. 1 juli 1953'.

27 Voor Aarhus: Jonathan Coulson, Paul Roberts en Isabelle Taylor, *University Planning and Architecture. The search for perfection*. 2nd Edition (Londen 2015), 189-194.

nieuw ontwerp voor de terreinen B en C kwam gereed in december 1956. Dit ging nog uit van dezelfde wensen als in 1953 en behelsde enkele kleinere wijzigingen. Kort hierna, in 1957, vond aanpassing voor het ontwerp van het hele terrein plaats. Men realiseerde zich inmiddels dat er veel meer ruimte nodig zou zijn, in het bijzonder voor de laboratoria, gezien 'de dynamische ontwikkeling van de medische en vooral de wis- en natuurkundige wetenschappen'. Rothuizen en Groenewegen stelden daarom voor de losse laboratoriumgebouwen te integreren in één 'gebouwenlint' voor wis- en natuurkunde, dat een plek zou krijgen aan de noordkant van het middenterrein B. Ook het hoofdgebouwcomplex op terrein C zou groter gaan uitpakken.²⁸

Om geen vertraging meer op te lopen, werd nu een werkcommissie ingesteld voor wis- en natuurkunde. Met name voor biologie, aan de VU gestart in 1950 en sinds 1953 gevestigd aan de Rapenburgerstraat, was de situatie urgent gezien de ophanden zijnde sloop van haar pand vanwege de bouw van de IJtunnel. Ook voor natuurkunde was snelle realisatie van nieuwbouw belangrijk in verband met aan te schaffen grootschalige apparatuur. Terwijl Rothuizen en Groenewegen zich verder concentreerden op het ziekenhuis werd de architect ir. H.T. Zwiers gevonden voor de bouw van de laboratoria. Aanvankelijk was het idee dat er enkele afzonderlijke laboratoriumgebouwen zouden komen. Het uiteindelijke ontwerp van Zwiers behelsde echter een 250 meter lang kamvorming gebouw langs de zuidrand van het terrein, een gebouw dat tien keer zo groot was als het oude laboratorium voor natuur- en scheikunde in Amsterdam-Zuid, waardoor alle bèta's hierin ondergebracht konden worden, inclusief onderwijsruimten. Dit gebouw, waarvoor de eerste paal werd geslagen op 7 november 1960, kon gerealiseerd worden door het verwerven van een extra strook grond langs de zuidrand, waarmee het terrein werd uitgebreid tot achttien hectare. De oorspronkelijk indeling van het terrein in A, B en C werd nu dus losgelaten.²⁹

Inmiddels was duidelijk dat er op dit terrein geen ruimte zou zijn voor studentenhuisvesting, sporthallen en een sportterrein, en dat verdere uitbreiding in de directe omgeving uitgesloten was. Daarom werd nu een apart spoor gevolgd voor de bouw van een 'studentenhuis', allengs studentencolplex genoemd. Met de gemeente Nieuwer Amstel (Amstelveen) werd onderhandeld over koop van een terrein van tien hectare aan de Kalfjeslaan, bij de gemeentegrens van Amsterdam.³⁰

Noodgedwongen moest het campusideaal, dus inclusief studentenhuisvesting – dat men had omarmd als passend bij het eigen karakter van de VU – hier worden losgelaten. Interessant is het niettemin om nog wat nader stil te staan bij de keuze van de VU voor één universiteitscomplex c.q. campus op enige afstand van de binnenstad, een plan dat weliswaar geleidelijk ontstond en niet in zijn oorspronkelijke vorm kon worden gerealiseerd, maar ook in aangepaste

28 VU, Archief gebouwen, Bouwbureau Vrije Universiteit, 'Toelichting op het bebouwingsplan T34 (inclusief historisch overzicht)'.

29 VU, Archief gebouwen, Bouwcommissie hoofdgebouw, 'Enkele notities inzake de ontwikkeling van de nieuwbouw der Vrije Universiteit', 27 juni 1960; en 'Laboratorium voor Vrije Universiteit te Amsterdam', *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen* 15 (1960), 1433.

30 'Verslag over 1959', *Vrije Universiteitsblad*, juni 1960, 3098-3103, aldaar 3100; 'Studentencentrum te Amstelveen', *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen* 15 (1960), 1399.

vorm enthousiasme bleef wekken. De benadering van de vu week hiermee in ieder geval sterk af van de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (UvA). Verhelderend in dit verband is een latere analyse van de verschillen tussen de universiteiten van de hand van architect Chris Nielsen. Deze Nielsen was, zoals we hieronder zullen zien, in 1961 uitgekozen als architect van het hoofdgebouw van de vu, en daarnaast vanaf 1962 stadsbouwmeester van Amsterdam. In een voordracht onder de titel 'Two Universities', gehouden op 17 mei 1965 op een symposium over 'The Building Problems of Established Universities', sprak hij over de verschillen. Beide Amsterdamse universiteiten hadden aanvankelijk hetzelfde spoor gevolgd, waarbij steeds nieuwe percelen werden betrokken. Zo raakte de UvA uiteindelijk over zo'n 45 en de vu over zo'n 28 locaties verspreid. En, aldus Nielsen: 'Het behoeft geen betoog dat deze decentralisatie door de versnippering tot een inefficiënte, kostbare en ongewenste toestand heeft geleid die niet langer mag voortduren en de reden is waarom beide universiteiten zich opnieuw hebben beraden op hun huisvesting.'³¹ Beide universiteiten streefden naar concentratie. Een reden dat de vu midden jaren zestig al hard op weg was deze concentratie ook te verwezenlijken, was dat zij kleiner was dan de UvA. Daarnaast was zij minder historisch gebonden aan de stad Amsterdam – zij richtte zich immers op het hele land – zodat de keuze voor een locatie iets verder van de binnenstad haar minder zwaar viel. Concentratie binnen de oude stad, waar de UvA naar streefde, was veel complexer.³²

Een meer positieve verwoording vinden we in het door de vu zelf, op verzoek van de gemeente, opgestelde memorandum 'Amsterdam en de Vrije Universiteit' uit 1968. Weliswaar vond de universiteit het belangrijk met de stad verbonden te blijven, zo lezen we daarin, maar tegelijkertijd streefde ze concentratie na: 'Zij doet dit thans zeker ook gedwongen ..., maar ook overtuigd van de grote voordelen welke de concentratie, en niet alleen in materieel opzicht met zich brengt.' Dit was immers een manier om te zorgen dat 'het universitaire ideaal' geen illusie werd: op een campus zouden wetenschappers en studenten elkaar ontmoeten en ook de disciplines met elkaar in contact blijven, zodat een vruchtbaar samenspel kon ontstaan.³³

De bouw van een hoofdgebouw, 1960-1973

Nu het ziekenhuis en het gebouw voor wis- en natuurkunde aan verschillende architecten waren toevertrouwd, zou voor een 'hoofdgebouw' een derde architect gezocht worden. Mede met het oog op de nieuwe stedenbouwkundige opzet van het terrein werd, op verzoek van directeuren, de stadsbouwmeester

³¹ Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Nielsen, inv.nr. d71, paper by Mr. Chr. Nielsen, 'Two Universities'. In het archief bevindt zich ook een Nederlandse versie van het paper.

³² Voor de UvA, zie in deze bundel de bijdrage van Peter Jan Knechtmans, 'Vergeten nieuwbouwplannen voor de Universiteit van Amsterdam uit de jaren zestig'.

³³ vu, Archief CvB, groei en ruimtelijke ontwikkeling algemeen 1969-1975, 'Memorandum Amsterdam en de Vrije Universiteit', d.d. 22 augustus 1968; vgl. 'Een avond in het bouwcentrum', *Vrije Universiteitsblad*, mei/juni 1966, 6-9.

B. Merkelbach als supervisor betrokken bij de verdere uitwerking van de plannen, inclusief de keuze voor een architect.³⁴ Deze architect zou uiteraard rekening moeten houden met alle lopende projecten, en ook bijvoorbeeld met de nog te bouwen medische laboratoria. In een dergelijk 'hoofdgebouw', of conglomeraat van gebouwen, zouden de alfafaculteiten, de bibliotheek, de besturende colleges, de senaat, verschillende representatieve ruimtes als een aula, en de algemene dienst, een plek moeten krijgen. Er werd een uitgebreide inventarisatie gehouden, waaruit volgde hoeveel collegeruimtes, werkkamers en dergelijke nodig zouden zijn, maar ook welke andere wensen er leefden, zoals de inrichting van musea en stijlkamers, en een kapel. Directeuren gaven vervolgens twee architecten, Piet Zanstra en Chris Nielsen, ieder afzonderlijk opdracht tot het maken van een basisplan, waarbij tevens een stedenbouwkundige visie diende te worden gegeven op de plaatsing van het hoofdgebouw ten opzichte van de reeds in aanbouw zijnde gebouwen en de nog te bouwen medische laboratoria. Met beide architecten vonden vervolgens besprekingen plaats.³⁵

De twee ontwerpen waren zo verschillend dat er echt iets viel te kiezen. Zanstra had gekozen voor merendeels laagbouw, waarbij het hele nog beschikbare terrein werd volgebouwd. Verschillende functies kwamen in verschillende gebouwen terecht. Zo was er een vier verdiepingen hoog gebouw voor de alfafaculteiten, met in de 'binnenhof' daarvan een bibliotheek. Ten westen daarvan, in de richting van het ziekenhuis, lag het 'senatsgebouw' dat zowel bestond uit een kantoorstoren voor directie en diensten, als laagbouw met onder meer een aula.³⁶

In Nielsens ontwerp waren al deze onderdelen ondergebracht in een groot, zestig meter hoog gebouw op de noordoosthoek van het terrein (de hoek van de Buitenveldertselaan en de De Boelelaan). Hierdoor zou juist maximaal ruimte overblijven op het terrein. Op het binnenterrein zou bijvoorbeeld ruimte zijn voor een botanische tuin, die tot achter het ziekenhuis kon doorlopen. Ook bleef er ruimte over voor toekomstige bebouwing. Kenmerkend voor Nielsens hoofdgebouw was dat het drie hoofdfuncties verenigde: het eigenlijke hoofdgebouw, met representatieve en bestuurlijke ruimten; de alfafaculteiten; en de bibliotheek.³⁷ De directeuren kozen, op voorstel van de werkcommissie, voor Nielsens ontwerp. Daarbij speelden verschillende argumenten een rol; zo vond men dat het ontwerp van Nielsen de reeds geprojecteerde gebouwen beter deed uitkomen, bleef er ruimte over op het terrein, en in het algemeen was men gecharmeerd van de integratie van de verschillende functies in een gebouw.³⁸

In overleg met Nielsen werd nu het definitieve programma van eisen opge-

34 'Verslag over 1960', *Vrije Universiteitsblad*, juni 1961, 8-17, aldaar 14.

35 Chr. Nielsen, 'Pleidooi voor een meervoudige opdracht', *Bouwkundig Weekblad*, 23 augustus 1963, 302; 'Verslag over 1961', *Vrije Universiteitsblad*, juni 1962, 9. vU Archief directeuren, notulen van diverse vergaderingen, januari-april 1961.

36 'Ontwerp: Architectenbureau P. Zanstra', *Bouwkundig Weekblad*, 23 augustus 1963, 303-307.

37 'Ontwerp: Architect Chr. Nielsen', *Bouwkundig Weekblad*, 23 augustus 1963, 308-311; en in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Nielsen, inv.nr. 32, 'Toelichting bij het voorstel voor hoofdvorm en situering van het Hoofdgebouw der Vrije Universiteit te Amsterdam' (maart 1961).

38 vU, Archief directeuren, notulen van de vergadering, 15 april 1961; en CvB, dossier Nieuwbouw, keuzeregeling met architecten, met name: werkcommissie voor het hoofdgebouw aan college van directeuren, 14 april 1961.

steld, op basis waarvan met het ministerie en de gemeente werd gesproken.³⁹ In deze fase werden de eerste schetsen nader ingevuld. Op 29 april 1964 kreeg het bureau Nielsen en Spruit schriftelijk de opdracht voor het maken van een ontwerp voor het hoofdgebouw.⁴⁰ Door deze grote opdracht zou het bureau extra personeel kunnen aantrekken, waaronder de architecten Peter Snel en Rob Poel, die zich in het bijzonder zouden bezig gaan houden met het hoofdgebouw. In 1969 ging het bureau verder onder de naam Architectengroep 69.

Allerlei financiële en andere randvoorwaarden bepaalden uiteraard in hoeverre het universiteitscomplex kon worden gerealiseerd conform het ontwerp. Dat niet alle onderdelen van het oorspronkelijk programma er zouden komen, bleek al snel. In het bijzonder 'de extra's', die het geheel enig cachet gaven, zouden in het proces sneuvelen. Een klein – maar sprekend – detail in dit verband is de gang van zaken betreffende de kapel. Zowel Zanstra als Nielsen hadden een kapel in hun eerste ontwerp opgenomen. In het ontwerp van Zanstra betrof het een uitbouw van het alfagebouw op het hoofdplein. Bij Nielsen een uitbouw vanuit de eerste verdieping van de laagbouw, waar ook de representatieve ruimten waren gepland, aan de straatkant. Hiermee gaven ze invulling aan het programma van eisen van de VU, dat, wat dit punt betreft, tot stand was gekomen op basis van de input van de studentenpredikanten. Dominee J. Hessels Mulder had hierover een stuk geschreven, waarin werd gesteld dat een kapel op het universiteitsterrein 'onmisbaar' was, ook al zou er eveneens een kapel in het ziekenhuis komen. Hij was daarbij onder andere afgegaan op gesprekken met buitenlandse studenten. Hun reactie was, aldus de studentenpredikant: 'Natuurlijk een kapel'. Dat was op (christelijke) campussen in bijvoorbeeld de Verenigde Staten immers gebruikelijk. Weliswaar was 'de nieuwe VU wel niet in strikte zin een campus-universiteit, maar de nieuwe situatie biedt toch wel een uitzonderlijke mogelijkheid'.⁴¹ Na overleg met de ambtenaren moest Nielsen echter aan de commissie voor het hoofdgebouw melden dat het plan voor de kapel was gesneuveld.⁴² Wel zou er een zogenaamde theologische oefenzaal komen voor het onderwijs. Deze zaal zou uiteindelijk op de zestiende verdieping van het gebouw worden gerealiseerd, en kwam bekend te staan als kerkzaal. Iets vergelijkbaars gebeurde met representatieve ruimtes als een 'historisch museum', stijlkamers (uit verschillende perioden van de VU-historie), en een prentenkabinet, die in de loop van het proces uit het ontwerp verdwenen of in uitgekledede vorm een plek kregen. Er werd streng op de uitgaven toegezien, niet alleen vanuit Den Haag maar ook vanuit het VU-bestuur, dat in deze fase immers nog steeds een deel van de kosten voor de nieuwbouw zelf moest dragen.

39 VU, Archief gebouwen, 'Programma van eisen voor het Hoofdgebouw van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Door directeuren vastgesteld in hun vergadering, 16 december 1961'; en 'Aantekeningen naar aanleiding van de bespreking tussen vertegenwoordigers van het Rijk en van de Vrije Universiteit', d.d. 14 februari 1963, 7 maart 1963, 5 april 1963, 26 april 1963.

40 Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Nielsen, inv.nr. d32, College van directeuren aan Architectenbureau Nielsen en Spruit, 29 april 1964.

41 VU, Archief gebouwen, 'Ruimten voor het nieuwe hoofdgebouw Vrije Universiteit', Bijlage Studentenpredikanten (afschrift brief J. Hessels Mulder aan de rector magnificus 13 februari 1960).

42 VU, Archief gebouwen, notulen van de vergadering commissie voor het hoofdgebouw, 9 oktober 1963.

Na het trage begin in de jaren veertig en vijftig zat de vaart er nu in, mede door de benoeming per 1 mei 1965 van ir. C.A. Doets als gedelegeerd directeur. Doets was al langer lid van het college van directeurs (sinds 1954) en de bouwstaf. Van 1965 tot 1972 zou hij zijn werk continueren als de eerste betaalde bestuurder van de VU. Hij zou, in voortdurend overleg met het architectenbureau, aannemers, hoogleraren, en installateurs, met vaste hand leiding geven aan de bouw van het universiteitscomplex. W.F. de Gaay Fortman, van 1965 tot 1972 rector magnificus, herinnerde zich later vooral de vaste hand van de bouwdirecteur – ‘Hij praatte altijd op deze toon: “Jij weet geen snars van bouwen, dus neem nu maar aan dat ik het goed ga doen.”’ – maar realiseerde zich ook dat mede hierdoor de enorme bouwproductie was gerealiseerd.⁴³

In 1967 werd begonnen met de bouw van het hoofdgebouw, overigens niet dan nadat er nog een aantal opvallende aanpassingen waren gemaakt in het ontwerp van Nielsen. In het eerste ontwerp, inclusief de maquettes, had het gebouw bijvoorbeeld nog een zogenaamde vliesgevel, een niet dragende buitengevel van glas die het beton bedekte.⁴⁴ In het uiteindelijke resultaat is al het beton zichtbaar, zowel buiten, als binnen in de centrale hal, waar geen plafond werd aangebracht. Bovendien waren de binnenwanden gemaakt van grijze, niet geverfde stenen. Deze aanpassing was een idee van Poel en Snel, die niets moesten hebben van ‘zo’n grote glazen doos die in de zon staat te glimmen’.⁴⁵ Hun inspiratie kwam vooral van de nieuwe universiteitscomplexen die in de jaren zestig in West-Duitsland werden gebouwd. Kenmerk hiervan was vooral de grootschaligheid – het ging om massa-universiteiten die grote groepen studenten moesten opleiden – en modernistische architectuur. Met name de toen in aanbouw zijnde Ruhr-universiteit in Bochum trok om deze reden de aandacht van de VU-architecten. Ook dit was een grote universiteit, met betonnen gebouwen, waarbij tegelijkertijd was nagedacht over de eenheid van het geheel.⁴⁶ Poel en Snel herinnerden zich later dat ze Doets van de schoonheid van het zichtbare beton hadden weten te overtuigen nadat ze met hem met de auto naar Bochum waren getogen.⁴⁷

In deze fase van aanpassingen werd ook gespeeld met de gedachte van een nog grotere greep, getuige een, niet gerealiseerd, ontwerp uit juli 1964. Hierin verzezen in plaats van één, drie kantoorstorens op de laagbouw over de hele lengte van de De Boelelaan tot aan het ziekenhuis. Als dit gerealiseerd was, zou de universiteit wellicht voorgoed verlost zijn geweest van alle ruimteproblemen die haar nog decennia zouden achtervolgen.⁴⁸ Overigens was het gebouw toen het eenmaal gereed was, met 340.000 kubieke meter, alsnog het grootste

43 Willem Breedveld en John Jansen van Galen, *Gaius. De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman* (Utrecht 1996), 138.

44 Foto’s van de eerste maquette zijn bewaard gebleven, samen met begeleidende brief, in: VU, Archief, gebouwen, architectenbureau Nielsen en Spruit aan H. Bos Kzn, 3 februari 1964.

45 ‘Architecten hoofdgebouw: U zult weten dat u in dit gebouw bent’, *VU Magazine*, 4 april 1973; en Sheila Kamerman, ‘Een universiteitsgebouw mag best weerbarstig zijn’, *Ad Valvas*, 9 april 1998.

46 Stefan Muthesius, *The Postwar University. Utopianist campus and college* (New Haven en Londen 2000), 216-245.

47 Jurjen Boersma, ‘Het is wel grijs, maar het blijft een mooi gebouw’, *Ad Valvas*, 7 november 1991.

48 Foto’s van deze maquette zijn bewaard gebleven in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Nielsen, inv.nr. d32, ph113, ph114.

Het 'hoofdgebouw' van de VU in 1975 (UB VU erfgoed & collecties).

gebouw van Amsterdam. Als je dat in beschouwing neemt, zijn in het bijzonder de algemene ruimten rondom de hal, aula en mensa, door toepassing van verschillende niveaus, binnenplaatsen, en kloosterachtige gangen, toch een speels en leefbaar geheel geworden, al werd dat niet altijd door iedereen zo ervaren.⁴⁹

Toen het complex vorm begon te krijgen, en de afdelingen verhuisden, realiseerden velen zich dat de sfeer inderdaad radicaal anders was dan in de oude stadspanden. Natuurlijk bood dit ook ongekende mogelijkheden, met name voor de bèta's. In de woorden van de natuurkundige C.C. Jonker in een rede ter gelegenheid van de festiviteiten bij de opening van acht nieuwe gebouwen op 12 oktober 1966: 'De beklemming van de oude bekrompen en vaak primitieve behuizing valt weg. Er is een verschiet waarin de realisering van langgekoesterde wensen mogelijk zal worden.'⁵⁰ Bij De Gaay Fortman overheerste eveneens 'verwonderde dankbaarheid', maar hij memoreerde bij de opening van het academisch jaar 1967-'68 ook een andere kant: 'Een oud gebouw verbeeldt de eeuwenlange strijd om waarheid en wetenschap op sprekende wijze. Door de verhuizing naar Buitenveldert zal menige Amerikaanse universiteit beter haar historie kunnen zichtbaar maken dan wij.'⁵¹

49 'Vrije Universiteit in grootste gebouw van Amsterdam', *De Tijd*, 6 april 1973; zie ook het themanummer 'Vrije Universiteit' van *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen* 28 nr. 15 (1973), 14 april 1973. Over het hoofdgebouw van de VU ook: J. van der Werf (red.) en Marjanne Statema (tekst), *Het Hoofdgebouw van de Vrije Universiteit. Gebouwbeschrijving en waardering* (Amsterdam 2012).

50 C.C. Jonker, 'Studievrijheid en de efficiëntie in het wetenschappelijk onderwijs', in: *Jaarboek VU 1966, 77-78*, aldaar 77. Vgl. Ab Flipse, 'Hier leert de natuur ons zelf den weg'. *Een geschiedenis van Natuurkunde en Sterrenkunde aan de VU* (Zoetermeer 2005), 169-176.

51 W.F. de Gaay Fortman, 'De lotgevallen van de Vrije Universiteit gedurende het academisch jaar 1966-1967', *Jaarboek VU 1967*, 11-34, aldaar 18.

Geen campus, maar een *cité universitaire*

Op 12 april 1973 werd het hoofdgebouw feestelijk geopend, waarbij koningin Juliana werd ontvangen in de grote aula. Net als in 1960 (bij de eerste paal van het gebouw voor wis- en natuurkunde) en in 1966 (bij de opening van een achttal nieuwe gebouwen, waaronder het ziekenhuis) was er veel aandacht van de pers. En net als toen was het universiteitscomplex nog niet gereed. Op de maquettes, die een belangrijke rol speelden in de presentaties, was duidelijk te zien wat het eindresultaat moest worden.⁵² Een campus – in de oorspronkelijke betekenis van het woord – was het uiteindelijk niet geworden, zo realiseerde men zich. Soms werd dan ook neutraal gesproken over een ‘universiteitscomplex’ of ‘gebouwencomplex’.

Het terrein mocht dan wel een stedelijk karakter hebben gekregen – in de woorden van de architecten was het ‘verstening van een stuk tuinstad’ – toch zou er een aantrekkelijke omgeving gecreëerd kunnen worden: iets wat meer was dan een toevallige verzameling gebouwen. Hiertoe werd het complex ook gepresenteerd als een ‘academisch centrum’, ‘universiteitsstad’, of vooral ook: ‘cité universitaire’. Omdat ‘de vU maar erg weinig terrein ter beschikking heeft’, aldus de architecten, ‘wordt elke vierkante centimeter of het nu binnen of buiten de gebouwen is erg belangrijk om te bestemmen’. Een ‘totaalplanning’ was daarom des te belangrijker om ‘de cité universitaire gedachte’ levensvatbaarheid te geven.⁵³

Het stedelijke karakter vormde natuurlijk al een breuk met het oorspronkelijke basisplan voor een parkachtige campus, waar de vU begin jaren vijftig kortstondig van had gedroomd. Maar de belangrijkste breuk met het campus-idee was misschien dat het studentencentrum elders lag, namelijk twaalfhonderd meter verderop in Amstelveen. Overigens werd nog wel geprobeerd met luchtfoto’s en plattegronden universiteitscomplex en studentencentrum als twee ‘min of meer met elkaar verbonden terreinen’ te presenteren. Maar de afstand tussen beide bleek daarvoor in de praktijk te groot.⁵⁴

Het einddoel werd nu om het beschikbare terrein in Buitenveldert optimaal te gaan gebruiken en alle vU-onderdelen, ook die nog in ‘stadspanen’ zaten, er op termijn te huisvesten. In dit zogenaamde plan-Doets werd ervan uitgegaan dat het aantal studenten zou doorgroeien tot 12.000   15.000 maximaal. Belangrijke desiderata waren de afbouw van het gebouw voor wiskunde en na-

52 Voor de rol van maquettes als communicatiemiddel, zie in deze bundel de bijdrage van Ruben Verwaal, ‘Een maquette op grote schaal. De campus van de Medische Faculteit Rotterdam’.

53 Zie onder meer: ‘Vrije Universiteitsstad’, *Trouw*, 6 oktober 1960; ‘Academische centrum in Tuinstad Buitenveldert’, *Het Vrije Volk*, Amsterdam, 11 juni 1963; Dik Wolf, ‘Vrije Universiteit opende eigen “cité” in Buitenveldert’, artikel uit onbekend tijdschrift d.d. 1966, 12-15 (gevonden in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Nielsen, inv.nr. d35); R. Poel, ‘Stedebouwkundige implicaties’, *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen*, themanummer ‘Vrije Universiteit’ 28 nr. 15 (1973), 14 april 1973, 480; Architectengroep 69, ‘Cité Universitaire’, *Ad Valvas*, Extra editie ‘Hoofdgebouw informatie’, 24 juli 1970, 7-8; Onder ‘cité universitaire’ werd in dit verband dus wat anders verstaan dan de bekende ‘cité universitaire’ in Parijs, een parkachtige internationale studentencampus.

54 Uitgave ‘Vrije Universiteit’ 12 oktober 1966, ter gelegenheid van de opening van acht nieuwe vU-gebouwen. Zie ook: W. Roling, ‘De vU-NU’, *Algemeen Handelsblad*, 11 oktober 1966, waar nog wordt geschreven over ‘een soort van Amerikaanse “campus” sfeer.’

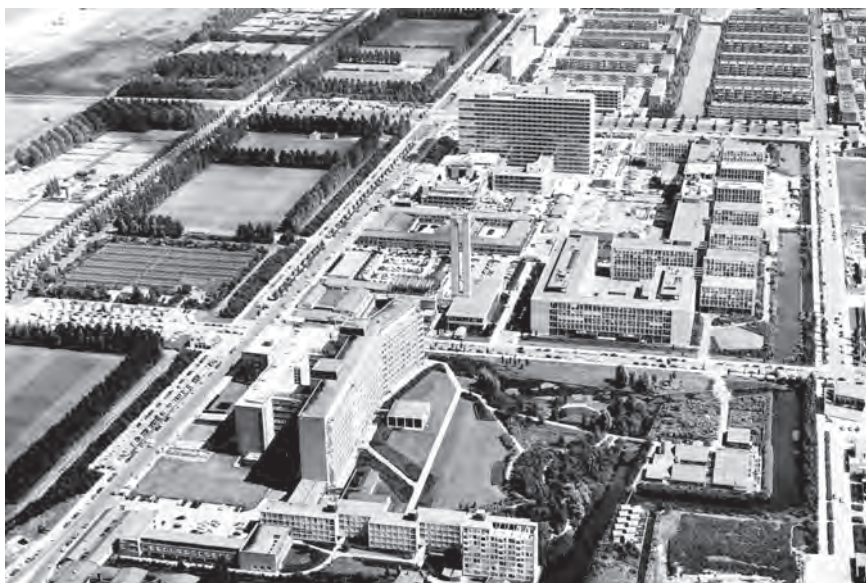
Bouwdirecteur C.A. Doets toont de maquette van het VU-complex aan koningin Juliana, 12 april 1973 (UB VU erfgoed & collecties, gecombineerd met recente foto van de originele maquette, door Bert Brouwenstijn).

tuurwetenschappen (het middengedeelte stond er nog niet en daarom bleven de scheikundigen vooralsnog in het oude laboratorium achter; ook zou er een dakopbouw komen op een aantal vleugels), een polikliniekgebouw en gebouw voor tandheelkunde, beide aan de overzijde van de De Boelelaan tegenover het ziekenhuis, en ten slotte een ‘gammagebouw’ (voor de sociale wetenschappen) naast het hoofdgebouw.⁵⁵

Een half afgebouwd universiteitscomplex: tussen ideaal en werkelijkheid, 1973-1990

In de periode tussen ontwerp en opening van het hoofdgebouw werd – vanwege de sterke groei – een aantal tijdelijke maatregelen genomen. Het belangrij-

⁵⁵ VU, Archief CvB, doos Groei en ruimtelijke ontwikkeling algemeen 1969-1975, C.A. Doets, ‘Nota inzake de groei en ruimtelijke ontwikkeling van de Vrije Universiteit’ (januari 1969).

Het universiteitsterrein in de jaren zeventig, met vooraan: ziekenhuis en hortus; rechts: medische faculteit, en gebouw voor wiskunde en natuurwetenschappen; midden: energiecentrum (met schoorsteen), en daarachter het 'provisorium'; linksboven: het hoofdgebouw (UB VU erfgoed & collecties).

ste was de realisatie van een reusachtig 'noodgebouw' van ruim 30.000 kubieke meter, bedoeld om de ergste ruimtenood te lenigen. In 1966, toen het oude gebouw aan de Keizersgracht werd verkocht, verhuisden reeds verschillende vu-onderdelen naar dit zogenaamde Provisorium, waarvan een aantal daarna zou doorschuiven naar het hoofdgebouw. Het Provisorium zou veel langer blijven staan dan gepland (uiteindelijk werd het pas in 2002 gesloopt); bovendien zouden er in de loop der tijd nog verschillende andere provisorica en barakken verschijnen op het middenterrein, dat tevens als parkeerplaats werd gebruikt. In de jaren zeventig en tachtig had het vu-terrein hierdoor een rommelig karakter en geen duidelijke identiteit.

In voortgangsrapportages die in de jaren zeventig verschenen stond de 'huidige situatie' steeds getekend naast de 'eindsituatie'. Door vertraging in de bouw schoof de einddatum steeds verder door en moesten verschillende 'stadspanen' worden aangehouden. Bouwzaken ressorteerde inmiddels onder CvB-lid Cees de Niet, die voortbouwde op de uitgangspunten van het plan-Doets. Maar de omstandigheden waren gewijzigd. Allereerst werd de overheidsfinanciering voor nieuwbouw – voor alle universiteiten – fors teruggeschroefd (de 'bouwstop', 1971). Ook de onderhandelingen met de gemeente over te verwerven sportvelden tegenover het ziekenhuis verliepen moeizaam. Daarbij kwam de bestuurshervorming van de universiteiten, die de slagkracht

van het bestuur niet had versterkt.⁵⁶ In het algemeen, zou je kunnen zeggen, werden in de periode 1970 tot 1990 de Nederlandse universiteiten, letterlijk en figuurlijk, vertimmerd. Het is niet verwonderlijk dat ook het uiterlijk van de universiteit in deze periode geen duidelijk identiteit had.

Toch werden er aan de VU wel enkele dingen gerealiseerd. Het middengedeelte van het gebouw voor wiskunde en natuurwetenschap kon midden jaren zeventig worden afgebouwd. De bouw van de polikliniek liep weliswaar veel vertraging op, maar ook die kwam midden jaren tachtig gereed. Het gammagebouw zorgde voor de meeste kopzorgen en geprobeerd werd dit in fasen te realiseren. Allereerst kwam er het Transitorium I, waarvoor de eerste paal werd geslagen in 1976. Dat moest op termijn worden gevolgd door een Transitorium II en III, samen nog steeds 'gammagebouw' genoemd. Het bleef echter bij het Transitorium I. Het plan voor een gammagebouw zou in 1990 definitief worden geschrapt.⁵⁷

Ook op het binnenterrein zouden enkele aanpassingen plaatsvinden, hoewel hierin ook veel minder mogelijk was dan in Niensens eerste ontwerp. Inmiddels stonden er immers allerlei barakken, provisorica en geparkeerde auto's. De 'commissie milieuverrijking en aankleding gebouwen en terreinen', ingesteld in 1974, ging ermee aan de slag, maar had wel de nodige scepsis te overwinnen, omdat velen de universiteit vooral waren gaan zien als een plek 'waar je arriveerde via de hoofdingang om te komen werken en college te lopen, en daarna snel weer te vertrekken'.⁵⁸ In de verdere toekomst zou er een centraal campusplein moeten komen. Op korte termijn werd er een vijver gerealiseerd aan de kant van de Buitenveldertselaan, met daarnaast een soort amfitheater: een halfronde stenen wal met zitjes.⁵⁹ De nieuwe situatie werd verwerkt in een maquette, midden jaren zeventig, waarop tevens een nieuwe ontwerp voor het gammagebouw was te zien (afb. p. 76).

Interessant is dat het idee voor de bouw van een kapel – destijds gesneuveld in de uitwerking van het plan voor het hoofdgebouw – nu weer opdook. Aan het geld hoefde het niet te liggen, want dat was er dankzij een gulle gift van de organisatie Vrouwen VU-hulp.⁶⁰ Een dergelijke kapel – een ruimte voor stilte, meditatie, gebed en diensten voor kleinere groepen – moest een centrale plek krijgen op de campus, grenzend aan het plein. Dit leek te kunnen worden gerealiseerd als onderdeel van het te bouwen gammagebouw, met de kapel als een soort aanbouw of uitstulping daarvan.⁶¹ Met het uitstel en later afblazen van

56 VU, Archief CvB, Groei en ruimtelijke ontwikkeling algemeen 1969-1975 en gebouwen en terreinen algemeen 1972-1980, 'Nota inzake de bouwactiviteiten' en 'Nota inzake de groei en ruimtelijke ontwikkeling. Voortgangsrapportage' voor de jaren 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978; zie ook: 'Bouwnota (I): In 1980 is de VU vol', *Ad Valvas*, 8 februari 1974; 'Bouwnota (II): Haalt de VU 1980?', *Ad Valvas*, 15 februari 1974; Jan van der Veen, 'Laatste deel bouw VU-komplex wacht op uitvoering', *Ad Valvas* 24 januari 1975; Bert Gerlagh, 'Van geïsoleerde wetenschapsburcht naar inpassing in de stad', *Wonen-TA/BK*, februari 1979, 5-6.

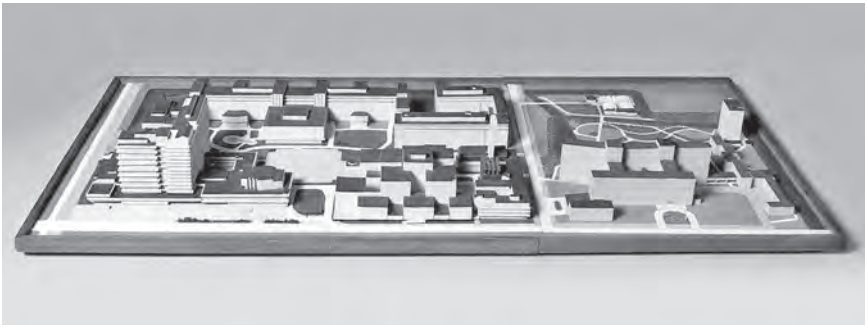
57 Mark Plekker, 'College ziet af van gammagebouw campus', *Ad Valvas*, 10 mei 1990.

58 'Plannen voor opknappen VU-terrein gereed', *Ad Valvas*, 31 oktober 1975.

59 'Amfitheater begint vorm te krijgen', *Ad Valvas*, 3 december 1974.

60 Jan de Bruin, *Helpende handen. VU-plan 1937 en Vrouwen VU-Hulp in de jaren 1932-1997* (Zoetermeer 1999), 106-107.

61 VU, Archief CvB, Gebouwen algemeen 1974-1980, dossier Bouw van een kapel; en: 'Bouw VU-kapel niet voor 1981 mogelijk', *Ad Valvas*, 3 oktober 1975.

Aangepaste campusmaquette met gammagebouw in het midden vooraan (inclusief uitbouw voor kapel aan het campusplein), midden jaren zeventig (UB vu erfgoed & collecties).

deze nieuwbouw in de jaren tachtig is het er echter weer niet van gekomen, waarmee ook dit element van het vroege campusideaal sneuvelde.⁶²

Hoewel maquettes, zoals het exemplaar dat midden jaren zeventig werd gemaakt, het beeld van een eenheid, in een enigszins groene omgeving, wilden uitstralen, werd het terrein in deze periode vaak als wat troosteloos ervaren. De vu was een verzameling losse gebouwen, met als blikvanger het betonnen hoofdgebouw, gelegen in een stadswijk die bepaald geen opwindend imago had. In de woorden van een journalist van universiteitskrant *Ad Valvas*: 'De grauwe bebouwing drukt op zonloze dagen zwaar op het gemoed, en de verraderlijke rukwinden maken een wandeling tot een beproeving. ... Geen wandelaar verlaat dezer dagen zonder gevoel van zinloosheid de campus.'⁶³

Dat het op het universiteitsterrein – vooral na werktijd – nooit echt levendig werd, had natuurlijk alles te maken met het feit dat het studentencentrum op enige afstand was komen te liggen. Ook met dat studentencentrum zelf was het overigens anders gegaan dan gehoopt. Toen duidelijk werd dat het campusideaal niet op één universiteitsterrein doorgezet kon worden, hield men voor het studentencentrum aanvankelijk wel vast aan een campusidee. In 1959 was, met dit uitgangspunt, een eerste ontwerp gemaakt door architect Leo de Jonge. Dit voorzag in woonruimte voor vijfhonderd studenten, bestaande uit drie woongebouwen van acht lagen en vijf groepen laagbouw; en daarnaast voorzieningen als sporthal, mensa, feestzaal en sociëteiten voor studentenverenigingen, alles gegroepeerd rond een centraal plein, gelegen in een groene omgeving. Het gezelligheidsleven zou zich grotendeels op het gemeenschappelijke deel afspelen. Er was een grote mensa voorzien, en de kleine keukens op de eenheden waren in feite niet bedoeld om te koken, maar slechts om koffie en thee te zetten. De mensa is er echter nooit gekomen en 'Uilenstede', zoals het studentencentrum werd genoemd, is uiteindelijk vele malen groter geworden:

62 Margreet Onrust, 'Centen Kapelfonds nu naar gehandikapt', *Ad Valvas*, 7 november 1980.

63 Frank van Kolschooten, 'Troosteloze campus wordt opgefleurd', *Ad Valvas*, 24 januari 1991.

in de jaren zeventig woonden er al bijna drieduizend studenten, grotendeels in hoogbouwflats. Vanwege de geïsoleerde ligging en eenzijdige bevolkingssamenstelling kreeg Uilenstede de naam een getto te zijn.⁶⁴

Hoewel er de nodige kritiek was op het studentencentrum en op het universiteitscomplex, moeten de negatieve kanten ook weer niet worden overdreven. In een themanummer over 'Universiteitsbouw en stad' van het tijdschrift *Wonen-TA/BK*, uit 1979, werd de Vrije Universiteit een redelijk geslaagd voorbeeld genoemd van een naoorlogs universiteitscomplex aan de stadsrand. Dit kwam vooral door 'een compacte bouwwijze'. Die voldeed immers 'veel eerder aan de eisen van menselijke schaal dan ruim opgezette complexen'. Het vu-complex was 'beloopbaar' en stond daarmee in sterk contrast tot de uitgestrekte Utrechtse Uithof, die gekarakteriseerd werd als 'uiterst onherbergzaam'.⁶⁵ Ook veel studenten lijken zich prima te hebben vermaakt op het rommelige universiteitsterrein, bijvoorbeeld in de vele (illegale) kroegen van studieverenigingen, met 'bezettingen', of in de barak die aan de studentenvakbond SRVU was toegewezen en waar menige bezetting werd voorbereid.⁶⁶

Toch een campus, de jaren negentig

In de jaren negentig vond er een omslag plaats in het denken over universiteitscampussen. Ook op veel andere vlakken veranderden de Nederlandse universiteiten van karakter. De instellingen kregen een grotere autonomie ten opzichte van de overheid en een meer bedrijfsmatig bestuur. Een hiermee samenhangende ontwikkeling was dat universiteiten zich nadrukkelijker wilden profileren, wat resulteerde in de opkomst van marketing en communicatie. Zo werd aan de vu in 1992 een eerste *corporate* campagne gelanceerd en kreeg de universiteit een nieuw logo, de blauwe griffioen, die ook prominent op het hoofdgebouw werd geplaatst.⁶⁷ De gebouwen van de universiteit zouden in deze ontwikkeling een nadrukkelijke rol gaan spelen. Studentenwerving, iets waar universiteiten zich niet eerder om hadden bekommerd, werd gemeengoed, en 'studenten lok je niet met een verwaarloosd terrein', zei het hoofd gebouwenbeheer van de vu C.J. Meijer in 1991.⁶⁸ In deze periode zou de overheid ook het economisch eigendom van de gebouwen overdragen aan de universiteiten, waarmee aan de universiteiten de mogelijkheid werd geboden een eigen koers te

64 'Het studentencentrum', *Vrije Universiteitsblad*, december 1961, 8-9; 'Studenten naar 't zuiden', *Vrije Universiteitsblad*, augustus 1964, 10-11; Dirk de Hoog, 'Verenigingsvoorzitter mr. D. Schut over Uilenstede-complex', *Ad Valvas*, 28 maart 1980.

65 Themanummer 'Universiteitsbouw en stad', *Wonen-TA/BK*, februari 1979.

66 Cees Paardekooper, *Omstreden normalisering. Hoe de Vrije Universiteit veranderde in de lange jaren zeventig* (Amsterdam 2013), 147.

67 Ab Flipse, 'Van maagd naar griffioen. Identiteit, profilering en *corporate identity* van de Vrije Universiteit Amsterdam sinds 1989', in: L.J. Dorsman en P.J. Knechtmans (red.), *Universiteit en identiteit. Over samenwerking, concurrentie en taakverdeling tussen de Nederlandse universiteiten* (Hilversum 2017), 71-89.

68 'Heilige koe wordt geweerd van "luxe" campus', *Ad Valvas*, 28 november 1991; Ellen van Dalen, 'Hoofd Gebouwendienst Jan Meijer verlaat de vu', *Ad Valvas*, 11 november 1999.

gaan varen op dit vlak, overigens zonder dat hiervoor extra budget beschikbaar kwam.⁶⁹

In de jaren die volgden zou de VU verschillende aanpassingen maken aan zowel gebouwen als het terrein. In een ambitieus plan voor vernieuwing van het binnenterrein, uit 1991, is te lezen dat de 'Campus Vrije Universiteit' zal 'worden omgetoverd tot een artistiek, geaccidenteerd stedelijk parklandschap met bomen en zitjes.' Er moest een plein komen met een stedelijk karakter, geïnspireerd door het Piazza del Campo in Siena.⁷⁰ Zo mooi als in Siena werd het niet, maar een vernieuwd plein kon in 1995 inderdaad feestelijk worden geopend.

Inmiddels waren ook de laatste afdelingen die nog in 'stadspanden' verbleven naar Buitenveldert verhuisd. Ook de 'laatste schepen', zo schreef universiteitskrant *Ad Valvas* in december 1994, kwamen na vele omzwervingen binnen in de haven. Na veertig jaar was de hele universiteit dan toch werkelijk op één locatie gevestigd.⁷¹

Geleidelijk begon de Vrije Universiteit zich ook nadrukkelijk te profileren met haar 'campus', een woord dat steeds vaker werd gebruikt. Tot eind jaren tachtig was er bijvoorbeeld, in het door studenten samengestelde introductieboekje voor eerstejaars, nog bijna verontschuldigd gesproken over de gebouwen van de VU: 'Hoewel je het gebouwcomplex aan de De Boelelaan misschien erg lelijk en massaal vindt, is het toch erg praktisch dat er zo'n sterke concentratie van wetenschappelijke instellingen zit.' In latere uitgaven wordt zonder aarzeling over de voordelen van 'de campus' geschreven.⁷²

Het beleid was er vanaf nu op gericht om de concentratie op één campus als een van de sterke punten van de Vrije Universiteit verder uit te bouwen. In 1992 werd onder de naam 'campus-2000', een plan voor vernieuwing van de campus gemaakt door architect Obbe Groenhout, werkzaam bij wat inmiddels Architectengroep 69 Groenhout heette.⁷³ In de jaren die volgden zouden verschillende verbouwingen plaatsvinden. Zo kreeg het wis- en natuurkundegebouw een duidelijke hoofdingang en werd de entree van de medische faculteit vernieuwd. De meest opvallende aanpassing was die van de entree van het hoofdgebouw, in 1999, naar een ontwerp van OIII-architecten. Het betrof zowel een vernieuwing van de centrale hal als een transparante uitbouw met luifel en bordes. Een voor een zouden ook de oude, tijdelijke gebouwen verdwijnen, met als laatste, in 2002, het grote Provisorium I uit 1966. De VU zou, met alle op handen zijn aanpassingen, eindelijk 'een échte campus' worden.⁷⁴

69 In de operatie 'Integrale Verantwoording Huisvesting', cf. Alexandra den Heijer, *Managing the University Campus. Information to support real estate decisions* (Delft 2011), 71.

70 Van Kolfschooten, 'Troosteloze campus wordt opgefleurd' a.w.; 'Campus Vrije Universiteit wordt artistiek stedelijk parklandschap met bomen en zitjes', *Ad Valvas*, 7 november 1991.

71 Peter Boerman, 'Nooit meer college in de binnenstad', *Ad Valvas*, 15 december 1994. Alleen het studentenpastoraat bleef tot 2011 gevestigd in de Van Eeghenstraat 90.

72 Vgl. *Déjà vu. Voor eerstejaars studenten, 1987/88* (z.p. z.j.), 33, met *Déjà vu '93. Het 'groentje's boekje* (Amsterdam 1993), 39 e.v.

73 Kamerman, 'Een universiteitsgebouw mag best weerbarstig zijn' a.w.

74 Susanna Wiersma, 'VU wordt een échte campus', *Gewoon bijzonder. Magazine voor de relaties van de Vrije Universiteit Amsterdam*, december 2005, 22-23. Het begrip campus werd inmiddels steeds vaker gebruikt voor elke concentratie van universiteitsgebouwen (Cf. Alexandra den Heijer en Flavia

Dit alles gebeurde vanuit de overtuiging dat de Vrije Universiteit niet slechts een werkplek was, maar een ontmoetingsplaats. Als ‘enige compacte campus-universiteit in de stad’, aldus rector Taede Sminia in 2003, was de VU bij uitstek ‘de universitaire hangplek van Nederland’: ‘Een plaats waar docenten en studenten zo met elkaar omgaan en zo met elkaar verbonden raken dat er een basis wordt gelegd voor een netwerk dat levenslang blijft bestaan.’⁷⁵

Deze veranderende visie op de campus is ook terug te vinden in de aloude discussies over de identiteit van de Vrije Universiteit. In de identiteitsbrochure *Gewoon bijzonder* uit 1988 was nog niets over de campus te vinden, maar in een vernieuwde versie uit 2001 wordt het feit dat de VU ‘een complete, compacte campusuniversiteit’ is als een identiteitsbepalend element gezien. De ‘c’ van de VU bleek multi-interpretabel: ze stond niet alleen voor het christelijke karakter (‘de hoge c’), maar dus ook voor compleet, compact en campus.⁷⁶ De campus was na een halve eeuw dan toch onderdeel geworden van de identiteit van de VU, al was zowel die identiteit als het idee van een campus in die periode van karakter veranderd.

Naar een stadscampus, een nieuwe eeuw

Toch luidde dit geen periode van rust in, waarin met enkele aanpassingen simpelweg de bestaande campus zou worden verbeterd. In de jaren die volgden werden de plannen herhaaldelijk bijgesteld en uiteindelijk flink omgegooid. Dit had te maken met de opnieuw sterk groeiende studententaantallen (anno 2020 zijn het er zo’n 25.000) en de verouderde gebouwen waarmee hoe dan ook iets moest gebeuren, maar vooral ook met de transformatie van de omgeving. Al sinds de jaren tachtig was er een en ander veranderd dat van invloed was op de VU: de komst van een tramlijn, een sneltram en een treinstation hadden voor betere verbindingen met stad en regio gezorgd. Maar door de bouw van het zaken centrum Zuidas, in de zone tussen Zuid en Buitenveldert die door stadsplanners lang aan haar lot was overgelaten, groeide de stad als het ware naar de VU toe. In een eerste *Masterplan Zuidas*, uit 1998, werd de VU nog niet als integraal onderdeel gezien van de nieuwe wijk, maar dat een dergelijke ontwikkeling niet zonder gevolgen kon blijven was duidelijk.⁷⁷

Het zou daarom niet bij kleinschalige aanpassingen aan de campus blijven. In plaats daarvan kwam er een grootschalig vernieuwingsplan, dat uitging van een totaalvisie op campus en omgeving. De juiste koers hiervoor werd overigens

Curvelo Magdaniel, ‘Campus-city relations. Past, present, and future’, in: Meusburger e.a. (red.), *Geographies of the University* a.w., 439-459). Toch had campus nog altijd iets van de traditionele connotatie behouden en om dit te benadrukken sprak men dus over een ‘echte’ campus.

75 Taede Sminia, ‘De lading en de vlag’, *Revue. Tijdschrift voor afgestudeerden en gepromoveerden van de Vrije Universiteit* 10 nr. 1 (2003), 11-12.

76 Gert J. Peelen, *Gewoon bijzonder* (Amsterdam 2001), 7-8.

77 *Masterplan Amsterdam Zuidas* (Amsterdam 1998), Dirk de Hoog, ‘VU dreigt aansluiting met Zuidas te missen’, *Ad Valvas*, 29 maart 2001; Imke van Hellemondt en Freek Schmidt, ‘Tussen buitengebied en centrum’, in: Gert-Jan Burgers, Ab Flipse en Linda van Maaren (red.), *Brains, Buildings, Business. De Vrije Universiteit en Zuidas* (Amsterdam 2019), 12-14.

Campus van de Vrije Universiteit met campusplein, nieuwbouw en op de achtergrond de hoogbouw van de Zuidas, 2019 (foto: Too van Velzen).

niet meteen gevonden. Waar eerst werd geopperd het hoofdgebouw te slopen, werd later juist besloten tot renovatie. Ironisch is overigens dat het gebouw in de discussie over mogelijke sloop door sommigen nu een ‘stoer icoon van calvinisme’ werd genoemd,⁷⁸ waar het eerder als een breuk met dit calvinistische verleden was ervaren.

Rond 2010 begon het plan voor de transformatie van het stedelijk gebied rond de Vrije Universiteit uit te kristalliseren. In aansluiting daarop ontwikkelde de VU in 2014 een *Masterplan campusontwikkeling*, dat erop gericht was om te komen tot een stadscampus als integraal onderdeel van het ‘kenniskwartier’, zoals het westelijk deel van Zuidas werd genoemd. De campus wordt daarbij eens te meer gezien als een belangrijke ‘identiteitsdrager’ van de VU.⁷⁹ Sindsdien werden verschillende nieuwe gebouwen gerealiseerd. Aandacht voor de buitenruimte resulteerde in vernieuwing van het campusplein en verder ontwikkelen van de zogenaamde ‘plint’ van de bestaande en nieuwe gebouwen. Nieuwbouw zal in de nabije toekomst verrijzen op de sportvelden tussen de VU en de ringweg A10, terwijl de sportvelden zullen verhuizen naar de plek van het te slopen wis- en natuurkundegebouw.

⁷⁸ J. Kamerling, ‘Eerste ideeën voor sloop VU-burcht in Amsterdam-Buitenveldert. Stoer icoon van calvinisme’, *Heemschut* 87 nr. 1 (2010), 26–28.

⁷⁹ *Masterplan campusontwikkeling 2014* (Amsterdam 2014); *Instellingsplan. Visie 2015–2020* (Amsterdam 2015), 96–99; Franc van Nunen, ‘VU-Campus: een (nieuwe) plek voor de Vrije Universiteit’, in: Gert-Jan Burgers e.a. (red.), *Brains, buildings, business* a.w., 18–20. Zie ook: www.studiohartzema.com/werken/vu-campus en www.karresenbrands.nl/project/vu-campus (beide geraadpleegd op 2 augustus 2019).

Conclusie

Hoewel het min of meer toeval was dat de Vrije Universiteit begin jaren vijftig een terrein in de geplande tuinstad Buitenveldert verkreeg, ontstond er al snel enthousiasme over het idee dat hier, op enige afstand van de stad, een alomvattend universiteitscomplex kon worden gebouwd. Concentratie was niet alleen efficiënter, maar een campus zou ook kunnen bijdragen aan de bijzondere identiteit van de universiteit. Van het eerste campusplan uit 1953 kwam echter alleen het ziekenhuis er. En door het achterwege blijven van de studentenhuisvesting werd het bovendien geen ‘echte’ campus. Ook het latere ontwerp voor een ‘cité universitaire’, met een veel stedelijker karakter, werd niet volledig gerealiseerd. Het zou al met al lang duren voor er van een enigszins samenhangend gebouwencomplex sprake was.

Toch lukte het de vu in de jaren negentig om van de compacte campusuniversiteit, die in weerwil van alle ontwikkelingen was ontstaan, een identiteitsbepalend element te maken. Deze specifieke invulling was echter geen lang leven beschoren, vooral door de radicale veranderingen van de omgeving die de vu dwongen zich op haar campus te beraden, wat leidde tot de huidige plannen voor een stadscampus.

Inmiddels is de Vrije Universiteit al bijna net zo lang op haar huidige locatie gevestigd als destijds aan de Keizersgracht. En ook deze plaats is verbonden geraakt met haar identiteit. De relatie tussen universiteit en campus is echter complex. De campus is niet zozeer de directe uitdrukking van één bepaald universiteitsidee – daarvoor passeerden er te veel nieuwe plannen en waren er te veel toevalligheden die de ontwikkelingen bepaalden. Dat wil niet zeggen dat deze plannen zonder betekenis waren: zonder basisplan voor een campus rond 1950 had men de sprong naar Buitenveldert immers nooit gemaakt, en het ontwerp voor een ‘cité universitaire’ uit de jaren zestig heeft, hoewel lang niet alle onderdelen zijn gerealiseerd, een groot stempel gedrukt. De campus heeft bovendien een symbolische betekenis: een complex samenspel van historie en planning, herinneringen, ervaringen en emoties van gebruikers en buitenstaanders die bijdragen aan de institutionele identiteit van de universiteit. De identiteit van een hedendaagse universiteit mag volgens velen dan lastig op formule te brengen zijn, zij is bij de vu in ieder geval ook nadrukkelijk verbonden met de ruimte en plaats waar de universiteit gevestigd is.

Een maquette op grote schaal

De campus van de Medische Faculteit Rotterdam

RUBEN E. VERWAAL

Inleiding

In mei 2018 verhuisde het Erasmus MC officieel van het oude Dijkzigtziekenhuis aan de 's-Gravendijkwal in Rotterdam naar de nieuwbouw aan het Dr. Molenwaterplein. Als recentelijk aangenomen conservator kreeg ik het verzoek naar een object te kijken dat nog in het zogenaamde v-gebouw was achtergebleven. Het betrof een grote maquette van het Hobokencomplex, de campus van de Medische Faculteit Rotterdam (MFR), gemaakt in 1985 ter voorbereiding op het nieuw te bouwen Sophia Kinderziekenhuis. Op het eerste gezicht was het een object van weinig waarde: een achterhaald beeld van het complex, en jarenlang waren medewerkers, patiënten en studenten er al dan niet achteloos aan voorbijgelopen. Desalniettemin riep het allerlei vragen op. Was deze maquette slechts een eenmalige uiting van de creativiteit van de architecten? Of ging het hier om iets van groter belang? Waarom was het al die decennia tentoongesteld geweest?

Zonder maquette geen gebouw. Voor de bouw of verbouwing van campusen maakt men tot op de dag van vandaag vrijwel altijd een maquette. Het model werkt als aantrekkelijk middel voor studenten, medewerkers en andere geïnteresseerden om een helder beeld te schetsen van de toekomstige universiteit. Recent onderzoek laat zien dat veel maquettes zijn gemaakt voor de planning en bouw van de naoorlogse campusen van de technische hogescholen te Delft, Eindhoven en Twente.¹ Ook de traditionele universiteiten in Amsterdam en Utrecht lieten voor de bouw van hun campus schaalmodellen maken.²

Alhoewel historici reeds uitgebreid zijn begonnen met het in kaart brengen van de naoorlogse universiteit, hebben ze nog maar beperkt aandacht geschonken aan het ontwerp en de bouw van de campus.³ De meeste studies richten zich op bestuur, onderzoek en onderwijs, vooral op basis van archieven en andere tekstuele bronnen, terwijl de materiële en visuele cultuur van foto's en

1 Esther Gramsbergen, 'Integratie van campus en stad: Samuel van Embden en de Technische Hogescholen in Delft en Eindhoven', in: *OverHolland 18/19* (Nijmegen 2017), 6-28.

2 Voor het gebruik van maquettes aan de UvA en de VU in Amsterdam, zie in deze bundel de bijdragen van Peter Jan Knegtman, 'Vergeten nieuwbouwplannen voor de Universiteit van Amsterdam in de jaren zestig', en Ab Flipse, 'De Vrije Universiteit Amsterdam als *cité universitaire*. Tussen gebouwencomplex en campus'.

3 Uitzondering hierop is de recente special issue 'Universiteit en stad' van *OverHolland 18/19* (Nijmegen 2017).

schaalmodellen goeddeels buiten beschouwing blijft.⁴ Dit hoofdstuk wil daarom kijken naar een specifiek object dat op grote schaal werd ingezet bij de bouw van nieuwe universiteiten na de Tweede Wereldoorlog: de maquette.

Architectuurhistorici hebben aangetoond dat men al sinds de oudheid maquettes heeft gemaakt. In vergelijking met tekeningen hebben architectonische schaalmodellen echter weinig aandacht gehad. Dit is onterecht, zo stelt architectuurwetenschapper Albert Smith, want het model vertegenwoordigt juist het meest effectieve proces tussen het idee en het uiteindelijke gebouw: 'The architectural model is a thinking mechanism used in making the invisible visible.'⁵ In de loop van de twintigste eeuw vormde de maquette zich namelijk tot een steeds belangrijker en vast onderdeel in de bouwkunde. Het werd het instrument bij uitstek in het ontwerpproces van de architect. In de jaren vijftig en zestig kwam daarbij dat maquettes het toonbeeld waren van heropbouw en vooruitgang – zeker in een gebombardeerde stad als Rotterdam. In deze periode waren er innovaties die gevolgen hadden voor de manier waarop maquettes werden ervaren. Zo ontwikkelden architecten een presentatiemodel in de vorm van een koffer: bij het openen van de koffer trof de toeschouwer een overzichtsmaquette en een tekening in het deksel.⁶ In 1966 werd in Eindhoven de zogenaamde 'enthescloop' gepresenteerd, een instrument 'waarmee schaalmodellen van gebouwen en stedenbouwkundige situaties zó bekeken kunnen worden alsof men er middenin staat', aldus een verslaggever van *De Tijd*.⁷ Ten slotte ontstond in de jaren zeventig het besef dat de maquette op zichzelf kon staan als kunstobject.⁸ De casus van de MFR biedt een mooie gelegenheid om de rol van de campusmaquette nader te onderzoeken. Ik zal laten zien dat maquettes op grote schaal werden toegepast in de totstandkoming van de MFR. Dit was niet omdat ze mooi waren, maar omdat ze vanwege hun driedimensionaliteit de beperkingen van beleidsstukken en tekeningen achter zich lieten.

Dit hoofdstuk betoogt dat de maquette niet alleen het ontwerp van de nieuwe campus in fysieke vorm aanschouwelijk maakte, maar een leidende rol speelde in de bouw en presentatie van de naoorlogse universiteitscampus. De campus in dit bestek beslaat weliswaar een ziekenhuis en slechts één faculteit, dus men sprak hoofdzakelijk over een 'complex' of 'gebouwencomplex'. Toch is het woord campus geoorloofd, want de MFR bestond uit een verzameling ge-

4 Zie, wat Rotterdam betreft, bijv. de overwegend beleidsmatige overzichten Johannes M.W. Binneveld en Huibert H. Vleesbeek, *Medische Faculteit Rotterdam: Analyse van een experiment* (Leiden 1976); en Mila Davids en Jan van Herwaarden, *Erasmus Universiteit Rotterdam, 1973-1993* (Rijswijk 1993). Matthijs Dicke, Paul van de Laar en Joop Visser (red.), *Ambitie en identiteit. Van Nederlandse Handels-Hoogeschool tot Erasmus Universiteit Rotterdam 1913-2013* (Rotterdam 2013) geven een meer sociaal perspectief. Over de nieuwbouwplannen en bouw van de MFR, zie Timo Bolt en Mart J. van Lieburg, *Erasmus MC. 50 jaar academische gezondheidszorg in Rotterdam* (Utrecht 2016), 23-27.

5 Albert C. Smith, *Architectural Model as Machine. A new view of models from Antiquity to the present day* (Oxford 2004), xxviii. Zie ook: Thea Brejzek en Lawrence Wallen (red.), *The Model as Performance. Staging space in theatre and architecture* (Londen 2017).

6 Zie bijv. de maquette Stedenbouwkundig Ontwerp Stadsuitbreiding Wageningen, Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, MAQV705.

7 'Tentoonstelling van onderwijsnoviteiten: In Eindhoven les van computer in Uppsala', *De Tijd*, 28 april 1966, 5.

8 Zie bijv. het werk van Jeroen van Bergen.

bouwen die de klassieke functie van een campus moesten gaan vervullen: een functionele kern van onderzoek, onderwijs en patiëntenzorg met daaromheen huisvesting en sportfaciliteiten.⁹ Ik behandel drie in elkaar hakende elementen: ten eerste de rol van de maquette in de ontwerpfase van de medische faculteit; vervolgens de reeks van maquettes die als kennisinstrument gebruikt werden in het bouwproces; en ten slotte de aantrekkelijkheid en effectiviteit van de maquette als communicatiemiddel naar belanghebbenden en het brede publiek. Aan de hand van de MFR en de werken van Claude Lévi-Strauss en David Berlo wordt de technologie van maquettes nader geduid. Ik concludeer dat, gezien de centrale functie die maquettes speelden in de totstandkoming van de MFR, we niet zozeer kunnen spreken van de maquette als afgeleide van de fysieke campus, maar veeleer van een faculteit die zich vormde als een maquette op grote schaal.

Het ontwerp

Architectuurhistorici zijn het erover eens dat representaties van creatieve ideeën van essentieel belang zijn in het ontwerpproces. Architecten ontwikkelen een concept op basis waarvan zij het ontwerp verder onderzoeken, aanpassen, en uitwerken. Hierbij kan men niet zonder papieren plannen en bouwtekeningen van afzonderlijke gebouwen.¹⁰ Maar in het ontwerpproces van de campus spelen juist schaalmodellen een niet te onderschatten rol, omdat ze niet alleen uiting geven aan de creatieve ideeën van de architect, maar diens ideeën ook als geheel kunnen communiceren naar de opdrachtgever. Zelfs in deze tijd van virtuele computermodellen (zoals Computer-Aided Design en *virtual modelling*) blijven fysieke maquettes van belang, omdat ze een abstract concept van de architectonische ruimte vertalen naar een concreet, tastbaar gebouw.¹¹

Dit was in de jaren zestig bij de totstandkoming van de MFR niet anders, want het model was onlosmakelijk verbonden met het ontwerpproces van de faculteit. Dit begon al bij de opdrachtgever, bouwdecaan Andries Querido. Querido was sinds 1948 hoogleraar interne geneeskunde in Leiden. Nadat Querido in mei 1965 door minister Iek Diepenhorst van Onderwijs en Wetenschappen was aangesteld om de zevende medische faculteit van Nederland op te richten, ging hij onmiddellijk ambitieus aan de slag. Niet alleen moest na een jaar het eerste cohort studenten beginnen, ook wilde hij het hele curriculum en de or-

9 Over de diffuse definitie van campus, zie Bernard Colenbrander, 'Beleid maken voor de campus: Delft en Eindhoven in de battle of brains', in: *OverHolland 18/19* (Nijmegen 2017), 145-156, aldaar 145-146. In het geval van de MFR hanteerde men het woord 'semi-campus' specifiek voor huisvesting en sportfaciliteiten.

10 Veel plannen en tekeningen van Van Embden en OD 205 bevinden zich bij Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief S.J. van Embden.

11 Wolfgang Knoll en Martin Hechinger, *Architectural Models. Construction techniques* (Ft. Lauderdale, FL, 2008); Nick Dunn, *Architectural Modelmaking* (Londen 2014); Arjan Karssen en Bernard Otte, *Maquettes. Bedenken maken overtuigen* (Groningen 2018).

ganisatie van onderzoek, onderwijs en patiëntenzorg moderniseren.¹² Om dit te bewerkstelligen ontwierp Querido het allereerste model, namelijk een vennediagram bestaande uit drie overlappende cirkels (zie afb. p. 87). ‘Wij probeerden eerst te formuleren wat de functionele inhoud van de faculteitsgebouwen moest zijn’, lichte Querido toe:

De trias onderwijs, onderzoek en patiëntenzorg ligt eenieder in de mond bestorven, maar de relatie tussen de drie was voor ons niet vanzelf duidelijk. Om de gedachten beter te bepalen maakte ik drie schijven van karton. Daarmee schoven we heen en weer. Dat riep enig gesneer op van anderen, maar voor ons werkte het stimulerend. Na veel gekrabbel concludeerden we dat we de schijven moesten zien als overlappende gebieden.¹³

Het diagram verbeeldde Querido’s innovatieve idee voor de Rotterdamse faculteit en ziekenhuis: het maakte in één oogopslag duidelijk waar de centrale functies overlaptten en welke voorzieningen nodig waren.¹⁴

Om dit uitgebreide takenprogramma te realiseren gaf men de opdracht aan het architectenbureau van Samuel van Embden, Jacques Choisy, Nico Roorda van Eysinga, H.G. Smelt en Hans Wittermans – vanaf 1969 bekend onder de naam OD 205.¹⁵ Dit bureau telde ongeveer 200 personeelsleden, waarvan 150 aan het nieuwe campusproject werkten. Van Embdens bedrijf werd binnengehaald op grond van eerdere ervaring met omvangrijke universiteitsgebouwen en complexe laboratoria, met name de Technische Hogeschool Bandung in Indonesië (1947-1949), de Technische Hogeschool Eindhoven (1954-1969) en de Technische Hogeschool Twente in Enschede (1962-1967).¹⁶ Na wekelijkse gesprekken met Querido en de bouwcommissie, en na een gezamenlijke onderzoeksreis langs Amerikaanse faculteiten, presenteerden de architecten op 11 november 1965 hun eerste ontwerp in de vorm van een kleine maquette (schaal 1:1000).¹⁷ Vanwege de beperkte bouwooppervlakte naast het Dijkzigt-ziekenhuis hadden de architecten een centrale hoogbouw bedacht voor met name onderzoek en de medische bibliotheek. In de laagbouw tussen faculteit en ziekenhuis waren de kantine en klinische wetenschappen gepland, in de rest van de omringende laagbouw kwamen collegezalen en een zogenaamde ‘semi-campus’ voor de huisvesting van 200 studenten en 80 stafleden, evenals sportfaciliteiten. De presentatie van de eerste maquette was ‘een bijzonder

12 Andreas Querido, ‘De betekenis van de niet-klinische vakken voor de geneeskundige opleiding’, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 109 (1965), 593-595.

13 Andries Querido, *De binnenkant van de geneeskunde. Een autobiografie*, red. Jacky Bax en Ruud Overdijk (Amsterdam 1990), 199.

14 Andreas Querido, ‘Planning for the new Medical Faculty of Rotterdam’, *Journal of Medical Education* 45 (1970), 393-402; Bolt en Van Lieburg, *Erasmus MC a.w.*, 23.

15 Bureau Bouwcurator en OD 205, *Medische Faculteit Rotterdam en Academisch Ziekenhuis Dijkzigt. Visie 1965-1970: Nota I, II, III* (Rotterdam 1971). Zie ook: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inventarisnummer d2164, Bureau Bouwzaken, programma van eisen per afdeling MFR.

16 Gramsbergen, ‘Integratie van campus en stad’ a.w.

17 In oktober 1965 bezochten Wittermans, Choisy en Querido verschillende laboratoriumgebouwen in de vs. Het gebouw van het Albert Einstein College of Medicine, Yeshiva University New York, vormde de inspiratiebron.

Vennediagram van de functies en voorzieningen voor de nieuwe Medische Faculteit Rotterdam, 1965 (Collectie Erasmus MC, Rotterdam).

opwindende gebeurtenis’, herinnerde Querido zich later, want ‘onze dromen kregen vorm’.¹⁸

Alhoewel het eerste ontwerp voor de te bouwen MFR meteen veel waardering oogstte bij Querido en andere hoogleraren, moest het nog wel worden goedgekeurd door de bouwcommissie en Stadsontwikkeling. Dit kregen Querido en OD 205 voor elkaar door de maquette te presenteren in de verschillende commissies. ‘De heer [B.J.] de Boer [voorzitter] zal de makette [*sic*] op 17 november a.s. in de grote kommissie [*sic*] vertonen; door ons [OD 205] zal op 16 november een toelichting worden gegeven ten kantore van ingenieur Fokkinga op Stadsontwikkeling, en voorts zal prof. Querido in het weekeinde de beschikking hebben over de makette ten behoeve van een aantal besprekingen’, zo vatte architect Wittermans de plannen samen.¹⁹ Men hechtte duidelijk veel waarde aan de aanwezigheid van de maquette bij vergaderingen (zie afb. p. 88). En dat is ook niet zo verwonderlijk wanneer men de mogelijkheden van een maquette overweegt. De toeschouwer overziet immers in één oogopslag het gehele complex. Een bouwcommissie kon bekende elementen direct herkennen, zoals het Dijkzigt-hoofdgebouw en de zusterflat. Het oog van de kijker kon tegelijk gestuurd worden naar specifieke details in het ontwerp, zoals de hoge toren voor de laboratoria. Doordat de maquettebouwer alle onderdelen uit hetzelfde balsahout had gesneden, vormden bestaande en nieuw te bouwen gebouwen een harmonieus geheel. Balsahout werd veel gebruikt voor het maken van schaalmodellen, want het had een verfijnde uitstraling, was makkelijk te verwerken

¹⁸ Querido, *De binnenkant van de geneeskunde* a.w., 200.

¹⁹ Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inv.nr. d1540, verslag Wittermans, Rotterdam, 11 november 1965; vergadering bouwkommissie (E1165.2).

Hoogleraren en architecten bespreken het eerste ontwerp van de MFR aan de hand van de maquette, 10 november 1965. V.l.n.r.: J. Choisy, A. Querido, J. Szirmai, H. Kuypers, M. van Hof en J. Moll. Fotoalbum M. Frenkel (Collectie Treppunt Medische Geschiedenis, Urk).

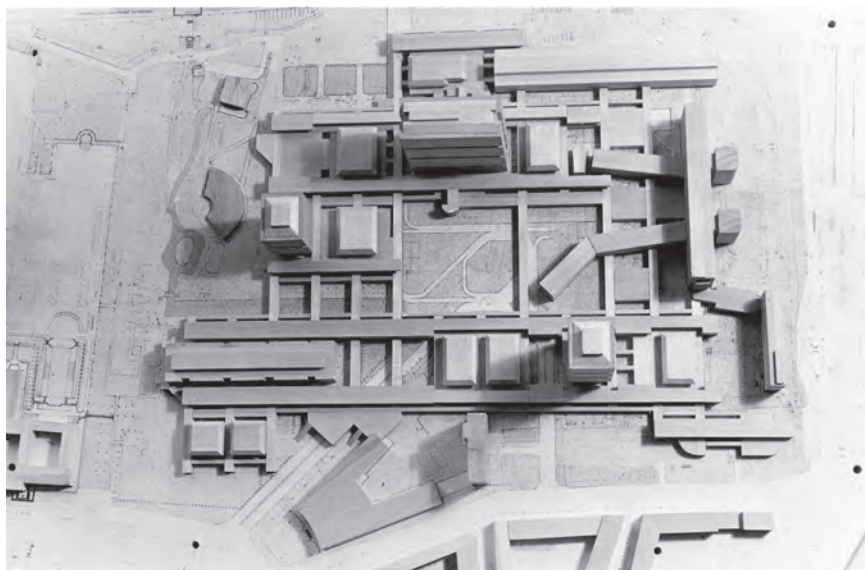

Foto van situatiemaquette van de MFR, 12 nr. 19, schaal 1:1000, 1967 (Het Nieuwe Instituut, Rotterdam).

en vanwege het lichte gewicht eenvoudig te transporteren. Het toevoegen van boompjes gaf een tastbaar en afgerond beeld. Tegelijk gaf de maquette een concrete invulling aan de visie van Querido, die het met collega's kon delen als symbool van wederopbouw, prestatie en trots.

Kortom, de eerste maquette van de MFR laat zien dat het model niet alleen functioneerde als een aantrekkelijk ontwerp, maar als *kennisinstrument* voor architecten en betrokkenen. Een model, zo beargumenteerde de Franse antropoloog Claude Lévi-Strauss in 1962, constitueert een ware ervaring van het object door middel van reductie. Hij stelde dat een maquette gezien kan worden als 'een omkering van het kenproces': normaal gesproken zou een wetenschapper een object opdelen om de afzonderlijke delen te analyseren. Een maquette verkleint echter de totaliteit; juist deze schaalverkleining en vereenvoudiging maken direct begrip en controle mogelijk. 'Doordat het kwantitatief verminderd is, lijkt het kwalitatief vereenvoudigd', aldus Lévi-Strauss. Vooral bij een omvangrijk object zoals een universiteitscampus geeft een miniatuur beter inzicht dan een gedetailleerde studie van de aparte onderdelen. Doordat het geheel voorafgaat aan de delen, wordt de toekomstige campus *zoals* het model. 'En zelfs wanneer dit een illusie is, ligt de betekenis van dit proces hierin', aldus Lévi-Strauss, 'dat het deze illusie schept en in stand houdt, een illusie die aan het verstand en het gevoel een genoegen verschaft dat alleen hierom al esthetisch [*sic*] genoemd kan worden.'²⁰

Daarnaast konden de architecten verschillende creatieve ideeën en mogelijkheden voor de campus uitproberen aan de hand van maquettes. Een foto van een vroege situatiemaquette laat zien hoe de campusgedachte van met name de TH Eindhoven op Rotterdam werd toegepast (afb. p. 88).²¹ Ten eerste waren ook in Rotterdam luchtbruggen ontworpen, zodat mensen zich van het ene naar het andere gebouw konden bewegen, ongehinderd door verkeer of weer. Ten tweede was een gestructureerd maastraster over het hele terrein doorgevoerd. Dit verschaftte niet alleen structuur en overzicht, het gaf ook de mogelijkheid tot prefabricatie, zowel constructief van beton en staal als in polyester eenheden (en paste een modulair systeem van veelvouden van 120 centimeter toe). Ten slotte zien we een afwisseling tussen hoog- en laagbouw, die openstond voor aanpassing. De gestandaardiseerde onderdelen zouden op den duur opnieuw ingedeeld kunnen worden, wat de gebouwen zeer flexibel en toekomstbestendig maakte.

Alhoewel dit specifieke ontwerp van de MFR uiteindelijk niet werd gerealiseerd, toont het aan dat men nadacht over hoe de campus door haar toekomstige gebruikers zou worden ervaren. De hoogbouw vergrootte de ruimte voor laboratoriumonderzoek, terwijl de verbindingsbruggen de afstanden tussen faciliteiten verkortten. De maquette gaf de architecten controle over de ruimte en een mogelijkheid ruimtelijke uitdagingen op te lossen. Dit laatste deden zij soms door simpelweg onderdelen te verschuiven. Toen Wittermans het ontwerp besprak met Fokkinga van Stadsontwikkeling, merkte Fokkinga op dat

20 Claude Lévi-Strauss, *Het wilde denken* (Amsterdam 1968), 37.

21 Gramsbergen, 'Integratie van campus en stad' a.w., 26.

‘indien het op de makette voorkomend blokje nabij het museum Boymans [*sic*] in de verre toekomst werkelijkheid zou moeten worden, overleg wegens de nabijheid van het museum nodig [zal] zijn’.²² De maquette, kortom, gaf een beter begrip van de campus in zijn omgeving.

De bouw

Het ontwerpproces (1965-1971) overlapte grotendeels met het bouwproces (1966-1973), waardoor er eigenlijk niet over een onderscheid te spreken valt.²³ Het bleef daarom ook niet bij overzichtsmaquettes. Zolang de bouw liep, bleef men nieuwe schaalmodellen maken, waaronder technische en detailmaquettes. Ik heb aanwijzingen gevonden voor het bestaan van ten minste 28 andere maquettes die tussen 1966 en 1971 zijn gemaakt.²⁴ Alhoewel aanvankelijk door OD 205 gefabriceerd, is het opvallend dat veel van deze maquettes door aannemer Van Eesteren en fabrikanten verder werden uitgewerkt. Deze uitwerkingen hadden op hun beurt weer impact op het ontwerp. Terwijl bouwtekeningen de reputatie hebben leidend te zijn tijdens de bouw, laat deze paragraaf zien dat ook de maquette een centrale rol kon spelen bij de bouw van de campus.

Alhoewel De Boer op 7 februari 1966 de eerste heipaal in de grond sloeg en de bouwactiviteiten in volle gang waren, was het ontwerp verre van af. Zo moest de gevel van het hoge laboratoriumgebouw nog ontworpen worden. Architecten van OD 205 hadden een aantal schetsen en een maquette gemaakt en vervolgens zes fabrikanten gevraagd het ontwerp verder uit te werken (afb. p. 91). Van de vijf aanbiedingen had *constructeur* Jean Prouvé van de Franse Compagnie Industrielle de Matériel de Transport (CIMT) het ontwerp van de gevels het meest volledig uitgewerkt.²⁵ Daarbij had Prouvé ook de aantrekkelijkste offerte, dus de bouwcommissie koos voor deze fabrikant. Dit gebeurde wel op voorwaarde dat Prouvé eerst een volwaardig model op ware grootte zou maken van één gevelelement, dat met honderden andere in een raamwerk de volledige façade zou vormen. CIMT vervaardigde een model van dit sandwichpaneel, bestaande uit een uitwendige plaat van witgelakt aluminium, een inwendige staalplaat, daartussen geïnjecteerd met polyurethaanschuim voor isolatie; het geheel gemonteerd op een plaatstalen frame, en het raamkozijn van getrokken aluminium met een neopreendichting.²⁶ Dit model werd bij TNO ge-

22 Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inv.nr. d1540, Wittermans, Bespreking op Stadsontwikkeling, Rotterdam, 16 november 1965.

23 ‘Bouwtechnologisch onderzoek naar de Medische Faculteit Rotterdam’, in: Hielkje Zijlstra, *Bouwen in Nederland 1940-1970: Continuïteit + veranderbaarheid = duurzaamheid* (Proefschrift Technische Universiteit Delft 2006).

24 Zie fotoalbum met maquettefoto’s MFR, Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inv.nr. a30.

25 Over het werk van Prouvé, zie Jean Prouvé, *Jean Prouvé. Une architecture par l’industrie*, red. Benedikt Huber en Jean-Claude Steinegger (Zürich 1971); Alexander von Vegesack, Catherine Dumont d’Ayot en Bruno Reichlin (red.), *Jean Prouvé. The poetics of the technical object* (Weil am Rhein 2005); Claude Eveno, *Jean Prouvé, ‘constructeur’* (Parijs 1990).

26 Peter Sulzer, *Jean Prouvé. Oeuvre complète* (Bazel 2008), 254-255.

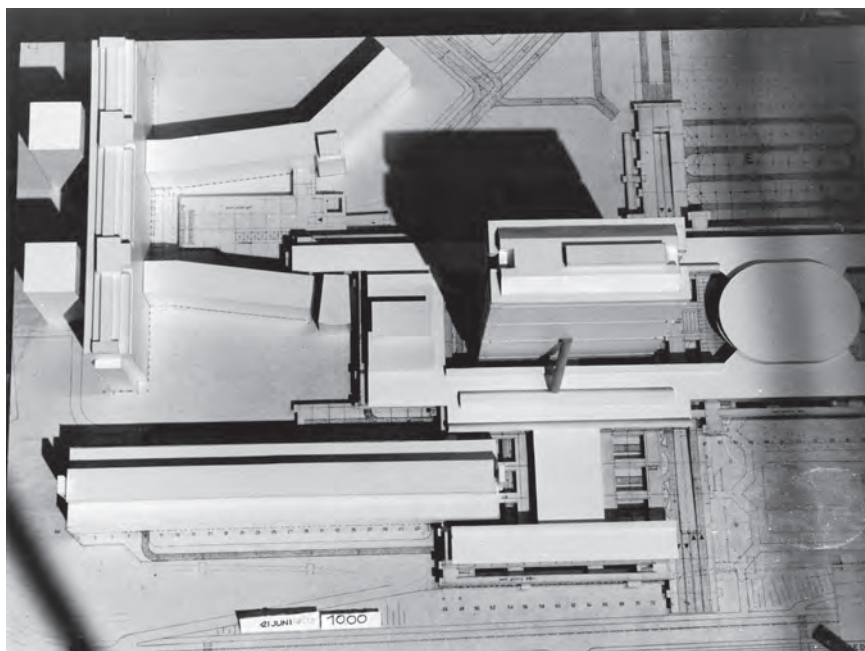
Witte siermaquette, schaal 1:500, 1966 (Archief Atelier Jean Prouvé, D. Claysen, Jean Prouvé, 1983).

test op stijfheid, weerstand tegen stoten, regen- en winddichtheid, thermische isolatie, vormverandering door temperatuur en brandveiligheid.²⁷ De karakteristieke en tijdloze gevelwand was dus ontworpen mede dankzij een schaalmodel en met een kwalitatief model, analoog aan het eindproduct, waarmee de gevelwand werd getest op technische kwaliteiten. De witte, hoge en strak rechthoekige toren van 117 meter hoog zou vervolgens decennialang de skyline van Rotterdam gaan bepalen.

Tijdens de bouw bleven de architecten maquettes bestuderen, aanpassen en nieuwe maken ten behoeve van het ontwerp en technische vraagstukken. Op 11 september 1968 notuleerde Wittermans een lijst actiepunten. Architect Arie Hagoort moest binnen twee weken een kartonnen maquette van de klinische collegezaal voltooien. Ook Arend Maaskant ging aan de slag met een zogeheten bezonningsstudie om het effect van de hoogbouw op het aangrenzende Dijkzigtziekenhuis te meten: hoe zou de schaduw vallen met en zonder een extra vleugelaanbouw aan de westzijde? Door middel van het belichten van de maquette moest Maaskant hierop antwoord geven (zie afb. p. 92).²⁸ Een situatiemaquette kon in dit geval dus hergebruikt worden voor een andere toepassing.

27 Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inv.nr. d1540, weekrapporten Wittermans, rapport d.d. 15 april 1966. Inv.nr. d1573, brief van Wittermans aan de heer de Boer, d.d. 21 september 1966. Inv.nr. d1573, verslag bespreking CIMT, CSTB, TNO en OD 205, d.d. 5 oktober 1966. H.J.J. Engel e.a., 'Medische Faculteit Rotterdam', *Polytechnisch Tijdschrift* 26 (1971), 969-1023. Zijlstra, *Bouwen in Nederland* a.w., 173-182.

28 Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inv.nr. f42, foto's bezonningsstudie.

Bezonningsstudie, 1968 (Het Nieuwe Instituut, Rotterdam).

Daarnaast kreeg men inzicht in de werking van buitenlucht en afvoerlucht door een maquette van het hele complex aan uitvoerige proeven bloot te stellen. Het aan te leggen luchtbehandelingssysteem zou via gevelroosters buitenlucht aanzuigen en afgewerkte lucht weer naar buiten afvoeren. Men vreesde dat de afvoerlucht van het dierenverblijf hinder zou kunnen opleveren. Ook wilde men voorkomen dat zojuist afgevoerde lucht meteen weer als nieuwe aanvoer werd aangezogen. Om deze kwesties te beantwoorden werd de maquette in een windtunnel van het luchtvaartlaboratorium geplaatst en deed men metingen door verschillende windrichtingen op het object los te laten. Zo kon worden vastgesteld welke invloed de winddruk zou hebben op de gevels en op de luchtstromen in het gebouw. Op basis van de resultaten stelde men de gevelroosters vast en stemde men het luchtbehandelingssysteem af. Ook werd een extra filter geïnstalleerd voor de afvoerlucht van het dierenverblijf.²⁹ De maquette fungeerde, kortom, ook als een technische maquette om inzicht te verschaffen in de essentiële eigenschappen van de gebouwen binnen de gestelde parameters.

Ten slotte waren de maquettes voor aannemer Van Eesteren belangrijke instrumenten om inzicht te krijgen in de gewenste bouw. Zo maakte OD 205 een maquette specifiek om de opbouw van de constructie van de hoogbouw te ver-

²⁹ Engel e.a., 'Medische Faculteit Rotterdam' a.w., 1003-1011.

helderen.³⁰ Ook notuleerde Wittermans in 1968: ‘Verzocht is om een makette [sic] te maken van het ketelhuis van de Hoogbouw op voldoende schaal dat de installaties voor wat hun volume betreft en hun onderlinge ligging duidelijk zichtbaar zijn.’³¹ OD 205 vervaardigde daarop binnen twee maanden een detailmaquette (schaal 1:50). Het architectenbureau fabriceerde nog vele andere detailmaquettes en experimenteel-technische maquettes, zoals detailmaquettes voor het interieur, en een verkeersmaquette om te onderzoeken hoe toekomstige gebruikers zich door de ruimte zouden bewegen.

Al deze voorbeelden tonen aan dat de bouw van de campus in grote mate werd ondersteund, ja zelfs afhankelijk was van de technologie van schaalmodellen.³² De modellen werden letterlijk tewerkgesteld om kennis ten behoeve van de bouw te vergaren. Ze fungeerden als een proeftuin van technieken, waarbij het doel was om de juiste en gewenste constructie te creëren, in plaats van die te simuleren. Het uiteindelijke bouwwerk zou vervolgens hierop gebaseerd worden. Kortom, de campus van de MFR bootste eerder het model na dan andersom.

Communicatie

Naast ontwerp en bouw speelden schaalmodellen tevens een centrale rol in de representatie en communicatie van de nieuwe campus richting het brede publiek. Toen op woensdag 1 december 1965 het Rotterdamse college van burgemeester en wethouders trots de plannen voor de Medische Faculteit aan de pers toonde, deden ze dit met behulp van de maquette. Fokkinga had er een extra telefoontje aan besteed om af te spreken dat de architecten van OD 205 aan de hand van de maquette uitleg konden geven.³³ In de week die volgde, kopten het *Algemeen Handelsblad* en andere kranten over de te bouwen faculteit. Ook het sociaaldemocratische dagblad *Het Vrije Volk* vroeg aandacht voor de meer dan honderd meter hoge onderzoekstoren en plaatste daarbij een foto van de maquette. In het bijschrift benadrukte de journalist de integratie van functionaliteiten die van de maquette uitging: ‘Het toekomstige artsenhuis en de eveneens rechts op de achtergrond zichtbare bebouwing voor de chirurgische research krijgen een rechtstreekse verbinding met het Dijkzigtziekenhuis, dat daardoor een organische eenheid met het gehele faculteitscomplex gaat vormen.’³⁴

De materialiteit van de maquette gaf de campus bovendien een tastbare aanwezigheid in de stad nog voordat het complex gereed was. Van 27 december 1967 tot

30 Zie maquettefoto in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inv.nr. f137.

31 Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inv.nr. d1546, weekrapport Wittermans, d.d. 3 oktober 1968.

32 Vgl. met ‘the architectural scale model machine which is one of the mechanisms humans create to measure and test their various concepts of the invisible’ in Smith, *Architectural Model as Machine* a.w.

33 Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inv.nr. d1540, weekrapporten Wittermans, d.d. 19 november 1965, 29 november 1965.

34 ‘Laboratorium van 100 meter hoog bij Dijkzigt: In 4 jaar alle gebouwen voor medische faculteit in Rotterdam’, *Het Vrije Volk*, 8 december 1965, 1.

Maquette van de MFR gemonteerd in een luchtfoto van het Dijkzigtcomplex, 1966 (Collectie Erasmus MC, Rotterdam).

10 januari 1968 vond in de hal van het Rotterdamse stadhuis een expositie plaats over de MFR, met de veelzeggende titel ‘Onze Aanwinst’. Door middel van een dergelijke presentatie kon het brede publiek de maquette bewonderen en daarmee inzicht krijgen in de nieuwbouwplannen. De tentoonstelling, gesponsord door Unilever, bestond uit 24 panelen waarop foto’s en teksten een blik wierpen op het doel en de bouw van de faculteit. De maquette kon natuurlijk niet ontbreken: het ontwerp was afgebeeld ‘op een metersgrote foto, waarin het gehele complex van de Medische Faculteit in voltooiide staat heel knap is ingetekend [zie afb. hierboven]. Als complement van deze blikvanger is er een grote maquette.’³⁵

Het tentoonstellen van maquettes van grote bouwprojecten was zeker geen unicum. Toen het Dijkzigtziekenhuis werd gebouwd (1952-1961), vervaardigde Harry Kappers een maquette van karton, plastic, hout en lijm. Het was een omvangrijk geheel, want op een schaal van 1:100 besloeg het oppervlak van de maquette nog steeds 300 bij 350 centimeter. Deze maquette werd in de zomer van 1954 tentoongesteld op het Gemeentelijk Bouwbureau in Rotterdam, om vervolgens door te reizen naar Utrecht, waar het als topstuk fungeerde tijdens

³⁵ ‘Expositie over med. Faculteit’, *Het Vrije Volk*, 20 december 1967, 7; ‘Expositie van Unilever over Med. Faculteit’, *Het Vrije Volk*, 27 december 1967, 7. De montagefoto van 2 x 2 meter was gemaakt in opdracht van heren De Boer en Blomsma. Zie Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inv.nr. d1544, weekrapport Wittermans, d.d. 29 september 1966.

de Najaarsbeurs. Toen het ziekenhuis eenmaal gereed was, zou de maquette nog vele jaren te zien zijn in de grote wachthal op de eerste etage voor bezoekers, directie en staf.³⁶

De reden dat een maquette als effectief communicatiemiddel fungeerde, kunnen we beter begrijpen aan de hand van het invloedrijke communicatiemodel van David Berlo uit 1960, waarop veel communicatiewetenschappers zich tot op de dag van vandaag beroepen. Volgens Berlo vindt verbale en non-verbale communicatie plaats als een bericht dat door de bron wordt gecodeerd (mediator), via een kanaal naar de ontvanger reist (intermediair), en aldaar wordt gedecodeerd en geïnterpreteerd.³⁷ Een meerderheid van onze berichten wordt gevormd en vervormd door taal, die in wezen een arbitraire en abstracte vorm geeft aan het bericht. Bij het decoderen kan onder invloed van verschil in culturele achtergrond, kennis en ruis een misverstand optreden. Dit risico van miscommunicatie lijkt bij het gebruik van een maquette tot een minimum beperkt te worden, omdat het geen gebruik maakt van taal als mediator. Ook wil de maquette geen allegorische of symbolische uitbeelding zijn, waarmee het een beroep zou moeten doen op een hoog niveau van gedeelde beeldtaal. In het geval van een maquette die een realistisch beeld wil geven, verandert enkel de grootte. We kunnen dus stellen dat de maquette daarmee tegelijk bericht ('zo gaat de universiteitscampus eruitzien') en intermediair ('het kanaal van communicatie') is. Het laat zodoende twee stappen in Berlo's model samenvallen, waarmee we een efficiënte en effectieve uitwisseling tussen architecten, opdrachtgevers en het publiek kunnen verklaren.

Het is daarom niet verwonderlijk dat de maquette van de MFR veelvuldig werd ingezet bij persberichten. Zolang de bouw duurde, berichtten de media regelmatig hoe ver de gebouwen van de MFR waren gevorderd, vaak vergezeld van bouw- en maquettefoto's.³⁸ De nieuwsberichten gingen vooral over het halen van mijlpalen, zoals het bereiken van het hoogste punt en de ingebruikname van de gebouwen. Zo verscheen in juni 1967 in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* een artikel over de nieuwe universiteitsgebouwen, vergezeld van foto's van zowel de MFR als van de maquette van de nieuwe campus van de Nederlandse Economische Hogeschool die aan de rand van de stad op het voormalige landgoed Woudestein werd gebouwd. Maquettes waren duidelijk een aantrekkelijk object om te fotograferen, want het object kon van alle kanten bekeken worden. Dankzij fotografie wist de maquette zich razendsnel te verspreiden.

Niet alleen als legenda bleef de maquette favoriet; ze werd ook ingezet als communicatiemiddel met als doel mensen te overtuigen van het belang van de

36 'Harry Kappers maakt mooie maquettes: Grote bouwwerken groeien onder zijn vaardige handen', *Het Vrije Volk*, 27 juni 1953, 7; 'Maquette van Rotterdams nieuwe ziekenhuis', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1954, 2; 'Ziekenhuis "Dijkzigt"', *Het Parool*, 27 augustus 1954, 6; Lea Wijnberg, 'In de vrolijke keuken: Snufjes van de Jaarbeurs', *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 september 1954, 9; 'Prinses Margriet opent de "Hal der Wetenschappen"', *Leeuwarder Courant*, 3 september 1954, 5.

37 David K. Berlo, *The Process of Communication. An introduction to theory and practice* (New York 1960).

38 *NRC Handelsblad*, 6 juni 1967. Krantenknipsels m.b.t. MFR 1966-1970, Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Archief Van Emden, inv.nr. d1577.

BESTUUR VAN MEDISCHE FACULTEIT IN TEGENACTIE:

Prof. Dr. Haan:
aangepaste vorm

De Rekenkamer zit ernaast

(Van een meer verlagende)

ROTTERDAM — Het algemeen bestuur van de Medische Faculteit Rotterdam is niet zo erg geschrokken van de opmerkingen, die de Algemene Rekenkamer heeft gemaakt ten aanzien van de financiële verlagen, die de bouw van het onderkomen voor de MFR betreffen. Ze zijn, volgens 't MFR-bestuur, aantoonbaar onjuist. De Rekenkamer heeft zich op een raadselachtige wijze vergist.

Volgens de Rekenkamer was de realisering van de bouwplannen / 274 miljoen meer gaan kosten dan de begroef / 436 miljoen. Het MFR-bestuur voert aan dat de som van beide bedragen / 708 miljoen precies het bedrag is, dat de lokale bouwperiode tot eind 1968 heeft gekost. De laatste realisering van de bouwplannen was een aanzienlijke vermindering van de kosten met zich hebben gebracht. Het algemeen bestuur van de Medische Faculteit Rotterdam bestrijdt dit door een vergelijking te maken met de bouwkosten van andere medische faculteiten en de daarbij behorende academische instellingen.

Men heeft aanvankelijk wel gemerkt dat de aanbesteding van het stekenhuis Dijkzigt als academisch stekenhuis minder kosten met zich zou brengen dan verondersteld had geval bleek te zijn. Een grondige verkenning bleef het noodzakelijk met name om de overname te start — in verband met de ruime klasse van het stekenhuis kabinet onderzocht dat de MFR binnen 13 maanden moest kunnen draaien met 180 studenten — oorspronkelijk ging stoffen.

In volle gang

Intussen is de opbrengst voor artsen in Rotterdam in volle gang. De hoogbouw en wat daar omheen verrijst tussen Westersdijk en Burgemeester Witsenweg is voor een deel al in gebruik. Men heeft om de kosten te drukken, een aantal onderdelen van het plan nog zelf in uitvoering genomen.

Van wat er is uitgevoerd is het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen voortdurend goed op de hoogte geweest. Per onderdeel werden de kosten naar Den Haag gestuurd, en er is niets getrouwe vorderd dat het gebruik van het departement terug kwam.

Zo draait er nu een faculteit waarin, zo verklaarden schrijver dr. J.O. Kerkhof bij van het algemeen bestuur, en decaan prof. D.C. den Haan, de studiefaculteit van het

Mr. O. A. Thissen, lid van het algemeen bestuur van de medische faculteit Rotterdam, bij de maquette van het complex met alles erop en eraan. Er staan zelfs verouderde onderdelen op die voorlopig niet bezuinigingsoverwegingen niet zullen worden uitgevoerd. Zoals b.v. bij de hand van mr. Thissen het tribunenachtige bouwsel, de semi-dempus en daarvoor de halfvrije grote oostgevel, die eveneens werd uitgesteld.

een jaar is teruggebracht, en waarbij een aantal onderdelen van de studie in geen enkele andere medische faculteit in den lande in een zo aan de tijd aangepaste vorm te vinden is.

Mens op voorgond

"Men verwijt ons wel eens," aldus prof. Dr. Haan, "dat wij te weinig op de maatschappij zijn gericht, maar bij ons zijn de maatschappelijke overwegingen naar de voorgrond getaald."

De gelijktijdigheid van een Medische Faculteit, gebouwd naar de som van deze tijd in te richten in volledige aanpak. Het thans-actieve voorstel voor de behouding van haar — en vaartkosten — veldt overeen aan de laatste eisen.

Het Dupont-kindertehuis dat nu ruim honderd jaar bestaat als particuliere instelling, zal hoogstwaarschijnlijk per 1 januari 1971 door de overheid worden overgenomen, waartoe het een gemeentelijke overname van het aangevoerd onderwerp wordt van het academisch stekenhuis Dijkzigt.

Het Vrije Volk, 30 mei 1970.

campus. Toen in 1970 de Algemene Rekenkamer een alarmerend rapport had gepubliceerd over de uit de hand lopende kosten, verweerde het faculteitsbestuur zich met nieuwe berekeningen. Decaan Dirk den Haan en bestuurssecretaris Oscar Thissen nodigden de pers uit bij de maquette om hun verhaal te doen over het verkorten van de studie geneeskunde naar zes jaar. Daarnaast maakten ze bekend dat, als bezuiniging, de aula en studentenwoningen voorlopig niet werden gebouwd. Een foto van mr. Thissen bij de maquette kon natuurlijk niet ontbreken (zie afb. hierboven).

Als driedimensionaal object sprak de maquette tot de verbeelding. Zulke objecten vormden een populair genre, niet alleen bij ontwerp en bouw van de Nederlandse universiteitscampus, maar ook in de communicatie naar het publiek. De maquette trok mensen aan en demonstreerde overtuigend hoe de nieuwe campus eruit kwam te zien.

Conclusie

In deze bijdrage heb ik betoogd dat begrip van de technologie van schaalmodellen van wezenlijk belang is voor de studie van gebouwen in het algemeen, en die van de universiteitscampus in het bijzonder. Dit is vooral het geval naarmate de tijd verstrijkt en maquettes gaan verwijzen naar gebouwen in het verleden. Veel schaalmodellen die ik in dit hoofdstuk heb besproken verwijzen niet langer naar een toekomstige campus, maar naar gebouwen die door verregaande verbouwingen en sloop inmiddels onherkenbaar aangepast zijn. Dit maakt ze niet overbodig. Integendeel, als herinneringsobject blijven maquettes een waardevolle ingang voor het begrijpen van de bouw en verdere ontwikkeling van gebouwencomplexen. Als historische bron kunnen we ze immers analyseren op uitingen van creatieve ideeën en inzichten in ruimte en functie. Gebouwen worden gebouwd, verbouwd en misschien weer gesloopt, maar maquettes en maquettefoto's blijven bewaard als bewijs van eerdere fases van het gebouw en hoe die ervaren en beleefd werden. Ook de ooit moderne en toekomstgerichte maquette uit 1985, waar dit hoofdstuk mee begon, zal daarom gekoesterd worden als bijzonder medisch erfgoed.

Kijkend naar de Medische Faculteit Rotterdam in de jaren zestig en zeventig kunnen we zeggen dat het schaalmodel een cruciaal onderdeel was van de ontwerpfase, de bouw, en communicatie van deze campus. Naast de tekening was de maquette het medium bij uitstek om na te denken over het visuele resultaat, de constructie en bewoning, het klimaat en de omgeving. Aangezien ontwerp, bouw en communicatie zo vloeiend in elkaar overgingen, kunnen we ons afvragen in hoeverre er überhaupt harde grenzen getrokken kunnen worden tussen maquette en campus. Tijdgenoten verwisselen zelf al regelmatig de grootte van maquette en campus: was de maquette een schaalmodel van de campus, of was de campus juist een uitvergroot model van de maquette? Zoals de recensent van het *Polytechnisch Tijdschrift* oordeelde toen de hoogbouw af was: 'Door de verschillende kleuren van de auto's wordt het beeld nog verlevendigd, terwijl de auto's zelf een ietwat "speelgoedachtig" karakter krijgen door de grote schaal van de gebouwen.'³⁹

De grote schaal van het daadwerkelijke gebouwencomplex keerde ook terug in een interview uit 1972 met architect Jacques Choisy, die inmiddels als hoogleraar bouwkunde colleges gaf aan de TH Delft. Op de vraag waarom hij gekozen had voor de witte bekleding, antwoordde Choisy:

³⁹ Engel e.a., 'Medische Faculteit Rotterdam' a.w., 969.

Wit is een kleur die zo min mogelijk tegen de lucht afsteekt. Dat maakt het gebouw zo gewichtloos ... Alleen als de zon er op staat, is het gebouw erg zichtbaar. Ik ben er van geschrokken hoe ver buiten Rotterdam het gebouw dan duidelijk zichtbaar is. Het geeft dan een Randstad-effekt [*sic*], de interstedelijke ruimten zijn er kleiner door geworden. *De schaalvergroting die het gebouw betekent, is dan tegelijk schaalverdichting.*⁴⁰

In zekere zin was de campus van de MFR een maquette op grote schaal, omdat haar omvang de zuidelijke Randstad tot maquette had gemaakt.

40 Interview met Choisy door Ruud Brouwers. Zie R. Brouwers en C.J.M. Weeber, 'De hoogopwaaiende slip van de witte jas van de dokter', *Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten* 39 (1972), 453-466; Jacques L.C. Choisy, 'Toelichting op mediese fakulteit Rotterdam', *Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten* 39 (1972), 461-468. Nadruk door auteur.

Wie er wel naar toe verhuisde en wie niet

De selectieve verhuisbewegingen van de Utrechtse faculteiten richting Uithof

MARJA GASTELAARS

Inleiding

De Utrechtse universiteit werkte in de jaren zestig, net als veel andere universiteiten, aan grootschalige nieuwbouw buiten de stad. In Utrecht gebeurde dat in de Johannapolder, waar een universiteitscomplex verrees dat de Uithof is gaan heten. Dat gebied lag toen nog op het grondgebied van een drietal omringende gemeentes. In 1975 werd het aan de gemeente Utrecht toegevoegd. Het bebouwen van dit nieuwe gebied, met zijn grondoppervlak van ruim 350 hectare, was een grote uitdaging die tegelijkertijd ongekende mogelijkheden bood.

Geen wonder dat er bestuurders waren die een campus voorzagen in de klassieke betekenis van het woord: een gemeenschap buiten de stad, waar zou worden gewoond én gewerkt door studenten en wetenschappelijke staf, met woningen, winkels en culturele voorzieningen naast de universitaire gebouwen.¹ Maar omdat de gemeente Utrecht verwachtte dat zoveel sociale activiteit in haar buitengebied ten koste zou gaan van de binnenstad, bleef de Uithof een ‘werkgemeenschap’ met een negen-tot-vijf kantoorregime. Er kwamen na 1983 wel studentenwoningen bij.²

De Uithof werd evenmin – en hier werd veel langer over gediscussieerd – het enige vestigingsgebied voor de hele Utrechtse universiteit. Met name de faculteit der Rechtsgeleerdheid bleef zich tegen een verhuizing naar de Uithof verzetten. Ze bleef uiteindelijk achter in de binnenstad, samen met wat nu Geesteswetenschappen heet.³ Intussen ging de bebouwing van de Uithof gewoon door. De snelle naoorlogse groei van de universiteit maakte dit nu eenmaal onontkoombaar. Het wat kale, modernistische stedenbouwkundige concept van die tijd, met ‘staande en liggende dozen’ in een geometrisch geordend grondgebied, bleef tot op de dag van vandaag bepalend voor de inrichting van dit omvangrijke gebied.⁴ Bij de ontwikkeling van dit gebied van begin jaren zestig tot 1986 – de periode die ook in deze bijdrage centraal staat – ontbrak

1 A.W. Reinink, *Van Johannapolder tot Uithof. Ontstaan en ontwikkeling van een universitaire vestiging* (Utrecht 1984), 36.

2 *Ibidem*.

3 De Faculteit Geesteswetenschappen omvat tegenwoordig de departementen Filosofie, Religie, Geschiedenis en Kunstgeschiedenis, Media- en Cultuurwetenschappen, Talen, Literatuur en Communicatie.

4 Reinink, *Van Johannapolder tot Uithof* a.w., 24.

volgens architectuurhistoricus A.W. Reinink elke vorm van stedenbouwkundige regie.⁵

Op zich is dat laatste niet zo verwonderlijk, want universiteiten vormen zelden een geheel. Daarom is het moeilijk om deze organisaties van boven af in één richting te sturen. In de organisatiewetenschap van de jaren zeventig werden ze dan ook als *loosely-coupled systems* (losjes gekoppelde systemen) gelabeld. Ze vormden een eilandenstructuur, waarvan de afzonderlijke eilanden door onderling concurrerende professionele groepen – disciplines of subdisciplines – werden bevolkt. De Amerikaanse organisatiepsycholoog Karl Weick, die deze theorie in 1976 introduceerde, noemde bij zulke gefragmenteerde organisaties elke uitkomst van ‘sturing van bovenaf’ dan ook per definitie ongewis.⁶

De zojuist geconstateerde differentiatie in de verhuisbewegingen van de verschillende faculteiten richting Uithof – in de sociale geografie heet dit selectieve migratie – kan heel goed vanuit dit gezichtspunt worden begrepen.⁷ Zeker als ze niet vanuit bestuurlijke perspectief wordt geanalyseerd, maar gereconstrueerd wordt van binnenuit, vanuit de eigenheid van de vele disciplines en werkprocessen die de wetenschappelijke wereld rijk is. Het is misschien minder toevallig dan het lijkt dat de juristen en de geesteswetenschappers uiteindelijk in de binnenstad zijn gebleven, terwijl de bèta’s, medici, diergeneeskundigen, sociale wetenschappers, en ook de geowetenschappers geleidelijk aan allemaal naar de Uithof vertrokken zijn.

De Utrechtse wetenschappers en hun vele gebouwen in beeld

Een zeer bruikbare historische bron is een door de universiteit in 1986 gepubliceerde jubileumbundel, ter gelegenheid van haar 350-jarige bestaan. Deze bundel, met de titel *Tussen ivoren toren & grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936-1986*, stond onder redactie van Hermann von der Dunk, W.P. Heere en A.W. Reinink.⁸ Deze verzameling teksten is hier om een aantal redenen interessant.

Allereerst is Reininks architectuurhistorische bijdrage aan deze bundel van belang. Hij publiceerde rond diezelfde tijd het boek over de besluitvorming rond de verwerving en bebouwing van de Uithof waaruit hierboven al geciteerd werd.⁹ De jubileumbundel bevatte een vergelijkbare tekst, waarin opnieuw de besluitvorming rond de bouw centraal stond. Daarin werd echter ook de getalsmatige ontwikkeling en spreiding van de Utrechtse universitaire

5 Reinink, *Van Johannapolder tot Uithof* a.w., 76; A.W. Reinink, ‘De universiteit en haar ruimte’, in: H.W. von der Dunk, W.P. Heere en A.W. Reinink (red.), *Tussen ivoren toren & grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936-1986* (Maarssen 1986), 231-269, aldaar 261.

6 Karl Weick, ‘Educational organizations as loosely coupled systems’, *Administrative Science Quarterly* 21 (1976), 1-9.

7 Een handzame omschrijving luidt: ‘Het verschijnsel dat niet alle groepen van de bevolking in gelijke mate deelnemen aan de migratie’. Encyclo.nl, geraadpleegd op 13 juni 2019.

8 Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf* a.w.

9 Reinink, *Van Johannapolder tot Uithof* a.w.

gebouwen in de periode 1936-1986 gepresenteerd, aan de hand van grafische representaties.¹⁰ Aldus bood deze bundel een overzicht van alle gebouwen van de Utrechtse universiteit in de periode dat de Uithof ontstond.

Zo werden op een eerste kaart, die de situatie in 1935 afbeeldde, vijftien locaties in de binnenstad aangeduid, inclusief de locaties van de universiteitsbibliotheek en die van het Academiegebouw. De situatie in 1965, kort na het begin van de bouw van de Uithof, werd vertegenwoordigd met twee kaarten, met op de eerste kaart achttien locaties in de binnenstad en op de tweede de eerste drie gebouwen op de Uithof. In het jaar 1975 toonden de kaarten zo'n dertig locaties in de binnenstad en vijftien op de Uithof; en voor het laatste jaar van de in het boek beschreven periode, 1985, werden er ruim vijftig locaties in de binnenstad gemarkeerd en rond de dertig op de Uithof. Interessant voor dit verhaal is niet alleen hoe hiermee de toelozende groei van de Utrechtse universiteit gedemonstreerd werd, maar ook dat het aantal locaties in de binnenstad dat van de Uithof eigenlijk altijd overtrof. Daarbij moet wel bedacht worden dat de gebouwen op de Uithof meestal meerdere instituten huisvestten per gebouw.

Ten tweede is de beschreven periode hier interessant. Die omvatte namelijk zowel de snelle naoorlogse expansie van de Utrechtse universiteit alsook het Utrechtse antwoord daarop in de vorm van de hier beschreven Uithof, met inbegrip van de verhuizingen van verschillende faculteiten en disciplines naar dit gebied. Minstens zo bruikbaar in dit verband, en dit ten derde, zijn de afzonderlijke geschiedenissen die door de faculteiten en subfaculteiten werden aangeleverd, en die elk op eigen wijze door lokale gelegenheidsauteurs werden geproduceerd. Je kunt hier spreken van een vorm van zelfpresentatie door de zogenoemde eindgebruikers van de betrokken gebouwen: hoe spraken zij zelf, als ze dat deden, over hun huisvestingssituatie en over hun eventuele verhuizingen naar een voor hen nieuw gebouw.

Daarbij kwamen letterlijk alle vakgebieden en disciplines in deze bundel langs. Wat deze teksten extra bruikbaar maakt voor onze analyse, is dat relatief veel gesproken werd over de feitelijke ontwikkeling van de alledaagse werkprocessen in onderwijs en onderzoek, hoewel er in deze individuele overzichten natuurlijk ook melding werd gemaakt van Nobelprijswinnaars en andere signalen van internationale reputaties. Deze aandacht voor de alledaagse praktijk van onderwijs en onderzoek werd nog eens versterkt door twee fotoseries over deze onderwerpen van de hand van Werry Crone.¹¹ Deze foto's toonden zonder uitzondering mensen, dingen en gebouwen-in-gebruik. Het is vooral met behulp van deze foto's en de – niet zeer talrijke maar vaak wel verhelderende – uitspraken van de lokale auteurs over hun huisvesting en eventuele verhuizingen naar de Uithof, dat de hier besproken wetenschappelijke werkprocessen tot leven zullen worden gebracht.

10 Reinink, 'De universiteit en haar ruimte' a.w., 264-267.

11 'Tussendeel. Een blik op onderwijs en onderzoek vandaag', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf* a.w., 271-317. In deze bijdrage worden enkele van deze foto's gereproduceerd. De foto's zijn te vinden in Von der Dunk a.w., respectievelijk op de pagina's 295, 302, 314, 292, 289.

Uit deze gegevens zijn vier varianten gedestilleerd, die bij nader inzien goeddeels samen blijken te vallen met de gezichtsbepalende wetenschappelijke werkprocessen van verschillende faculteiten. Ze illustreren daarbij in de eerste plaats de geografische spreiding van de Utrechts universiteit: elke variant kreeg zijn eigen plek in de stad als gevolg van de selectieve migratie die hier wordt besproken. Maar bezien vanuit het hier beoogde perspectief-van-binnen-uit tonen ze ook hoe deze verschillende werkprocessen in overeenstemming lijken te zijn met een bepaald soort gebouwen. Het gebrek aan stedenbouwkundige eenheid van de Uithof kan hiermee misschien worden gerelativeerd.

De vier varianten, kort samengevat

Variant 1 definieer ik als ‘een eigen huis’ (*a home of one's own*). Deze variant betreft werkprocessen die neerkomen op die ‘georganiseerde’ vormen van lezen, schrijven, denken en praten ‘in een eigen huis’ die nog steeds kenmerkend zijn voor bepaalde disciplines. Tot op de dag van vandaag bieden de vele stadsvilla’s die de Utrechtse binnenstad kent, de meeste locaties voor deze variant.

Variant 2 kan worden gevat met de termen ‘focus en concentratie’ (*focus and concentration*). Het werk van onderzoekers die zich geconcentreerd op hun experimentele werk richten, staat hier centraal. Deze werkprocessen kwamen al vroeg op de Uithof terecht. Zoals we zullen zien, vergen experimentele opstellingen namelijk ook zelf veel aandacht, vanwege de voortdurende vernieuwing van fysieke arrangementen. De bijbehorende gebouwen, de laboratoria, accommoderen ook het vele rekenwerk dat nodig is voor de analyse van de resultaten. Kenmerkend is: de betrokken wetenschappers sluiten zich bij dergelijke activiteiten meestal van de buitenwereld af.

Variant 3, onder de noemer ‘hanteerbaarheid voor iedereen’ (*manageability for all*), heeft betrekking op die ruimtelijke middelen die almaar complexer wordende samenwerkingsvormen fysiek hanteerbaar kunnen maken.¹² Het gaat hier vooral om de dagelijkse uitvoering van (vaak acute) beoordelingen en behandelingen van zieke mensen of dieren, zoals die in ziekenhuizen, maar ook in dierenklinieken, gebruikelijk is. Hierbij moet vaak door veel partijen onder grote druk worden samengewerkt met gebruikmaking van allerlei instrumenten. Daarbij vraagt ook de dagelijkse zorg voor de aanwezige levende have om een specifieke ruimtelijke inrichting van het gebouw. Dit soort complexen vond uiteindelijk ook een plek op de Uithof, al ging dat niet vanzelf.

En tenslotte variant 4: ‘ruimte genoeg’ (*plenty of space*). Deze variant markeert op het eerste gezicht vooral de toenemende massaliteit van het universitaire onderwijs vanaf de jaren zestig. Ze staat echter ook voor een specifiek soort moderniteit in het ruimtegebruik, die zich uit in de flexibele, vaak tijdelijke inrichting en uitvoering van uiteenlopende activiteiten. Het is deze variant die door velen ook nu nog als vanzelfsprekend met moderne, ruim opgezette

¹² Marja Gastelaars, *The Public Services under Reconstruction. Client experiences, professional practices, managerial control* (Londen en New York 2009), 165.

universiteitscomplexen als de Uithof wordt geassocieerd. Dit is echter, zoals uit het voorgaande al blijkt, niet het enige werkproces. In het nu volgende worden de vier varianten voor de Utrechtse situatie nader onderzocht.

Variante 1: een eigen huis

Het ontstaan van variante 1, een eigen huis, gaat ver terug in de geschiedenis van de Utrechtse universiteit, zij het niet naar het allereerste begin. Meteen na de stichting in 1636 vond de universiteit vooral onderdak in gebouwen die vóór de Reformatie hadden toebehoord aan katholieken. In deze gebouwen vonden de hoorcolleges en academische rituelen plaats. Zo was de aula – het ceremoniële hart van het huidige Academiegebouw – ooit de kapittelzaal van de kanunnikenorde van de Dom. Publieke demonstraties van het geleerde, gecombineerd met de ceremoniële bevestiging van academische benoemingen en bevorderingen, zijn tot op de dag van vandaag onmisbaar voor een universiteit.

Ze vormden echter niet de grondslag voor de hier besproken variante. Die ontstond pas eind negentiende eeuw, toen de meeste wetenschappelijke disciplines van de universiteit voor het ‘eigenlijke wetenschappelijke werk’ toe waren aan huisvesting van meer permanente aard. Van ‘thuiswerk’, al dan niet aangevuld met een eigen leeszaal voor het vakgebied in de universiteitsbibliotheek, naar een eigen instituut, waar dagelijks wetenschap kon worden bedreven. Na de Tweede Wereldoorlog werd ‘het instituut’ zelfs dé huisvestingsvorm voor veel wetenschappelijke disciplines.¹³ Het instituut werd een eigen huis, met werkkamers voor de hoogleraren (pas in de loop van de jaren zestig van de twintigste eeuw werd de wetenschappelijke staf in dit verhaal betrokken), een eigen koffiekamer, en eigen tentoonstellingsruimtes en bibliotheken.¹⁴ De al langer bestaande universiteitsbibliotheek heeft dan ook behoorlijk geleden onder deze ontwikkeling. Ze raakte niet alleen veel boeken kwijt, maar ook haar gespecialiseerde leesalen.

In Utrecht, van huis uit een tamelijk deftige stad, was dergelijke huisvesting ruimschoots voorhanden in de binnenstad. In de middeleeuwen was de stad een vooraanstaand katholiek intellectueel centrum geweest – rond 1300 was Utrecht zelfs de grootste stad van Nederland – en ook nu nog is die middeleeuwse geschiedenis in de binnenstad zichtbaar. Vooral de vele imposante kanunnikenhuizen vallen op, de woonhuizen van de vooraanstaande leden van de kanunnikenordes die geen gelofte van armoede kenden.¹⁵ Gevoegd bij de stadspaleizen van de Utrechtse adel en de vele patriciërswoningen in de binnenstad boden deze ruime, representatieve wooneenheden een gewilde huisvesting voor de hier besproken wetenschappelijke instituten. Ook nu nog treffen

13 C. Bol, ‘De restauratieve façade, de jaren 1946-1966’, in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren torenen grootbedrijf* a.w., 59-83, aldaar 68.

14 C. Bol, ‘De restauratieve façade, de jaren 1946-1966’ a.w., 69.

15 Charlotte J.C. Broer, *Utrechts oudste kloosters. Van Sint-Salvator tot Sint-Paulus* (Utrecht 2007), 64 en volgende.

we universitaire vestigingen op dit soort deftige adressen aan, rond de Dom en op het Janskerkhof, de Drift, de Trans, de Oude Gracht, de (Kromme) Nieuwe Gracht. De universiteitsbibliotheek in de binnenstad is bijvoorbeeld gevestigd in een viertal patriciërswooningen dat ooit werd samengevoegd ten behoeve van een paleis voor Lodewijk Napoleon, op de Drift.

De faculteit der Rechtsgeleerdheid was vanaf de jaren dertig gehuisvest in dergelijke panden. Sprekend over de tijd dat de vele instituten van de rechtenfaculteit nog over de hele binnenstad waren verspreid en in het bezit waren van eigen bibliotheken, vertelde een lokale auteur van de faculteit over de bibliotheektoets die alle eerstejaars moesten afleggen en die hen voerde langs alle juridische instituten: 'Een paar maal per jaar dreunt ... de Utrechtse universitaire aarde.'¹⁶ Dit soort instituten was en bleef voor de Utrechtse rechtenfaculteit de operationele kern, al werd in 1981 een aantal van hen mét hun bibliotheken in één statig pand op het Janskerkhof bijeengebracht. Omwille van de efficiency, maar onder groot protest.

Dat de gehele rechtenfaculteit uiteindelijk in de binnenstad bleef, is uitzonderlijk, omdat de andere faculteiten geheel of in ieder geval gedeeltelijk naar de Uithof verhuisden – al zouden sommige weer terugkeren naar de binnenstad. Het kan uiteraard zo zijn dat deze uitzonderingspositie gerealiseerd was via de eigen bestuurlijke netwerken van deze prominente faculteit; er zaten immers Utrechtse juristen in alle relevante bestuurlijke gremia. Toch is het ook denkbaar dat het allemaal anders gelopen zou zijn als de juristen andere werkprocessen hadden gehad dan het 'lezen', 'schrijven', 'denken' en 'praten' (en vergaderen) dat nog steeds kenmerkend is voor dit soort disciplines. Zulke werkzaamheden vergden immers weinig meer dan wat afzondering, een bureau, een stoel en een boekenkast. De hoorcolleges maar ook het juridische 'pleiten' en 'zitten' en het raadplegen van dossiers werden elders uitgevoerd. In de instituten zelf kwamen individuele studenten voornamelijk op bezoek.

Soortgelijke werkprocessen verklaren wellicht ook het aanblijven – of, na een tijdelijk verblijf op de Uithof, de terugkeer naar de binnenstad – van de meeste disciplines die inmiddels Geesteswetenschappen heten. Ook zij maakten veel van dit soort gebouwen gebruik, al ontkwamen ook zij niet aan de lokale modernisering van de jaren zeventig en tachtig. Zo toont een tweetal foto's uit die tijd hoe zelfs het deftige Kunsthistorisch Instituut aan de Drift na een verbouwing in de jaren tachtig transformeerde. Een en dezelfde kamer bleek van een uitgesproken huiselijke professorenkamer in een sober-functionele werkgroepenkamer te zijn veranderd.¹⁷ Het algemene principe van 'een eigen huis' bleef daarbij echter van kracht. Opvallend detail is hier dat veel van de lokale handbibliotheken weer terugverhuisden naar de universiteitsbibliotheek.

Gebouwen als deze vielen binnen de zeer diverse bebouwing van de binnenstad eigenlijk nauwelijks op als universiteit. Wel worden ze ook nu nog door

16 W.P. Heere, 'De Faculteit der Rechtsgeleerdheid', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf* a.w. 335-347, aldaar 345.

17 'Beeldspiegeling 1936-1985', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf* a.w., 213-230, aldaar 217.

Mondeling doctoraaltentamen strafrecht in het Willem Pompe Instituut aan het Janskerkhof, juli 1985 (foto: Werry Crone).

de gebruikers onveranderlijk als representatief ervaren.¹⁸ Vandaar waarschijnlijk de vele staatsfoto's in het boek, met de voltallige staf op het bordes.¹⁹ Je kon voor de dag komen met een dergelijk pand. Grote groepen studenten zag je er eigenlijk nooit.

Variante 2: focus en concentratie

De vele disciplines die in Utrecht pas onlangs onder de noemer Faculteit Bètawetenschappen werden geschaard, horen al sinds jaar en dag bij de universiteit.²⁰ Ook zij werden ooit in de grote stadsvilla's ondergebracht die we hiervoor bespraken. Maar in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen de experimentele varianten van deze natuurwetenschappen toonaangevend werden, veranderde dat. En daarmee werd ook de wat huiselijke huisvesting in de binnenstad uiteindelijk onhoudbaar. Het feit dat het Rijk destijds voor haar drie rijksuniversiteiten, waaronder de Utrechtse, nieuwe instituten ging bouwen voor uitgerekend deze disciplines, gaf aan hoe belangrijk deze waren geworden voor de Nederlandse universiteiten. Het eigen karakter van het bijbehorende werk materialiseerde zich ook in deze instituten.

¹⁸ Center for People and Buildings, *Interimrapport Janskerkhof 13/13a* (Delft 2010), 2.

¹⁹ 'Beeldspiegeling' a.w., 338, 342 en 343.

²⁰ Patricia Faasse, *Profiel van een faculteit. De Utrechtse bètawetenschappen 1815-2011* (Hilversum 2012), 175. De Faculteit Bètawetenschappen omvat vandaag de departementen Biologie, Farmaceutische Wetenschappen, Informatica, Natuurkunde, Scheikunde, Wiskunde.

Deze eerste universitaire nieuwbouwgolf is een uitdrukking van wat wel de laboratoriumrevolutie wordt genoemd.²¹ Hoewel er bij sommige onderzoeksvelden al sinds de zeventiende eeuw sprake was van een soort laboratoriumsetting, betrof het nu gespecialiseerde nieuwbouw.²² Deze gebouwen waren nadrukkelijk voor praktisch onderwijs én onderzoek bedoeld, waarbij wetenschappers zij aan zij met studenten en met ondersteuners samenwerkten aan experimenten.²³ Deze nieuwe laboratoria waren ook in Utrecht goed geutiliseerd en werden in de decennia die volgden uitgebreid en gemoderniseerd, vaak met internationale financiële steun. Er ontstonden opnieuw geografische concentraties, deze keer aan de rand van de binnenstad, bijvoorbeeld rond de Vondelkade en de Croeselaan. Opmerkelijk was hun ‘institutionele’ uitstraling: de schaal van deze gebouwen was groter dan tot dan toe gebruikelijk was en hun ietwat ontoegankelijke gevels gaven weinig prijs van de activiteiten binnenshuis.²⁴

Ook hier waren de werkprocessen specifiek. Experimenteel onderzoek stelde namelijk steeds weer nieuwe eisen aan zijn fysieke omgeving. Naarmate de opstellingen ingewikkelder werden en de gebruikte machinerieën complexer, werden de ruimtelijke wensen steeds moeilijker te verwezenlijken. Voor het praktische onderwijs gold eigenlijk hetzelfde. Bovendien moesten de onderzoekers er ongestoord kunnen werken, gefocust als ze waren op de opstelling en voortgang van de experimenten. Ook de resultaten moesten in alle rust kunnen worden verwerkt. De hier gekozen termen ‘focus en concentratie’ accentueren vooral het naar-binnen-gekeerde karakter van dit soort werk.²⁵

Veel van de gespecialiseerde gebouwen aan de rand van de Utrechtse binnenstad golden als zeer geavanceerd. Vandaar dat de overtocht naar de Uithof soms op zich liet wachten. Niet alleen omdat nieuwe gebouwen opnieuw duur en ingewikkeld konden zijn, maar soms ook vanuit de verwachting dat ze niet per se beter zouden voldoen, gegeven het onvoorspelbare karakter van dit soort fysieke wetenschappelijke activiteiten. Maar naarmate het aantal (deel-)disciplines toenam, en de opstellingen en instrumenten steeds groter, ingewikkelder en risicovoller werden, voorzag de Uithof steeds vaker in locaties die niet alleen voldoende ruimte boden maar ook voldoende afzondering en veiligheid. Zo ging tussen 1963 en 1973 de hele natuur- en sterrenkunde geleidelijk over naar een reeks gespecialiseerde gebouwen in dit buitengebied.²⁶

Opmerkelijk is hoe de betrokkenen vaak zelf aangaven dat klagen over de staat van het gebouw heel gebruikelijk was, maar dat het tegelijkertijd vanzelf-

21 Zie *Gewina* 9 nr. 4 (1986), themanummer over laboratoria. Zie ook: Jan Golinski, *Making Natural Knowledge. Constructionism and the history of knowledge* (Chicago en Londen 2005), herziene editie (eerste uitgave 1998), 86-87.

22 Golinski, *Making Natural Knowledge* a.w., 84.

23 Golinski, *Making Natural Knowledge* a.w., 73.

24 Gastelaars, ‘What do Buildings do? How buildings-in-use affect organizations’, in: Alfons van Marrewijk en Dvora Yanow (red.), *Organizational Spaces. Rematerializing the workaday world* (Cheltenham UK 2010), 77-95, aldaar 83. De term is ontleend aan Richard Sennett.

25 Golinski, *Making Natural Knowledge* a.w., 81 en verder.

26 H.A.M. Snelders en L.C. Palm, ‘De Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen’, in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf* a.w., 394-446, hierin: H.A.M. Snelders, ‘De Subfaculteit der Natuur- en Sterrenkunde’, 401-408, aldaar 401.

sprekend was om daar waar nodig te improviseren. Zo afficheerde de sterrenkunde zich met ‘altijd goed werk’ ondanks de vaak belabberde staat van haar opeenvolgende gebouwen.²⁷ En zo prezen twee andere lokale auteurs weliswaar de ‘toereikende en doelmatige werkruimte’ die hun was toebedeeld in hun nieuwe gebouw, maar vroegen ze zich ook af ‘of verplaatsing naar de Uithof verandering heeft gebracht’ in de klachten over de toestand van de verschillende laboratoria.²⁸ Fysieke ongemakken waren kennelijk heel gewoon.

Scheikunde en biologie bewandelden een soortgelijke weg. Hun fysieke eindpunt op de Uithof vormde het gebouw Transitorium 3, dat in 1974 werd geopend en dat speciaal bestemd was voor enkele van hun laboratoria. Bij biologie verwees de vormgeving van dit nieuwe gebouw al meteen naar het zware werk dat er zou moeten worden gedaan. In zijn bijdrage stelde Reinink dat je bij Transitorium 3 al aan de buitenkant kon zien dat er rekening gehouden moest worden met letterlijk nogal ‘zware’ processen: ‘Het is een zogenaamd “nat” gebouw, dat in tegenstelling tot andere onderwijs- of kantoorgebouwen, enorme gewichten moet kunnen dragen. In dit geval worden deze onder andere veroorzaakt door vele tonnen zoet- en zeewater die voortdurend naar aquaria op hoge verdiepingen worden gepompt.’²⁹ Toch waren er ook andere motieven die voor de biologen de verhuizing in de hand hebben gewerkt. De vakgroep genetica, bijvoorbeeld, verhuisde in 1974 naar Transitorium 3, inclusief kassen en proeftuinen, en de lokale auteur stelde dat het daarbij niet alleen om de materiële voorzieningen te doen was.³⁰ De genetici hadden ook de verwachting dat er, nu ze fysiek met een aantal verwante disciplines werden samengevoegd, meer zouden samenwerken in het nieuwe gebouw. Of dit daadwerkelijk gebeurd is, is een open vraag.

Meer in het algemeen werd in deze tijd regelmatig gesproken over de enorme proliferatie van (deel-)disciplines en vakgebieden. De scheikundigen waren hierdoor bijvoorbeeld over een hele reeks gebouwen in de binnenstad verspreid geraakt.³¹ Hun lokale auteur beschreef hoe op de Uithof scheikunde voor het eerst over ‘een werkelijke unilocatie’ beschikte.³² Volgens deze auteur was samenwerking met andere disciplines onontkoombaar geworden als gevolg van een steeds bredere inzet van allerlei chemische methodes. Eén vestiging leek in dat verband een goed idee.³³

Interessant is hier de afwijkende geschiedenis van de wiskunde. Wiskunde is per definitie een theoretische discipline en werkt dus zelf niet experimenteel. Bovendien bleek uit de zelfpresentatie van dit vakgebied dat de wiskunde als leerstof voor alle bètawetenschappers na de Tweede Wereldoorlog in het ge-

27 Snelders, ‘De Subfaculteit der Natuur- en Sterrenkunde’ a.w., 408.

28 H.A.M. Snelders en L.C. Palm, ‘De Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen’ a.w., 394.

29 Reinink, ‘De universiteit en haar ruimte’ a.w., 253, zie ook de foto op 254.

30 L.C. Palm, ‘De Subfaculteit der Biologie’, in: Snelders en Palm, ‘De Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen’ a.w., 426-438, aldaar 435.

31 J.M.M. Kessels, ‘De Subfaculteit der Scheikunde’, in: Snelders en Palm, ‘De Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen’ a.w., 408-416, aldaar 415-416.

32 Ibidem, 416.

33 Zie ook: Ton van Helvoort, *Fysisch-chemicus J.Th.G. Overbeek en een hervonden verleden. Het ‘kruisen’ van disciplinaire tradities* (Elsloo 2016).

Zuivere wiskunde in het Mathematische Instituut (foto: Werry Crone).

drang was geraakt, onder meer vanwege het groeiend aantal practica in de opleiding natuurkunde.³⁴ Dit veranderde echter met de komst van de eerste grote computer, in 1958. Die stond op de Uithof en verbeterde de positie van de wiskundigen ook fysiek. In 1964 verhuisde het wiskundeonderwijs, naar eigen zeggen na een lange periode van ‘gastvrijheid in verschillende laboratoria en zelfs in een dansschool’, naar Transitorium 1, het eerste gebouw dat op de Uithof gereed kwam.³⁵ In 1967 werd een eigen Mathematisch Instituut geopend, dat ook technisch voor computerhuisvesting geschikt was, onder meer vanwege enorme luchtbehandelingsinstallaties op het dak.³⁶ Dit nieuwe gebouw onderstreepte het toenemende belang van elektronisch rekenwerk voor allerlei onderzoek: ‘De beschikbaarheid van snelle computers [maakt] sinds ongeveer twintig à vijftientig jaar berekeningen mogelijk ... die daarvóór onuitvoerbaar waren’, zo schreef een lokale auteur.³⁷ In sommige delen van de chemie, bijvoorbeeld, vervingen computersimulaties en *ab initio* berekeningen met behulp van supercomputers op den duur zelfs de fysieke experimenten, zo werd gerapporteerd.³⁸

Bovendien konden nu ook de zeer grote fysieke opstellingen die steeds belangrijker werden voor de natuurwetenschappen ‘op afstand’ en zelfs wereld-

34 H.A.M. Snelders, ‘De Subfaculteit der Wiskunde’, in: Snelders en Palm, ‘De Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen’ a.w., 398-401, aldaar 399.

35 Snelders, ‘De Subfaculteit der Wiskunde’ a.w., 399.

36 Reinink, ‘De universiteit en haar ruimte’ a.w., 232; zie ook de foto op 400.

37 Snelders, ‘De Subfaculteit der Natuur- en Sterrenkunde’ a.w., 402.

38 Kessels, ‘De Subfaculteit der Scheikunde’ a.w., 409. *Ab initio* rekenen betekent dat men vergelijkingen oplost zonder gebruik te maken van experimenteel verkregen gegevens.

De controleruimte van een 3 MeV-versneller; omdat de apparatuur ook 's nachts in gebruik is, is er een bed aanwezig (foto: Werry Crone).

wijd, met behulp van computers worden gevolgd. De Utrechtse deelname aan prestigieuze projecten rond de CERN-deeltjesversneller in Genève is daarvan een goed voorbeeld.³⁹

Qua werkproces hadden al deze instituten één ding gemeen. Aan de binnenkant waren ze volledig ingericht op het (reken)werk en op de uitvoering van gecompliceerde experimenten. Daarbij stond de apparatuur, wanneer die ter plekke aanwezig was, meestal zichtbaar centraal. Bij sommige laboratoria kon de apparatuur fysiek ver weg zijn, maar ook dan kenmerkten de berekeningen ter plekke zich door een intense concentratie. Er werd vaak wereldwijd gecorrespondeerd, maar de lokale buitenwereld hield men buiten de deur.⁴⁰

Variant 3: hanteerbaarheid voor iedereen

De noemer 'hanteerbaarheid voor iedereen' gaat vooral over die ruimtelijke middelen die steeds complexer wordende samenwerkingsvormen op locatie hanteerbaarder kunnen maken.⁴¹ Interdisciplinair onderzoek is hier een voorbeeld van, maar aansprekender in dit verband is de dagelijkse uitvoering van

³⁹ Snelders, 'De Subfaculteit der Wiskunde' a.w., 402.

⁴⁰ Marja Gastelaars, 'De vele verschijningsvormen van inner-directedness. De gebouwen van een universiteit', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman (red.), *Universiteit, publiek en politiek. Het aanzien van de Nederlandse universiteiten 1800-2010* (Hilversum 2012), 123-144.

⁴¹ Gastelaars, *Public Services* a.w., 165.

(vaak acute) beoordelingen en behandelingen van patiënten die een ziekenhuis bezoeken. Daar wordt, vaak onder grote (tijds)druk, door allerlei partijen samengewerkt, met gebruikmaking van laboratoria en diagnostische instrumenten, waarbij niet alleen de patiënten aanwezig zijn maar ook andere betrokken. De academische ziekenhuizen bieden treffende voorbeelden van zulke dynamische constellaties. Ze vormen binnen de wetenschappelijke wereld daarom een aparte variant.

Voor het biomedisch onderzoek geldt dit allemaal overigens niet. Dit onderzoek voltrekt zich immers meestal op enige afstand van de medische praktijk, in laboratoria van het soort dat we onder variant 2 hebben besproken. Ook deze werden in de jubileumbundel uitvoerig besproken, maar als onderdeel van de medische faculteit. Zo waren de moleculaire biologie en de medische fysiologie nog lange tijd gehuisvest aan de rand van de binnenstad, tot ook zij in de jaren tachtig verhuisden naar de Uithof. Hun werkprocessen leken sterk op die van de eerder besproken laboratoria.

Naast dit biomedische onderzoek kent de medische wetenschap echter ook tal van klinische onderzoeksgebieden, en ook hierover werd in de hier besproken bundel uitvoerig gerapporteerd. Dit onderzoek maakte een academisch ziekenhuis onmisbaar, want het was sterk verweven met de alledaagse klinische praktijken die je alleen in een ziekenhuis kunt vinden. In de woorden van een lokale auteur kon die verwevenheid overigens ook nadelen hebben: ‘Veel van de wetenschappelijke bekwaamheid en energie die aan de patiëntenzorg wordt besteed, [blijft] in de fase van de casuïstiek hangen.’⁴² Toch was ze volgens hem daarom niet minder relevant voor de wetenschap. Bovendien werden in academische ziekenhuizen medici opgeleid en klinisch onderwijs was per definitie praktisch. De ziekenhuisgebouwen waren daarom plekken waar patiënten werden verpleegd, behandeld en onderzocht.

De transformatie van het middeleeuwse gasthuis, beheerd door religieuzen en vooral bestemd voor zieke armen, tot ziekenhuizen waar wetenschappelijk opgeleide artsen hun werk deden, voltrok zich in de negentiende eeuw. Opmerkelijk genoeg hield de geneeskunde, die met de theologie en de rechtsgeleerdheid de drie belangrijke faculteiten vormde van de beginnende Utrechtse universiteit, zich tot dan toe verre van dit soort instituten. Universitaire geneeskunde had een theoretisch karakter en patiënten die een universitair opgeleide dokter konden betalen, werden doorgaans thuis behandeld en verpleegd. Met de komst van zogenaamde paviljoenziekenhuizen, die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw overal in Europa werden gebouwd, kwam aan deze mede door standsverschillen ingegeven ordening een einde. Deze ziekenhuizen boden, met hun afzonderlijke paviljoens, fysiek ruimte aan de steeds specialistischer wordende medische praktijken, zo stelt de architectuurhistoricus Wagenaar: ‘the pavilions reflected the growing specialization in the medical world, each harboring its own discipline and operating as a small hospital in its

42 K.C. Winkler, ‘De Faculteit der Geneeskunde’, in: Von der Dunk, e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf* a.w., 348-386, aldaar 348. Deze auteur baseerde overigens zijn zeer gedetailleerde verslag op bijdragen van een lange reeks lokale rapporteurs, zie 249.

own right'.⁴³ De opkomende eilandenstructuur van de wetenschappelijke wereld werd ook in de ziekenhuizen gematerialiseerd. Bovendien waren veel van de toen nieuw ontwikkelde medische instrumenten, zoals de Röntgenapparatuur, te duur, te kwetsbaar en te gevaarlijk in het gebruik, om nog door individuele medici thuis te worden beheerd.⁴⁴

In Utrecht bestond al vanaf begin negentiende eeuw een academisch ziekenhuis en waren klinische demonstraties al langer gewoon. Tussen 1866 en 1871 werd aan de Catharijnesingel nieuwbouw gerealiseerd, die gekenmerkt zou worden door een zich voortdurend uitbreidend aantal paviljoens. Opvallend genoeg laat de lange reeks zelfpresentaties van de medische wetenschappen in de hier besproken jubileumbundel hier weinig van zien, behalve op een aantal oude foto's. De nieuwe gebouwen worden getoond en soms het alledaagse onderwijs in de klinische vakgebieden, zoals bijvoorbeeld een patiëntendemonstratie in een amfitheater, met een groot aantal medische studenten eromheen.⁴⁵

Toen na de Tweede Wereldoorlog de algemene toegankelijkheid van de medische zorg een thema werd, maakten ook in Utrecht de medische wetenschap en patiëntenzorg een enorme schaalvergroting door.⁴⁶ Het academisch ziekenhuis in de binnenstad kreeg er weliswaar tal van uitbreidingen bij, maar de fysieke grenzen kwamen in zicht, al zou het tot ver in de jaren tachtig duren voordat de verhuizing naar de Uithof een feit was. Na lange discussies over de vraag of het ziekenhuis niet beter in de binnenstad kon blijven, onder meer vanwege zijn fysieke verwevenheid met het wervingsgebied van de meeste van zijn 'klanten', werd in de tweede helft van de jaren zeventig de eerste paal geslagen van het nieuwe Academisch Ziekenhuis Utrecht (AZU).⁴⁷

De definitieve verhuizing kwam pas in 1989, dus na de uitgave van de hier besproken jubileumbundel in 1986. In 1999 volgde de fusie van medische faculteit en academisch ziekenhuis, waarbij het Universitair Medisch Centrum (UMC) Utrecht ontstond. In die tijd verloren ook de landelijk bekende Kliniek voor de Oogheelkunde van Utrecht en het al even bekende Wilhelmina Kinderziekenhuis (WKZ) hun eigen locaties in de binnenstad en hun institutionele zelfstandigheid. De lokale auteur voorzag voor de oogheelkunde overigens wel voordelen in de nieuwe situatie: 'Voor de Oogheelkunde is de concentratie van polikliniek, kliniek en operatieafdeling rondom de onderzoeksapparatuur van groot belang.'⁴⁸ Maar hij benadrukte ook de moeilijkheidsgraad van een verhuizing, met bedden en al, van zo'n ingewikkeld complex. Het ging er ook hier immers niet alleen om dat er bij de behandelingen vaak door een groot aantal partijen op ad hoc basis moest kunnen worden samengewerkt, maar de patiënten moesten ook in het ziekenhuis kunnen verblijven, voor langere of kortere tijd.

43 Cor Wagenaar, 'Five revolutions. A short history of hospital architecture', in: Cor Wagenaar e.a. (red.), *The Architecture of Hospitals* (Rotterdam 2006), 26-42, aldaar 29-31.

44 Wagenaar, 'Five revolutions' a.w., 32.

45 Winkler, 'De Faculteit der Geneeskunde' a.w., 369.

46 Wagenaar, 'Five revolutions' a.w., 34. Zie ook: Winkler, 'De Faculteit der Geneeskunde' a.w., 349.

47 Reinink, 'De universiteit en haar ruimte' a.w., 252-253.

48 Winkler, 'De Faculteit der Geneeskunde' a.w., 386.

Al deze samenwerkingsvormen verleenden een diepere betekenis aan het soort werkprocessen dat hier als ‘hanteerbaar voor iedereen’ wordt gekarakteriseerd. Zo liet de lokale auteur voor de medische faculteit zien hoe vaak er door medici ‘horizontaal interdisciplinair’ moest worden samengewerkt, dat wil zeggen dat specialisten uit verschillende ‘vakken’ elkaar voortdurend nodig hadden bij behandelingen.⁴⁹ Hij gaf daarbij trouwens ook aan dat de 24-uurs organisatie behoorlijk ingewikkeld geworden was, en dat de diversiteit aan specialismen en bijbehorende handelingspraktijken in de loop der jaren zo groot was geworden dat de patiënt als individu eigenlijk nauwelijks meer in zicht was.⁵⁰ Toch opende hij zijn verhaal met een verwijzing naar het overbekende adagium van de medische wereld dat ‘patiëntenzorg een essentieel onderdeel is van de taak van elke wetenschappelijke medewerker’. Hij voegde eraan toe dat ‘men het probleem dat elke patiënt stelt, moet oplossen met de – altijd onvolledige – kennis van vandaag’.⁵¹

De specifieke structuurkenmerken van ziekenhuisgebouwen zijn in de hier besproken rapportages nauwelijks expliciet terug te vinden. Toch waren deze er wel. Denk bijvoorbeeld aan de scheidslijn die overal in ziekenhuizen was ontstaan tussen het werk voor en achter de schermen.⁵² Voor de schermen zien we de publieke ruimtes waar de patiënten verkeren en waar ook bezoekers mogen komen, en waar opvallend veel heen en weer wordt gelopen door allerlei professionals die een rol spelen in de verschillende werkprocessen rond de patiënten.⁵³ Achter de schermen wordt het eigenlijke medische werk gedaan – van diagnostische activiteiten en laboratoriumwerk tot het overleg van artsen onder elkaar en van artsen met andere professionals.⁵⁴ Ook de gesprekken met individuele patiënten (en hun familie) kan men vanuit de meer publieke ruimtes niet zien. Een bezoeker die het huidige UMC betreedt, wordt vooral getroffen door een wirwar van mensen die allemaal hun eigen weg lijken te gaan, van en naar de plekken waar het ‘eigenlijke werk’ wordt gedaan.

Van belang voor de gebruikers is verder dat het AZU/UMC, net als veel andere nieuwe academische ziekenhuizen uit die tijd, op enige afstand van de stad lag. Het vroegere complex aan de Catharijnesingel was ook ingewikkeld geweest in het gebruik, maar het lag in een voor iedereen bereikbaar deel van de binnenstad van Utrecht. Het nieuwe complex dat op de Uithof verrees vergde daarom een ingrijpende intensivering van het Utrechtse openbaar vervoer: een ziekenhuis kan nu eenmaal niet zonder goede verbindingen met de omgeving waar het zijn patiënten betreft. Deze ontwikkeling zou de ontsluiting van de

49 Winkler, ‘De Faculteit der Geneeskunde’ a.w., 365.

50 Ibidem, 349.

51 Ibidem, 348.

52 Abram de Swaan, ‘Constraints and challenges in designing hospitals. A sociological view’, in: Wagenaar e.a. (red.), *The Architecture of Hospitals* a.w., 88-95.

53 Lidewij Verbaas, ‘Wij hebben het aan den lijve ondervonden’. *Over de fysieke omgeving van het primaire werkproces in ziekenhuizen en de invloed van verhuizing*, doctoraalscriptie Bestuurs- en Organisatiewetenschap, Universiteit Utrecht (Utrecht 2011).

54 Rick Iedema, Debbi Long en Catherine Carroll, ‘Corridor communication, spatial design and patient safety. Enacting and managing complexities’, in: Van Marrewijk en Yanow (red.), *Organizational Spaces* a.w., 41-57.

Coassistenten diergeneeskunde zijn aanwezig bij de nachtelijke keizersnede van een koe (foto: Werry Crone).

Uithof als geheel overigens sterk stimuleren. Ook had men in de binnenstad niet al te veel moeite hoeven doen om wachtenden en andere aanwezigen ter plekke van afleiding te voorzien, of van eten en drinken. De voorzieningen in het nieuwe ziekenhuis moesten daarom veel uitgebreider zijn. Vandaar misschien dat zulke nieuwe academische ziekenhuiscomplexen wel worden aangeduid als ‘stad op zich’.⁵⁵

De diergeneeskunde presenteerde een verhaal met meer expliciete aandacht voor de fysieke kwaliteiten van haar werkprocessen en gebouwen-in-gebruik. Ook deze faculteit had een lange Utrechtse voorgeschiedenis die, via een almaar uitdijend complex aan de rand van de binnenstad, eveneens eindigde op de Uithof. De diergeneeskunde had steeds levende have onder haar hoede en vele stallen en uitloopweiden bezorgden de bij uitstek modernistisch ogende Uithof een opvallend landelijk aspect. Ook hier leverde het werk ingewikkelde samenwerkingsvormen op, waarin niet alleen allerlei complexe medische handelingen moesten worden verricht, maar ook voldoende ruimte moest worden gemaakt voor de zeer praktisch georiënteerde opleiding van de studenten.

De tandheelkunde, een subfaculteit van de medische faculteit, kent een tragische geschiedenis die aantoont dat het bezit van een flamboyant gebouw in de wetenschappelijke wereld niet altijd helpt. Deze discipline had, op haar locatie aan de Jutfaseweg waar ze sinds 1929 gevestigd was, al vroeg baanbrekend werk verricht, zo stelde ze in het jubileumboek, met haar uit ‘vaste modu-

⁵⁵ Reinink, *Van Johannapolder tot Uithof* a.w., 30.

les' bestaande behandelruimtes waar toekomstige tandheelkundigen in grote aantallen het vak konden leren. Maar ook hier zouden ruimtegebrek, gevoegd bij bezwaren tegen het verouderde, onhygiënische gebouw met 'gebrekkige klimaat- en temperatuurbeheersing' de verhuizing naar de Uithof uiteindelijk forceren.⁵⁶ Er verscheen daar al in 1963 een nieuwe prekliniek; een volwaardige nieuwe kliniek volgde na talloze ontwerpfasen in 1974. De opleidingstraditie gold naar eigen zeggen internationaal als voorbeeld, en moest met goede lichtinval en een zeer geavanceerde elektronische onderwijssteuning ook tot uitdrukking worden gebracht in de nieuwe fysieke constructie.

Deze Utrechtse faculteit legde echter uiteindelijk het loodje als gevolg van de landelijke operaties Taakverdeling en Concentratie (TVC) en Selectieve Krimp en Groei (SKG), waarbij de herverdeling van het wetenschappelijke onderzoek en onderwijs over de Nederlandse universiteiten centraal stond. Ze werd in 1988 opgeheven, kort na het verschijnen van de jubileumbundel. Het bijbehorende gebouw van de hand van G.J. van der Grinten en Teun Koolhaas, dat vanwege zijn nogal opvallende uiterlijk door velen de Ponskaart werd genoemd, hielp de Utrechtse tandheelkundigen dus niet bij hun overleving. Bovendien maakte de sterke lichtinval die voor tandheelkundige verrichtingen zo geschikt was geweest, het gebouw voor andere disciplines veel minder bruikbaar. Bij de definitieve sluiting van dit gebouw in 2013 blikte een van de latere gebruikers, een scheikundige, terug. Hij vertelde hoe er partytenten over hun dure apparatuur heen moesten worden gezet om de al te sterke lichtinval te beteugelen: 'Het gebouw was ideaal voor Tandheelkunde, maar verder alleen geschikt als meubeltoonzaal. Om het gebouw voor ons geschikt te maken, is het voor tachtig miljoen gulden verbouwd, ongeveer evenveel als het tien jaar eerder had gekost. Nee, ze hadden toen beter een heel nieuw gebouw kunnen neerzetten.'⁵⁷ Intussen is het gebouw gesloopt.

Variant 4: ruimte genoeg

De vierde variant die hier besproken wordt, lijkt op het eerste gezicht vooral ingegeven door het massaonderwijs dat begin jaren zestig steeds gangbaarder werd én door de tekorten aan werkplekken voor de wetenschappelijke staf. Een van de eerste gebouwen die op de Uithof werden neergezet was een laagbouw met de weinig tot de verbeelding sprekende naam *Transitorium 1*. Dit gebouw werd in 1961 geopend en bevatte, behalve een aantal grote onderwijsruimtes en werkgroepkamers, een reeks kantoorachtige ruimtes. Het zette daarmee de toon qua ruimtegebruik op de Uithof.

Symbolisch voor het gebied werd echter *Transitorium 2*. Dit was een regelrechte kopie van een Haagse kantoorstoren en kon 'zonder programma van ei-

⁵⁶ G.J. van Wiggen, 'De Subfaculteit der Tandheelkunde en haar naderend einde', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf* a.w., 368-393, aldaar 391.

⁵⁷ Erik Hardeman, 'Adieu, Adieu Wentgebouw', *DUB*, 20 december 2013, www.dub.uu.nl/nl/achtergrond/adieu-adieu-wentgebouw (geraadpleegd op 26 oktober 2019).

sen en zonder procedures van vergunningaanvragen' goedkoop en snel worden gebouwd, mede vanwege zijn weinig gedefinieerde ruimtes.⁵⁸ Het werd geopend in 1969 en zijn talrijke gelijkvormige verdiepingen voorzagen sindsdien in de grote ruimtenood van allerlei wetenschappelijke disciplines, die van de nieuwe faculteit der Sociale Wetenschappen (1964) voorop. Deze faculteit was tot dan toe over de hele binnenstad verspreid geweest. Het fysieke samenkomen in de ampele ruimtes van Transitorium 2 zou wel eens medeverantwoordelijk kunnen zijn geweest voor het ontstaan in 1985 van een vernieuwende vorm van samenwerking in het sociaalwetenschappelijke onderwijs, onder de noemer 'algemene sociale wetenschappen' (ASW). De nogal informeel opererende faculteit der Godgeleerdheid, met haar toen nog grote studenten-aantallen, liet zich eveneens verleiden tot een overtocht naar Transitorium 2. Geschiedenis ging ook naar de Uithof, maar keerde na enkele jaren naar de binnenstad terug.⁵⁹

Ook de Centrale Interfaculteit, sinds 1961 de thuishaven voor de filosofen, ging over naar Transitorium 2. Haar huisschrijver sprak van een 'ruim onderkomen', maar ook van een 'persoonlijk offer' van de betrokken professoren.⁶⁰ Hun instituutbibliotheek werd, net als die van de andere instituten die naar het Transitorium waren vertrokken, in een nieuwe dependance van de universiteitsbibliotheek ondergebracht. De lokale rapporteur van de filosofen betreunde vooral dat laatste: de te overbruggen loopafstanden zouden alleen maar vertragingen opleveren bij het wetenschappelijk werk.⁶¹

Het 75 meter hoge Transitorium 2 werd onbedoeld tot symbool, zowel voor de 'grootseheid' van de nieuwe Uithof als voor haar 'onpersoonlijke' karakter. Aan de ene kant siert tot op de dag van vandaag het logo van de Universiteit Utrecht (met het motto *Sol Iustitiae Illustrat Nos*) deze hoogbouw. Aan de andere kant heeft dit gebouw regelmatig op de nominatie gestaan te worden gesloopt – al is dit vonnis tot op vandaag nog niet voltrokken. In de regel werd deze 'kille' en 'ongenaakbare' werkomgeving onophoudelijk bekritiseerd, ook door de sociologen die zich er meteen in 1969 vestigden.⁶² Maar het bood ook ruimte in overdrachtelijke zin, voor vernieuwende activiteiten. Dat laatste kan worden gezien als een belangwekkende tweede betekenis van het motto 'ruimte genoeg'.

De flexibele gebruiksmogelijkheden van dit gebouw werden vooral door de sociaalgeografen expliciet gewaardeerd.⁶³ Ook zij waagden in 1969 de overtocht naar Transitorium 2 en ook zij betreurden het vertrek uit hun fraaie gebouw aan de Drift in de binnenstad. Hun lokale auteurs spraken echter met instemming

⁵⁸ Reinink, *Van Johannapolder tot Uithof* a.w., 27.

⁵⁹ Kees Jan Sniijders, 'De Studentenbeweging', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf* a.w., 149-210, aldaar 206.

⁶⁰ J. Mansfeld, 'De Centrale Interfaculteit', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf* a.w., 492-496, aldaar 495.

⁶¹ Mansfeld, 'De Centrale Interfaculteit' a.w., 496.

⁶² Reinink, *Van Johannapolder tot Uithof* a.w., 36-37.

⁶³ Tegenwoordig zijn dit de Aardwetenschappen, de Fysische Geografie, Sustainable Development, Sociale Geografie en Planologie.

Oefening in interactieve simulatie bij de vakgroep grondslagen en methoden van de pedagogische en andragogische wetenschappen, Centrumgebouw-zuid, De Uithof (foto: Werry Crone).

over de praktische mogelijkheden die dit nieuwe gebouw hun bood: geen ‘intimiteit’ maar wel een ‘goed geoutilleerd fysisch geografisch laboratorium, de computervoorzieningen, de tekenzaal, luchtfoto interpretatiezaal, en kaartenzaal, welke laatste thans als museum voor het publiek vrij toegankelijk is’. Deze auteurs sloten dan ook af met: ‘Zonder al deze voorzieningen waren de snelle vakinhoudelijke ontwikkelingen niet mogelijk geweest.’⁶⁴ Twee Centrumgebouwen, allebei laagbouw met een wat menselijkere schaal maar met vergelijkbare functies, werden enige tijd later aan diezelfde Heidelberglaan neergezet.

Opmerkelijke genoeg valt tot op de dag van vandaag rond deze gebouwen op de Heidelberglaan de massaliteit van het onderwijs het meeste op, en dus niet die innovatieve activiteit. Ook het Educatorium van Rem Koolhaas, dat enige tijd na de hier besproken periode in 1997 werd neergezet, veronderstelde in de eerste plaats deze massaliteit, al zou de architect zelf vooral de flexibiliteit van zijn schepping accentueren.⁶⁵ De nieuwbouw van de Hogeschool Utrecht, die eveneens in de jaren negentig op de Uithof werd neergezet, sorteerde een vergelijkbaar effect.

Toch werkte juist die massaliteit een soort stedelijke levendigheid in de hand, die sterk contrasteerde met de stiltegebieden rond de hier besproken laborato-

⁶⁴ J.A. van Ginkel, M. de Smidt, J.I.S. Zonneveld, ‘De Interfaculteit Aardrijkskunde en Prehistorie’, in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf* a.w., 497-508, aldaar 499.

⁶⁵ Zie in *OMA Rem Koolhaas 1987-1998* (Madrid 1998), 302-345, de beschrijving van het Educatorium, aldaar 302: ‘for the visitor, the entire Educatorium opens up as the “field of play”’.

ria en ook met het rusteloze in- en uitverkeer dat kenmerkend is voor de verschillende medische complexen op de Uithof. Als grote groepen studenten tegelijkertijd naar buiten stromen voor een korte pauze tijdens hun hoorcollege, kon het ook op de Uithof best gezellig worden op straat.

Tot besluit

Het *home of one's own* (variant 1) dat geboden werd door de stadsvilla's in de binnenstad, bood kennelijk voldoende ruimtelijke armslag aan het lokale lezen, schrijven, denken en praten dat nog steeds de kern vormt van bepaalde werkprocessen van de universiteit. Daardoor konden uiteindelijk zowel de rechtenfaculteit (inmiddels de Faculteit Recht, Economie, Bestuur en Organisatie) als ook de geesteswetenschappen in de Utrechtse binnenstad blijven, deels in de laboratoria van weleer.

Stadsvilla's kwamen op de Uithof uiteraard niet voor. Dat buitengebied, dat door velen als een tamelijk onaantrekkelijke *outback* werd gezien, werd vooral gekenmerkt door de modernistische, en grootschalige gebouwencomplexen die op het eerste gezicht vooral aan het hier besproken motto *plenty of space* (variant 4) refereren. Dit motto markeerde in de eerste plaats de groeiende massaliteit van het moderne universitaire onderwijs, en natuurlijk ook de behoefte aan werkplekken voor de wetenschappelijke staf. Die werden vooral voor de sociale wetenschappen bepalend voor hun alledaagse activiteiten. In tweede instantie markeerde ditzelfde motto echter ook allerlei innovatieve flexibiliteit.

Voor de werkprocessen van een aantal andere wetenschapsgebieden was de verhuizing naar de Uithof veel vanzelfsprekender, al waren massaliteit en eigentijdse flexibiliteit daar niet zo zeer de beslissende factoren. Natuurlijk namen ook deze vakgebieden de vele collegieruimtes die de Uithof bood in gebruik, net als de beschikbare kantoren, maar bij de laboratoria die zich gaandeweg vestigden op de Uithof golden heel andere fysieke randvoorwaarden bij hun alledaagse activiteiten. Het ging daarbij niet alleen om de verschillende bètawetenschappen van deze universiteit, maar ook om de biowetenschappen die waren gelieerd aan de medische faculteit. Daarbij speelden de onvoorspelbaarheid en de fysieke onveiligheid van de experimentele activiteiten een belangrijke rol, maar ook de fysieke privacy die het verblijf op de Uithof de onderzoekers bood ten behoeve van de *focus and concentration* (variant 2) die nu eenmaal een basisvoorwaarde vormt voor dit soort werk.

Bij het klinische onderzoek en bij de opleiding van artsen 'aan het bed' speelde een ander soort fysieke constellatie, en ook daarvoor bleek de Uithof zeer geschikt. Die activiteiten waren van zichzelf al heel complex. De gebouwen die ze huisvestten werden eveneens steeds ingewikkelder en dijen steeds meer uit; het hele beschikbare gebouwencomplex werd daarbij in de alledaagse samenwerking rond individuele patiënten betrokken. Dit alles vormde de kern van de *manageability for all* (variant 3) die voor zulke ziekenhuizen – en voor de diergeneeskunde – gepresenteerd werd als wezenlijk punt van zorg.

Concluderend kan gesteld worden dat het gebrek aan stedenbouwkundige samenhang van de Uithof onmiskenbaar is, maar misschien minder bezwaarlijk dan bijvoorbeeld Reinink veronderstelde. Deze hangt immers sterk samen met de verscheidenheid aan werkprocessen die een universiteit tot universiteit maakt. Is het eigenlijk niet passend dat deze rijke verscheidenheid zichtbaar en tastbaar weerspiegeld wordt in haar fysieke heterogeniteit?

Kennisoverdracht op de campus

Transferpunten, bedrijfscentra en *science parks* in de jaren tachtig

JORRIT SMIT

In februari 1985 luisterde de Leidse universiteit haar 410-jarig bestaan op met een lezing door de minister van Onderwijs en Wetenschappen (O&W) Wim Deetman. Deze lezing werd echter ruw verstoord door de actiegroep Een Nieuwe Lente die demonstreerde tegen de nieuwe studiefinanciering en de verhoging van het collegegeld. Terwijl Deetman in het oude centrum van Leiden het zwijgen werd opgelegd omdat hij slechts berichten van bezuiniging bracht, had de staatssecretaris van Economische Zaken (EZ) Piet van Zeil eerder die dag aan de andere kant van het station ongestoord kunnen oren. Op de nog lege grond van de Leeuwenhoekpolder speculeerde hij over het daar te ontwikkelen *science park*, prees de openheid van de Leidse universiteit richting het bedrijfsleven en wees op de subsidies voor kennisoverdracht die zijn departement beschikbaar stelde. In het *Leidsch Dagblad* vulden de twee gebeurtenissen samen de derde pagina van de krant. Diezelfde week werd op een bijeenkomst in Den Haag bekend gemaakt dat een tweede Amerikaans biotechnologiebedrijf zich, met behulp van een miljoeneninvestering uit een nieuwe participatiemaatschappij van EZ, in de Leeuwenhoek zou vestigen. De Leidse wethouder Jos Fase leek dit een prachtig ‘verjaardagscadeautje’ voor de universiteit.¹ De gemeente Leiden greep de gelegenheid aan om de Leeuwenhoek om te dopen tot *bio science park*.

De ironie van deze samenloop van omstandigheden is tekenend voor bredere ontwikkelingen rondom de universitaire campus en voor de betekenis van ‘kennisoverdracht ten behoeve van de maatschappij’, dat rond dezelfde tijd in de wet werd opgenomen als derde universitaire taak. Sinds de crises van de jaren zeventig bevond Nederland zich, net als veel andere Westerse landen, in economisch zwaar weer. Innovatie werd het toverwoord in pogingen de economie te herstructureren: nieuwe hoogtechnologische bedrijvigheid moest tot werkgelegenheid en groei leiden. De universiteiten en technische hogescholen werden in dit plaatje niet meer enkel gezien als opleidingsinstituten, zoals ze dat vanuit het perspectief van het ministerie van O&W waren, maar in toenemende mate ook als ‘reservoirs’ van wetenschappelijk en technisch potentieel dat ‘maatschappelijk rendabel’ gemaakt kon worden door intensivering van *kennisoverdracht*, waar het ministerie van EZ steeds actiever op aanstuurde. De zogenaamde innovatiekloof tussen universiteit en bedrijfsleven poogde men

1 “Bio-science-park” in Leiden. Ruimte voor 15 tot 20 bedrijven in Leeuwenhoek’, *Leidsch Dagblad*, 7 februari 1985; ‘Van Zeil slaat eerste paal: “Bedrijvencentrum goed voor kennisoverdracht”’, *Leidsch Dagblad*, 8 februari 1985.

in de jaren tachtig van de vorige eeuw te overbruggen door nieuwe ontmoetings- en uitwisselingsplaatsen te creëren op de universitaire campus. Achtereenvolgens verschenen er transferpunten, die als fysiek herkenbare ingang tot de ivoren torens dienden, verzamelgebouwen met laboratoria en kantoren om innovatieve ideeën tot succesvolle ondernemingen uit te broeden, en ten slotte werden technologische bedrijven gepaaid om zich in aantrekkelijke, groene omgevingen rondom de publieke kenniscentra te vestigen in wetenschapsparken of *science parks*.

In deze bijdrage bespreek ik de internationale wortels en de lokale belangen die ten grondslag lagen aan de universitaire plannen voor kennisoverdracht in Leiden, Groningen, Enschede, Eindhoven, Delft en Utrecht. Eerst schets ik een beeld van de plaats van kennisoverdracht aan universiteiten in het wetenschapsbeleid en in de regionale economie van de jaren zeventig en tachtig. Vervolgens bespreek ik de groeiende aanwezigheid van het bedrijfsleven op de universitaire campus van Leiden, in vergelijking met andere vroege Nederlandse ontwikkelingen. De dynamiek tussen universiteit en gemeente, nationaal beleid en mondiale economie, maakt duidelijk hoe wetenschapsparken niet alleen wetenschap en industrie dicht bij elkaar brachten, maar ook nieuwe sociaaleconomische allianties rondom nuttige wetenschap voortbrachten. *Science parks* werden niet simpelweg van bovenaf gedictoord, en volgden ook niet logischerwijs uit wetenschappelijke ontwikkelingen. Ze waren namelijk ook het resultaat van lokale (grond)politiek en het optreden van enthousiaste individuen. Bovenal kreeg de vergrote aandacht voor commerciële kennisoverdracht ruimtelijk vorm in de fysieke aanwezigheid van het bedrijfsleven rondom universitaire gebouwen. Dit was zowel uiting van, als aansporing tot, grote veranderingen in de Nederlandse universiteiten.

Kennisoverdracht voor (niet-)kansarmen

Na de economische crises van de jaren zeventig werd gestreefd naar vernieuwing van de Nederlandse industrie. Verschillende nota's en commissies bepleitten een offensief industriebeleid in een poging de uitstroom van werkgelegenheid naar lagelonenlanden een halt toe te roepen. Dit beleid zou zich niet meer richten op het subsidiëren van traditionele, zware industrie, maar in plaats daarvan op het stimuleren van kleine en middelgrote bedrijven door 'voorwaardenscheppende maatregelen' (van belastingvoordelen tot innovatieadvies). Technologische innovaties zouden hoogwaardige werkgelegenheid, 'kennisintensieve' producten en diensten en nieuwe afzetmarkten creëren en zo de stagnerende economie weer op gang helpen.² Men weet de gebrekkige

2 In het bijzonder de Nota *Selectieve Groei* (1976) van minister EZ Ruud Lubbers; de *Innovatienota* (1979) van minister voor Wetenschapsbeleid Ton van Trier en de ministers Pais (O&W) en Van Aardenne (EZ); het WRR-rapport *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie* (1980) en, van de daaruit voortvloeiende Commissie Wagner, het rapport *Een nieuw industrieel elan* (1981). Zie: Evert-Jan Velzing, *Innovatiepolitiek. Een reconstructie van het innovatiebeleid van het Ministerie van Economische Zaken van 1976 tot en met 2010* (Delft 2013).

ge vernieuwing van de industriële structuur aan de tekortschietende benutting van bestaande kennis en expertise. Kennisinstellingen moesten zich volgens de *Innovatienota* uit 1979 daarom meer richten ‘op de behoeften van de samenleving in het algemeen, en het bedrijfsleven in het bijzonder’.³

Deze opvatting kwam niet volledig uit de lucht vallen. Nog voor het stof van de interne democratisering, volgend op de Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB), was neergedaald, stuurde de nieuwe minister voor Wetenschapsbeleid al in 1974 aan op externe democratisering van het onderzoek. In een eerdere publicatie heb ik beschreven hoe de Universiteit Leiden omsprong met deze oproep tot maatschappelijke relevantie. Dat verzoek kwam destijds niet alleen vanuit de politiek, maar evengoed vanuit de kritische studentenbeweging en activistische groeperingen rondom milieu, kernenergie en geopolitiek.⁴ Het uit idealisme geboren streven de wetenschap maatschappelijk dienstbaar te maken strookte met het motto van het kabinet-Den Uyl: ‘Spreiding van kennis, macht en inkomen.’ Dit ideaal kwam concreet tot uiting in wetenschapswinkels die in de jaren zeventig aan verschillende instellingen ontstonden als plekken voor ‘niet-commerciële kennisoverdracht’. Deze ‘winkeliers’ wilden de verstregeling van kennis en macht doorbreken, resultaten voor iedereen beschikbaar maken en onderzoek meer richten op thema’s die relevant waren voor minder draagkrachtige en mondige groepen. De wetenschapswinkels waren tevens het resultaat van interne democratisering: de eerste ideeën hiervoor kwamen uit het projectonderwijs dat kritische studenten, vaak van chemiefaculteiten, hadden opgezet onder de noemer ‘Wetenschap en Samenleving’ om de universitaire studie meer op maatschappelijke problemen te richten.⁵ Kennisoverdracht zong in de jaren zeventig dus al rond in universitaire kringen.

In 1985 werd ‘bevordering van de overdracht van kennis ten behoeve van de maatschappij’ als wettelijke taak van de universiteiten opgenomen in de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs. De manier waarop was echter niet meer in de geest van Den Uyl. Het amendement van vvd-kamerlid Greetje den Ouden-Dekkers dat hier aan ten grondslag lag, noemde in de toelichting de wetenschapswinkels nog wel als bewijs van reeds bestaande universitaire kennisoverdracht, maar noemde tegelijkertijd de transferpunten en het contractonderzoek.⁶ De toelichting op de wetswijziging zelf benadrukte daarnaast dat men niet op structurele middelen voor deze taak hoefde te hopen, ‘omdat kennisoverdracht intrinsiek deel uitmaakt van moderne opvattingen over het proces van kennisontplooiing met funderend onderzoek aan de basis’. Een

3 Velzing, *Innovatiepolitiek* a.w., 50.

4 Jorrit Smit, ‘Geen waardevrij bolwerk van de vrijheid meer. De “identiteitscrisis” van de Universiteit Leiden in de jaren 1970’, in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman (red.), *Universiteit en Identiteit. Over samenwerking, concurrentie en taakverdeling tussen de Nederlandse universiteiten* (Hilversum 2017), 47-69.

5 Frans Pennings en Jan Weerdenburg (red.), *Een deurtje in de toren. Tien jaar wetenschapswinkels* (Utrecht 1988); Joseph Wachelder, ‘Democratizing science. Various routes and visions of Dutch science shops’, *Science, Technology, & Human Values* 28 nr. 2 (2003), 244-73; Jurgen Sijbrandij, ‘Counter-research: a history of science shops in the Netherlands’ (Master thesis Universiteit Utrecht 2017).

6 *Herziening regeling van het wetenschappelijk onderwijs (Wet op het wetenschappelijk onderwijs). Amendement van het lid Ouden-Dekkers*. Kamerstuk 16 802 (38), 15 februari 1985.

de 'echte' wetenschapswinkel

Uit *Folia Civitatis* (Universiteit van Amsterdam): Tom's visie op de Innovatieplannen.

Cartoon uit *Folia Civitatis*, herdrukt in het weekblad van de TH Eindhoven, th-berichten, 9 november 1979, naast een artikel over het transferpunt en een column getiteld 'Innovatie tovermiddel'.

achterdeurtje werd alleen opengelaten voor incidentele financiële ondersteuning van nieuwe activiteiten 'zoals academische bedrijvencentra en transferpunten'.⁷

Deze veranderende denkbeelden over de plaatsen waar de kennisoverdracht moest plaatsvinden, zijn kenmerkend voor bredere veranderingen in de periode 1974-1985. De wetenschapswinkels, symbool voor de democratische universiteit van de jaren zeventig, stonden onder druk. Sowieso vielen zij niet binnen de officiële taakstelling van de universiteiten. Staatssecretaris Klein haalde zich in 1977 de woede van de 'UvA-winkeliers' op de hals door de begrotingspost te schrappen met het argument dat het niet als toegepast wetenschappelijk onderzoek gold.⁸ Tegen de tijd dat Deetman universiteiten opdroeg 'wat met hun kennis te doen', zaten veel wetenschapswinkels financieel in het nauw. Kennisoverdracht, zo werd de gedachte, vond beter plaats 'tegen betaling, dat scheelt weer een slok op een borrel in de ministers begroting'.⁹ Transferpunten, academische bedrijvencentra en *science parks* pasten veel beter bij dit nieuwe ideaal van kennisoverdracht.

7 *Herziening regeling van het wetenschappelijk onderwijs (Wet op het wetenschappelijk onderwijs). Vijfde nota van wijziging.* Kamerstuk 16 802 (139), 3 april 1985.

8 'Wetenschapswinkel. Universiteit moet project schrappen', *de Volkskrant*, 30 augustus 1977; 'Staatssecretaris Klein: Universiteit ging te ver met wetenschapswinkel', *Trouw*, 31 augustus 1977.

9 'Wetenschapswinkeliers hebben het moeilijk', *de Volkskrant*, 19 mei 1984.

Het is verleidelijk een harde cesuur aan te brengen in de Nederlandse universitaire geschiedenis rond het verschijnen van de *Innovatienota* in het najaar van 1979. Maar dan zien we de vele continuïteiten tussen het wetenschapsbeleid en de universitaire organisatie over het hoofd. David Baneke heeft betoogd dat zowel het eerdere discours van maatschappelijke relevantie als het latere van marktwerking beide een antwoord waren op dezelfde problemen: schaalvergroting en kostenstijging. In de jaren zeventig moesten democratisering en professioneel bestuur de autoritaire verhoudingen openbreken en de daarmee gepaarde willekeur en inefficiëntie bestrijden.¹⁰ Die problemen bestonden in de jaren tachtig nog, en werden met (vaak Amerikaanse) managementbenaderingen door de universiteitsbesturen aangepakt. Ondertussen werd de doorgeschoten democratisering juist teruggedraaid. Hierdoor konden veel van de structuren die uit idealistische motieven opgetuigd waren in het slechter economisch getij van de jaren tachtig voor heel andere doeleinden aangewend worden: waar verantwoording van onderzoek bijvoorbeeld eerst ethisch gemotiveerd was, zou het zich later tot financiële *accountability* vernauwen. Ook wat betreft kennisoverdracht zullen deze, soms ironische, continuïteiten blijken te bestaan. De groeiende zichtbaarheid van het bedrijfsleven op de universitaire campus in de jaren tachtig is enerzijds een voortzetting van bestaande samenwerkingen (waarbij vooral de retoriek veranderde), maar betreft anderzijds ook zeker een verschuiving in de sociale netwerken en geldstromen rondom universitaire kennisproductie.

Transferpunten: een ‘herkenbare ingang’ voor het bedrijfsleven

In de *Innovatienota* stelde de minister van EZ een *Transfer Systeem* voor, bestaande uit transferpunten bij de technische hogescholen, de regionaal gesitueerde rijksnijverheidsdienst en het industrieel dienstencentrum van TNO, dat ‘via duidelijk herkenbare ingangen’ het nationale kennispotentieel beter toegankelijk moest maken. De belangrijkste doelgroepen waren niet multinationals, bestaande zware industrie, of kansarme groeperingen, maar middelgrote en kleine bedrijven. De transferpunten konden als ‘actieve intermediair drempels verlagen’, vragen en resultaten twee kanten op vertalen, en als onderdeel van een landelijk transfernetwerk altijd een bedrijf ‘met de juiste partner in het kenniscircuit’ verbinden.¹¹ De overheid zou voorzien in een drietal medewerkers per instelling, waarvan twee ‘transfer-functionarissen’. Financiering kwam uit het budget voor innovatiebevorderende maatregelen bij de afdeling voor Wetenschapsbeleid van het ministerie van O&W. Na vijf jaar hield de subsidie op, want de gedachte was dat de transferpunten zichzelf op termijn via onderzoekscontracten zouden bedruipen.

10 David Baneke, ‘De veranderende bestuurscultuur in wetenschap en universiteit in de jaren zeventig en tachtig’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 129 nr. 1 (2014), 25–54.

11 *Innovatienota*, onderdeel 5.4.2.2.

In de adviescommissie van de *Innovatienota* was de hoogleraar vervoers-techniek Wim Koumans een autoriteit op het gebied van kennistransfer naar het middelgrote en kleine bedrijfsleven (MKB). Reeds in 1978 had hij aan de Technische Hogeschool Eindhoven het initiatief genomen tot een 'bestuurscommissie contacten bedrijfsleven'. Het paste bij het belang dat Koumans hechtte aan de oriëntatie van de hogeschool op de samenleving, wat hem bij zijn vertrek (naar TNO) de geuzennaam 'transferprofessor' opleverde.¹² De eerste aanzet tot de bestuurscommissie lag bij de Eindhovense Kamer van Koophandel (KvK) en het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs. Vervolgens werden de plannen met TNO en de Rijksnijverheidsdienst zorgvuldig afgestemd.¹³ De commissie moest het bedrijfsleven een betere ingang in de TH bieden en richtte zich met name op het MKB. Dit werd als invulling van de maatschappelijke dienstverlening gepresenteerd en had het 'immateriële nut dat de TH wordt geconfronteerd met problemen uit de praktijk'.¹⁴ De wetenschappers zouden hierdoor 'met de voeten op de grond blijven staan ... ondanks de ivoren toren waar zij (soms zelfs tegen hun wil) door de buitenwereld ingeduwd worden'.¹⁵ Daarnaast achtte de hoogleraar het noodzakelijk dat bruikbare ideeën overgedragen werden om de positie van Nederland in de Westerse economie te verbeteren, door meer kennisintensieve dan arbeidsintensieve goederen te produceren. Van de 140 ontvangen vragen wees de bestuurscommissie er in het eerste jaar 40 af, waren 40 voor de afdeling Bedrijfskunde bestemd, en verspreidden de overige 60 zich over andere instituten. Waar nodig konden vraagstellers daarnaast doorgestuurd worden naar de hogeschool in Tilburg. In Brabant functioneerde er dus een *transfersysteem* avant la lettre.

De *Innovatienota* repte alleen van technische hogescholen. In een kort daarna verschenen advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid werd de universiteiten zelfs afgeraden om transferpunten op te richten. Zij moesten zich op onderzoek richten dat 'vrij fundamenteel' was en met onderwijs in verbinding stond; te veel toepassingsgerichtheid was niet nodig.¹⁶ Toch had een aantal universiteiten binnen een paar jaar ook een transferpunt, bemand met door het ministerie betaalde krachten.¹⁷ In Groningen werd het transferpunt in 1980 aangekondigd als 'een soort wetenschapswinkel voor niet-kansarmen'.¹⁸ Koumans was door de Groningers uitgenodigd om zijn ervaringen bij het Eindhovense transferpunt te delen. Sleutel tot succes was volgens hem de 'informele vrijbuitigerige' opstelling van de bestuurscommissie ge-

12 *Cursor*, 7 januari 1983.

13 'Transferbureau gepresenteerd. Contacten THE met bedrijfsleven nemen sterk toe', *Cursor*, 16 januari 1981.

14 'THE intensiveert contacten in de regio met bedrijfsleven', *Cursor*, 7 april 1978.

15 'Contacten THE-bedrijfsleven slaat in regio aan', *Cursor*, 24 november 1978.

16 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie*, Rapporten aan de regering (Den Haag 1980).

17 Medio 1981 was het 'stelsel van transferpunten volledig operationeel' en hadden naast de drie technische hogescholen ook Groningen en Nijmegen een transferpunt ingesteld, terwijl bij de overige universiteiten men zich 'bezint op kennisoverdracht en contractonderzoek'. *Wetenschapsbudget 1983*, kamerstuknummer 17603, zitting 1982-1983, p. 54.

18 'Plan universiteit: wetenschapswinkel voor regio', *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 juni 1980.

weest. Die pionierende houding was nodig om gebaande universitaire paden te doorbreken. Slechts weinig wetenschappers zagen in hoe ‘hoog de ivoren toren van de universiteit’ was en wat voor drempelvrees dat bij het MKB wekte.

Ook in Leiden waren het ingenieurs die innovatie en kennisoverdracht onder de aandacht brachten. Al in oktober 1979 stelde buitenuniversitair raadslid en landbouwkundig ingenieur J.D. Enthoven dat innovatie een mooie uitdaging was voor de universiteit. Na het verschijnen van de *Innovatienota* sprak beleidsmedewerker, en tevens ingenieur, Andrieske Leistra met Koumans over innovatiegericht onderzoek en transferpunten. Vervolgens kwam zij met een ‘Leistra-model’ om de *Innovatienota* en de gevraagde vernieuwing en kennisoverdracht naar Leiden te vertalen. Dit gebruikte het college van bestuur bovendien in het voorjaar van 1980 om aan de vaste Tweede Kamercommissie Wetenschapsbeleid te laten weten dat ook ‘de universiteiten een belangrijke rol’ konden spelen bij innovatie.¹⁹ Het Eindhovense voorbeeld volgend, stelde Leistra voor ook in Leiden een Commissie Contacten Bedrijfsleven (CCB) in het leven te roepen. Deze commissie, die in juni 1980 eerst als groepje belangstellende hoogleraren en onderzoekers begon (waaronder Enthoven), had vanaf 1981 twee externe leden: de ene vertegenwoordigde de Leidse KvK, de ander de Delftse hogeschool. Via de oprichting van de CCB werd het voor Leiden mogelijk om deel te nemen aan het transferpunt bij de TH Delft. Als laatste van de drie technische hogescholen werd daar in januari 1982 een transferpunt geopend.²⁰ Trots oreerde de Leidse rector A.A.H. Kassenaar bij de opening dat deze samenwerking beide instellingen tot wederzijds voordeel zou dienen en het land ‘sneller uit het economisch slop’ kon trekken.²¹ Ook gebruikte hij het initiatief om het stoffige imago van Leiden als oudste universiteit wat bij te stellen. De universiteit zou niet ‘onder Monumentenzorg’ hoeven te vallen, maar zelf bijdragen aan de ‘vormgeving van de toekomst van onze samenleving’. En dit zou gebeuren door via het transferpunt de banden met het lokale bedrijfsleven aan te halen en voor hen nuttige onderzoeken uit te voeren. Dit was het bewijs dat de universiteit stoelde ‘in de maatschappij van vandaag’ en het belastinggeld ‘echt waarmaakte’. Maar het ging niet alleen om het imago van de universiteit. De vragen uit de praktijk zouden ook een impuls geven aan de creativiteit en oriëntatie van het onderzoek.

De plannen om de universiteit meer op innovatie en het bedrijfsleven te richten, leidden daarom echter ook tot interne spanningen. In een advies over de komst van het transferpunt zette de Leidse wetenschapswinkel de hakken in het zand.²² Hoewel wetenschapswinkel én transferpunt zich richtten op het ‘direct aanwendbaar en toepasbaar maken’ van kennis en ervaring, benadrukten de wetenschapswinkeliers dat het een politieke keuze was hoe aan deze maat-

19 Archief Universiteit Leiden (AUL), Curatoren/College van Bestuur 1952-1989 (CvB), inv.nr. 4215. Brief van College van Bestuur aan voorzitter Vaste Commissie Wetenschapsbeleid van de Tweede Kamer, ‘Innovatienota’, 8 mei 1980.

20 ‘TH Delft helpt nu ook kleine ondernemingen’, *De Volkskrant*, 16 januari 1982.

21 AUL, CvB, inv.nr. 1922, Kassenaar, ‘Samenwerken in een transferpunt’, 22 januari 1982.

22 AUL, CvB, inv.nr. 1922, ‘Notitie van de adviescommissie voor de wetenschapswinkel, inzake de instelling van een transferpunt RUL’, 8 februari 1981.

schappelijke dienstverlening invulling werd gegeven: 'Dé wetenschap bestaat net zomin als dé maatschappij.' Een te sterke oriëntatie op het bedrijfsleven kon leiden tot 'uitverkoop aan de meest biedenden'. De commissie Onderwijs- en Wetenschapsbeoefening van de universiteitsraad deelde deze scepsis. Verschillende leden waren niet overtuigd dat deze eerste schreden richting de markt ook tot maatschappelijk relevante kennis zou leiden.²³ 'Progressieven' zagen liever een uitbreiding van de wetenschapswinkel, terwijl 'pragmatici' de voorkeur aan een toename van de derde geldstroom gaven – 'waarbij de financierende instelling (veelal industrie) profijt zou kunnen trekken van de creativiteit van de gevestigde wetenschapper of vakgroep'. De wetenschapswinkel vreesde verder dat bereidheid tot (vaak onbetaald) wetenschapswinkelwerk verder zou afnemen als het voortbestaan van onderzoeksgroepen meer van externe financiering afhankelijk zou worden. De zorg was niet ongegrond, want binnen de pragmatische CCB rekende men voor het vernieuwingsproces eveneens op vrijwillige medewerking van vakgroepen en de inzet van de werktijd van 'enthousiaste personen'.²⁴ Wel stelde de commissie als voorwaarde dat de universiteit een klimaat zou scheppen dat aan 'innovatiebevordering een volwaardige plaats binnen het onderzoek en onderwijs' gaf. De wetenschapswinkel vroeg het universiteitsbestuur selectiecriteria voor de acceptatie van opdrachten en verzoeken uit het bedrijfsleven op te stellen. Deze criteria moesten de openbaarheid en verantwoordelijkheid van onderzoek bewaken, zodat er geen pertinent antisociale, militaire of nucleaire opdrachten werden aangenomen. Bestuursvoorzitter K.J. Cath verweerde zich fel tegen de kritiek van de wetenschapswinkel, die ook binnen de universiteitsraad te horen was. Net als de CCB en het Transferpunt wilde hij vooraf geen beperkingen stellen aan de samenwerking met het bedrijfsleven. Liever liet Cath de vorm van innovatie over 'aan de vrijheid van individu en vakgroep'.²⁵ In een ironische omkering gebruikte hij de gekoesterde academische vrijheid hier om het bedrijfsleven de universiteit binnen te laten.

Tussen 1978 en 1982 werden aan verschillende instellingen transferpunten en contactcommissies voor het bedrijfsleven opgericht. Allereerst in Eindhoven – aangejaagd door de plaatselijke KvK en Koumans – en daarna in Twente, Groningen, Delft, Nijmegen en Leiden, allen passend bij het geschetste beleid in de *Innovatienota*. Rondom de transferpunten ontstonden niet alleen nieuwe contacten met het lokale bedrijfsleven, maar ook meer samenwerking tussen de technische hogescholen en de universiteiten van respectievelijk Delft en Leiden, Eindhoven en Tilburg, en Groningen en Twente.²⁶ Interessant is dat de universiteiten aanvankelijk niet geacht werden hieraan mee te doen – het behoorde officieel ook nog niet tot hun taakstelling – maar dat universiteits-

23 AUL, CvB, inv.nr. 1922, Commissie voor Onderwijs en Wetenschapsbeoefening aan College van Bestuur, 'innovatie-nota', 4 mei 1981.

24 AUL, CvB, inv.nr. 1922, 'Innovatie', maart 1981.

25 AUL, CvB, inv.nr. 1922, K.J. Cath, 'Nota voor de vergadering van het College van Bestuur op donderdag 13 mei', 11 mei 1981.

26 'Universitair bureau kan overheidssteun niet missen. Emmer bedrijf schoolvoorbeeld van werkwijze Transferpunt', *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 februari 1984.

bestuurders en enkele enthousiaste hoogleraren wel actie ondernamen. Contractonderzoek kon ook intern worden gebruikt als een indirect stuurmiddel: het zette vakgroepen aan tot reflectie ‘op de vraag of ze het juiste, maatschappelijk relevante, fundamentele onderzoek doen’.²⁷ Deze ‘lichte bijsturing’, omarmd door ‘pragmatici’ als Koumans en Kassenaar, riep frictie op met ‘progressieve’ vertegenwoordigers van de wetenschapswinkels. Beide groepen deelden de overtuiging dat vraaggestuurd contact met de buitenwereld de creativiteit van het wetenschappelijk onderzoek bevorderde, maar daarna gingen de wegen uiteen. Voor de ene groep was het uiteindelijke doel maatschappelijke verandering, voor de ander industriële vernieuwing. De financiering, hoe klein ook, die beschikbaar kwam voor de transferpunten was daarbij een teken aan de wand. De wetenschapswinkels hadden hun langste tijd gehad.

Bedrijfsverzamelgebouwen: innovatie op z’n Amerikaans

Ondertussen waren aan de TH Twente al langer ontwikkelingen gaande die helemaal pasten bij deze koerswijziging. Vanaf eind jaren zeventig begon de hogeschool zich, onder leiding van de even vooruitstrevende als controversiële rector H.H. van den Kroonenberg, te presenteren als ‘ondernemende’ hogeschool. In Twente waren ze er voor Nederlandse begrippen vroeg bij met een volgende stap in het stimuleren van de kennisoverdracht. Daar werd het initiatief genomen tot de bouw van een Bedrijfstechnologisch Centrum (BTC) voor de huisvesting van starters, *spin-offs* en kleine ondernemingen in de nabijheid van de hoger-onderwijsinstelling. In 1982 legde staatssecretaris voor Economische Zaken Wim Dik de hoeksteen voor een typisch Noord-Amerikaans model van kennisoverdracht. Het idee van een bedrijfstechnologisch centrum was afkomstig uit de Amerikaanse computerindustrie en was naar Twente gehaald door ir. Gijs van Driem, de latere directeur van het BTC. In het kader van een gezamenlijk onderzoeksproject van TNO en de TH Twente had hij in 1978 in Minneapolis een *Business and Technology Center* van het grote softwarebedrijf Control Data bezocht.²⁸ Eén van de oprichters van Control Data had niet alleen baanbrekende ideeën op het gebied van micro-elektronica, maar stond ook bekend om zijn maatschappelijk geëngageerde ondernemerschap. De bedrijfstechnologische centra waren in de vs onderdeel van een palet aan initiatieven die tot doel hadden achtergestelde buurten en regio’s te doen opleven – vanuit de liberale overtuiging dat de overheid hier niet alléén verantwoordelijk voor was.²⁹ Het concept hield in dat gedeelde lab-, productie- en kantoorfaciliteiten de kosten voor kleine ondernemingen zouden drukken en dat com-

27 Wilbert Gooren en Arnold Korsten, *Kennisoverdracht aan kleine en middelgrote ondernemingen via transferpunten in Nederland. Verslag van een onderzoek* (Den Haag 1983).

28 Control Data leverde in de jaren zeventig computers en software aan Nederlandse universiteiten, zodat de onderneming ook in Twente een bekende naam was. Zie: T. van Helvoort, *Een verborgen revolutie. De computerisering van de Rijksuniversiteit Groningen* (Hilversum 2012).

29 William C. Norris, ‘Applying technology: The key to the future’, *The Journal of Business Strategy* 6 nr. 3 (1986), 38-46.

Het Bedrijfstechnologisch Centrum (BTC) Twente, in 1988 (UT Beeldbank).

puteronderwijs, technologie-overdracht en bedrijfskundige ondersteuning het succespercentage omhoog konden brengen.³⁰ Elk centrum had een ‘Technology and Enterprise Match Room’ waar uitwisseling van informatie over nieuwe technische mogelijkheden of product-ideeën plaatsvond. Tot slot was het idee dat kennisinstellingen in de omgeving in verbinding stonden met deze centra.

Die verbinding diende niet alleen kennisoverdracht van wetenschap naar ondernemerschap. In omgekeerde richting vloeide de avontuurlijke Amerikaanse ondernemerscultuur vanuit het BTC naar de hoger-onderwijsinstellingen. Dit was de boodschap van het rapport *Spin-offs uit de Nederlandse kenniscentra*, dat het innovatieadviesbureau Van der Meer & Van Tilburg had geschreven in opdracht van het ministerie van EZ.³¹ De Amerikaanse oriëntatie op ‘ontplooiing van het individu’ sloot volgens hen veel beter aan bij de groeiende aandacht voor het kleine vernieuwende bedrijfsleven als de motor van de Nederlandse industrie. Daarnaast kon de behoudende cultuur van kenniscentra doorbroken worden als meer onderzoekers het zouden aandurven om een onderneming te beginnen. De bezuinigingen die de universiteiten boven het hoofd hingen, zagen zij daarom meer als mogelijkheid dan als een probleem. De bijbehorende afgebroken carrièrepaden waren volgens de door hen bewierookte professor

³⁰ Paul Benneworth en Franziska Eckardt, ‘Kennispark Twente as global science scape’, *GSS Working Paper*, 2017.

³¹ Van der Meer & Van Tilburg was opgezet door twee pas afgestudeerden van de TH Twente, een in bedrijfskunde, de ander op een innovatiediagnostiek voor een cameraproductent. Het onderzoek voerden zij uit voor de Projectgroep Technologiebeleid, ingesteld door minister Jan Terlouw. Van der Meer en Van Tilburg, *Spin-offs uit de Nederlandse kenniscentra. Samenvatting van een onderzoek in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken* (Enschede 1983).

entrepreneurship Albert Shapero de eerste aanleiding voor het ontstaan van nieuwe ondernemingen.³² Rondom de kenniscentra, stelden deze innovatieconsultants, moest een innovatief klimaat op zijn Amerikaans geschapen worden – met risicokapitaal, broedplaatsen en *science parks* – om via *spin-offs* en het MKB niet slechts aan economische groei, maar ook aan cultuurverandering bij te dragen.³³

Het lukte Van Driem en de TH Twente om, met hulp van het Amerikaanse bedrijf Control Data, het eerste BTC in Europa te huisvesten. Control Data deelde daarbij niet alleen haar expertise, maar investeerde ook een miljoen gulden. Het Amerikaanse ideaal sloot goed aan bij de regionale noodzaak tot economische vernieuwing: de Overijsselse Ontwikkelingsmaatschappij investeerde, net als de AMRO Bank, ook een miljoen in de BTC Twente BV om nieuw ondernemerschap in de Twentse regio te stimuleren.³⁴ Met de gemeente Enschede was deze nieuwe BV een ‘huurkoop’-constructie overeengekomen waarmee zij na twintig jaar volledig eigenaar van het gebouw zou zijn. Het gebouw kwam aan de overkant van de Hengelosestraat te liggen, tegenover de hogeschool, zodat er eenvoudig contacten konden ontstaan. Dit contact ging overigens niet met gesloten beurzen. Het transferpunt van de hogeschool zou (vooralnog wél gratis) bemiddelen tussen de startende ondernemingen en de vakgroepen aan de TH Twente, die vervolgens tegen betaling ingeschakeld konden worden. Zo sloot het BTC goed aan bij het al bestaande transferpunt. Beide konden overigens rekenen op publieke financiering: geld uit nationale middelen voor de transfermedewerkers en ontwikkelingskapitaal uit regionale middelen voor de oprichting van het BTC. Rector Kroonenberg maakte ook geld vrij voor leningen aan startende ondernemingen, waarmee ze bijvoorbeeld ruimte in het BTC konden huren.³⁵ Dit initiatief ontwikkelde hij in reactie op een eerder rapport van Van der Meer & Van Tilburg over het ontstaan van nieuwe bedrijven rondom de hogeschool. Bovendien ontving Kroonenberg er extra middelen voor van EZ, nadat dezelfde consultants hun advies over *spin-offs* op het ministerie gepresenteerd hadden.³⁶ Naast al dit publieke geld stroomde er ook privaat kapitaal naar de campus: banken, zoals ABN, AMRO en Rabobank, werden steeds actiever op dit terrein. In dit enigszins bijzondere geval investeerde ook een Amerikaans bedrijf, dat daarmee zorgde voor de overdracht van een Amerikaans model van innovatie en kennisoverdracht naar Europa.

32 Van der Meer en Van Tilburg, *Spin-offs uit de Nederlandse kenniscentra* a.w., 10. Op hun uitnodiging hield prof. Shapero een lezing in Twente, 1983.

33 Paul Bennenworth en Roel Rutten, “Individuals” networks and regional renewal. A case study of social dynamics and innovation in Twente’, in: F. Adam en H. Westlund (red.), *Innovation in Socio-Cultural Context*, Routledge Advances in Sociology 84 (Londen en New York 2013), 185-208, aldaar 196.

34 ‘Bouw begonnen van bedrijventrum Twente’, *NRC Handelsblad*, 30 juni 1982.

35 Dit betrof het ‘Tijdelijk Ondernemers Plaatsen’ programma. Jorrit de Boer, *Een kleine en kwetsbare instelling. Een geschiedenis van de Universiteit Twente, 1961-2011* (Enschede 2011), 196.

36 Van der Meer en Van Tilburg, *Nieuwe bedrijven vanuit en rond de TH Twente* (Een onderzoek in opdracht van de TH Twente, 1981); Van der Meer en Van Tilburg, *Spin-offs uit de Nederlandse kenniscentra* a.w., 15-23.

Terwijl in Twente in de zomer van 1982 al de bouw van het BTC begon, ving bij de Rijksuniversiteit Leiden net de ideevorming voor een ‘laboratoriumverzamelgebouw’ aan. Het universiteitsbestuur willigde het verzoek van de eerdergenoemde Commissie Contacten Bedrijfsleven (CCB) in om hier een nieuwe werkgroep voor in te stellen. Deze werkgroep was nog heterogener dan de CCB zelf: naast een KvK-lid en verschillende onderzoekers – zowel van het Academisch Ziekenhuis als de natuurwetenschappelijke en economische faculteiten – namen ook de gebouwbeheerders, laboratoriumdirecteuren en medewerkers van juridische en financiële diensten deel aan het overleg.³⁷ De aanzet voor deze nieuwe stap in Leiden was in feite al gegeven in 1981 met een notitie aan het ministerie van Onderwijs van celbioloog Johan Ploem, waarin hij had voorgesteld een ‘laboratorium voor applicatieonderzoek’ op te richten. Destijds had men in Leiden er verder geen bekendheid aan durven geven omdat het zo sterk afweek van ‘bestaande structuren’ binnen de universiteit. Inmiddels durfde de CCB het wel aan, mede omdat zij zich nu konden baseren op gesprekken met het Twentse innovatieadviesbureau en hun advies over *spin-offs*. Uit dat rapport bleek dat bijna alle hoger-onderwijsinstellingen overwogen het voorbeeld van Twente te volgen, en een BTC of bedrijfsverzamelgebouw te stichten. In Leiden leidde dit tot een Academisch Bedrijvencentrum (ABC), dat vanaf 1984 de kern werd van het *bio science park*.

In zijn oratie ‘Innovatie in het klein’ (1980) had Ploem hier al van gedroomd. Hij verwees ervoor naar Silicon Valley: ‘Samen met een groot aantal andere kleine bedrijven – waarvan de meeste in laagbouw worden uitgevoerd en omgeven zijn door tuinen – is FACS Systems gelegen in een laboratoriumpark vlakbij de universiteit van Stanford in Californië.’³⁸ Deze verwijzing greep de kersverse professor aan om het idee van succesvolle innovatie aan het beeld van een lusterrijke, parkachtige omgeving te verbinden. Niet voor niets sprak hij van ‘innovatie in het klein’ en voor Leidse proporties vertaalde hij het Amerikaanse droombeeld naar een instituut voor applicatieonderzoek.³⁹ Het doel van dit instituut was om intensieve samenwerking tussen universiteit en bedrijfsleven te realiseren en om algemene steun aan de kleinere bedrijven te bieden. Ploem zag heel concreet twee verticale delen voor zich, waar in het ene deel de universiteitslaboratoria huisden en in het andere ‘laboratoriumflats’. Het bedrijfsleven kon deze, op de gewenste hoogte, huren zodat kennisoverdracht via verbindingsgangen plaats kon vinden. De horizontale verbindingen moesten, letterlijk, de innovatiekloof van universiteit naar industrie overbruggen. Voor het niet-universitaire deel hadden Ploem en beleidsmedewerker Leistra reeds in november 1980 enkele miljoenen toegezegd gekregen van het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds, onder de voorwaarde dat de overheid garant

37 AUL, CvB, inv.nr. 2093, subcommissie II van Commissie Contacten Bedrijfsleven aan College van Bestuur, 25 augustus 1982. Inclusief bijlage ‘Notitie Innovatief Onderzoek’.

38 Johan Sebastiaan Ploem, *Innovatie in het klein* (Leiden 1980), 3.

39 AUL, CvB, inv.nr. 4215, CvB Leiden aan de heer dr.ir. B. Okkerse, 2 maart 1981. Inclusief bijlage: ‘Notitie betreffende het Instituut voor Applicatieonderzoek.’ Rector Kassenaar, hoogleraar Ploem en transfermedewerker Leistra spraken in Den Haag met het hoofd onderzoekbeleid Okkerse van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschap.

zou staan voor beide gebouwdelen.⁴⁰ In dit eerdere plan hadden biotechnologisch en instrumentatieonderzoek de overhand, wat een afspiegeling was van bestaande activiteiten in Leiden. Daarbij lag de nadruk op samenwerking met grote gevestigde bedrijven, terwijl in het droombeeld dat van Silicon Valley bestond juist nieuwe technologische bedrijfjes de spil vormden in de herstructurering van de economie. Latere plannen voor een Leids laboratoriumverzamelgebouw bewogen dan ook meer in die richting.

Met een gebouw de kloof tussen universiteit en bedrijfsleven overbruggen, dat was een idee dat de Leidse KvK en het regionale verbond Fabrieken voor Rijnland met enthousiasme verwelkomden. Het was namelijk eindelijk een concreet en tastbaar antwoord op het ‘communicatieprobleem’ dat de ondernemers al verschillende keren hadden aangestipt. De eerdere plannen voor een transferpunt, van Leistra, beklifden bijvoorbeeld maar moeizaam. Ondernemers verzochten de universiteit om ‘veel praktischer’ te worden, ‘haar productenpakket’ te laten zien en een ‘marketingstrategie’ te ontwikkelen. Verwijzend naar Amerika en Japan, laakten ze daarnaast de instelling van Nederlandse onderzoekers, die veel positiever zou kunnen zijn tegenover de commerciële wereld.⁴¹ In de loop van 1982 introduceerde Willy Brand, die als emeritus-hoogleraar ontwikkelingseconomie tot voorzitter van de CCB was gebombardeerd, het idee van het laboratoriumverzamelgebouw aan de Leidse ondernemers. Verwijzend naar het BTC Twente benadrukte Brand dat de gemeente voor de ‘ruimtelijke voorwaarden’ zorg zou moeten dragen. Vooral nog wilde de Leidse wethouder voor Economische Zaken, Jos Fase, echter alleen meewerken aan *generieke* bedrijfsverzamelgebouwen. Rector Kassenaar probeerde daarom de lokale ondernemers voor het plan te winnen, zodat zij samen de gemeente konden overtuigen van de zin van een verzamelgebouw voor ‘technisch hoogwaardige bedrijven’. De universiteit zocht de steun van de ondernemers en wilde daarom met hen in gesprek gaan over hoe zo’n gebouw eruit zou kunnen zien.⁴²

De Commissie Contacten Universiteit van de Leidse KvK, begin 1982 opgericht als platform waar de CCB zich aan lokale ondernemers kon presenteren, had wel nog vragen over de haalbaarheid in Leiden. Zij verzochten daarom Frons, een bureau gespecialiseerd in regionale economische en sociaalgeografische kwesties, om de opties voor een laboratoriumgebouw te onderzoeken.⁴³ In het rapport *Een know-house voor de Rijksuniversiteit Leiden?* woog sociaal geograaf dr. S.A. van Keulen de verschillende opties voor wat volgens hem in de kern neerkwam op ‘geconcentreerde faciliteiten ... ten dienste van daadwerkelijke samenwerking en symbiose van het bedrijfsleven en de

40 AUL, CvB, inv.nr. 4215, CvB Leiden aan het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds, 11 november 1980.

41 Nationaal Archief Den Haag (NA), Secretariaatsarchief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in Leiden/Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland (KvK-Leiden), 3.17.27, inv.nr. 342, ‘Notulen Commissie Contacten Universiteit’, 5 maart 1982; 2 juli 1982; 8 oktober 1982.

42 NA, KvK-Leiden, inv.nr. 342, ‘Notulen Commissie Contacten Universiteit’, 2 juli 1982.

43 NA, KvK-Leiden, inv.nr. 342, ‘Notulen Commissie Contacten Universiteit’, 5 maart 1982.

vakgroepen der Rijksuniversiteit Leiden'.⁴⁴ Frons was 'tamelijk terughoudend (en soms zelfs uiterst sceptisch)' over de toepasbaarheid van de Anglo-Amerikaanse voorbeelden en probeerde zo naar een meer bescheiden aanpak toe te werken. Bij voorbaat, zo lijkt het, wilde Van Keulen de verwachtingen temperen. Het laboratoriumverzamelgebouw zoals de universitaire werkgroep het voor zich zag, vond hij namelijk nogal veelomvattend. Het moest *spin-offs* huisvesten en stimuleren, inspelen op tijdelijke onderzoeksbehoeften van bestaande (grote) bedrijven, én een plek zijn voor 'commerciële productie' die voortvloeide uit universitair onderzoek. Zo werd het een combinatie van het Twentse BTC, Ploems applicatielaboratorium en een *science park*. De vorm die het *know house* zou moeten aannemen was ook afhankelijk van het universitaire expertiseraanbod en de Leidse industrie. Maar uit een globale marktverkenning bleek dat het aan *science-based industries* nagenoeg ontbrak in het Rijnland. Het expertiseraanbod stelde duidelijker, disciplinair vrij specifieke eisen aan de nieuwe ruimte voor kennisoverdracht. Een licht *know house*, in een bestaand gebouw en met kleine werkruimtes, zou prima werken voor de meeste sociale wetenschappen en micro-elektronische projecten. Projecten in de biochemie, farmacie en medische apparatuur konden echter alleen van de grond komen in een zwaar *know house*, in nieuwbouw en met geavanceerde, immobiele laboratoriumfaciliteiten.⁴⁵

Gezien de afwezigheid van hoogtechnologische industrie in de buurt van Leiden adviseerde Van Keulen tegen een zware en dure opzet. Het transferpunt was voor de meeste Rijnlandse ondernemingen waarschijnlijk voldoende, zeker als het zijn nazorg verbeterde, dat wil zeggen: zich er meer om bekommerde het gat te dichten tussen 'wat wetenschappelijk af' en 'wat (productie-) technisch toepasbaar' was. Maar ook het MKB moest zijn drempelvrees overwinnen, want het zou wel degelijk profiteren van (goedkope) steun uit de wetenschap.⁴⁶ De universitaire werkgroep karakteriseerde het advies van Frons als de 'kasplant-optie': een opgevoerd transferpunt met een duidelijke entree voor derden en een vijftiental kleine, tijdelijke labruimtes moest uitwijzen of een grootschaliger opzet op termijn mogelijk was. Het kleine, innovatieve bedrijfsleven wilden zij eerst aantrekken door actievere bemiddeling via reclame, zomercursussen en serviceabbonementen.⁴⁷ Opgewekt over haar betrokkenheid bedankte het universiteitsbestuur de Leidse KvK en beloofde haar van de ontwikkelingen op de hoogte te houden.⁴⁸ Ook Frons bleef nauw betrokken. Het bereidde onder meer een (succesvolle) subsidieaanvraag van 450.000 gulden voor bij het Werkgelegenheidsfonds van de Provincie Zuid-Holland, adviseerde over de concrete invulling van het verzamelgebouw en ondernam later

44 S.A. van Keulen, *Een know-house voor de Rijksuniversiteit Leiden? Verkenning van realiseerbare mogelijkheden voor een advies inzake een laboratoriumverzamelgebouw of soortgelijke faciliteiten ten behoeve van het bedrijfsleven, te realiseren in nauwe relatie tot de Rijksuniversiteit Leiden* (Amersfoort 1983).

45 Van Keulen, *Een know-house*, 14-20.

46 Van Keulen, *Een know-house*, 45-49.

47 AUL, CvB, inv.nr. 2093, 'Rapportage door Werkgroep Laboratorium Verzamelgebouw', maart 1983.

48 AUL, CvB, inv.nr. 2093, CvB aan KvK, 'Kennistransfer', 15 juni 1983.

nog een uitvoerige marktverkenning.⁴⁹ Rond 1983 was er voor het eerst sprake van het ABC, het Academisch Bedrijven Centrum, als naam voor wat ooit in conceptvorm een applicatielaboratorium, BTC en *know house* had geheten.⁵⁰

Science parks: hoop en risico's, compromis en controle

Begin jaren tachtig vond een bredere verschuiving plaats in de manier waarop kennisoverdracht naar het bedrijfsleven georganiseerd werd. Niet langer ging het alleen over transferpunten, maar nu ook over bedrijfsverzamelgebouwen. Verschillende partijen hadden hierbij elk hun eigen belang: het regionale bedrijfsleven, het ministerie van Economische Zaken, het ministerie van Sociale Zaken (via de 'werkverruimende maatregel' konden werkloze academici met behoud van uitkering voor transferprojecten ingezet worden), banken, pensioenfondsen, buitenlandse bedrijven en tal van economische en bedrijfskundige adviesbureaus.⁵¹ Dit maakte echter nog geen *science park*, zoals dat uit de Britse en Amerikaanse voorbeelden bekend was. Daar vestigen nieuwe en bestaande, bij voorkeur hoogtechnologische, bedrijven hun onderzoeksafdelingen, en soms ook productiefaciliteiten, in de nabijheid van de universiteit. Een parkachtige omgeving met speelse wandelpaden moet daarbij het beeld oproepen van creativiteit, toevallige ontmoetingen en laagdrempelige kennisoverdracht. Dit sprak ook in Nederland tot de verbeelding en niet alleen bij de politiek en wetenschap. De Efteling overwoog een *Cosmo-Science Park* te openen, en voor de finale opdracht van de Prix de Rome ontwierpen in 1986 drie architecten een *wetenschapspark* op het Marineterrein in Amsterdam.

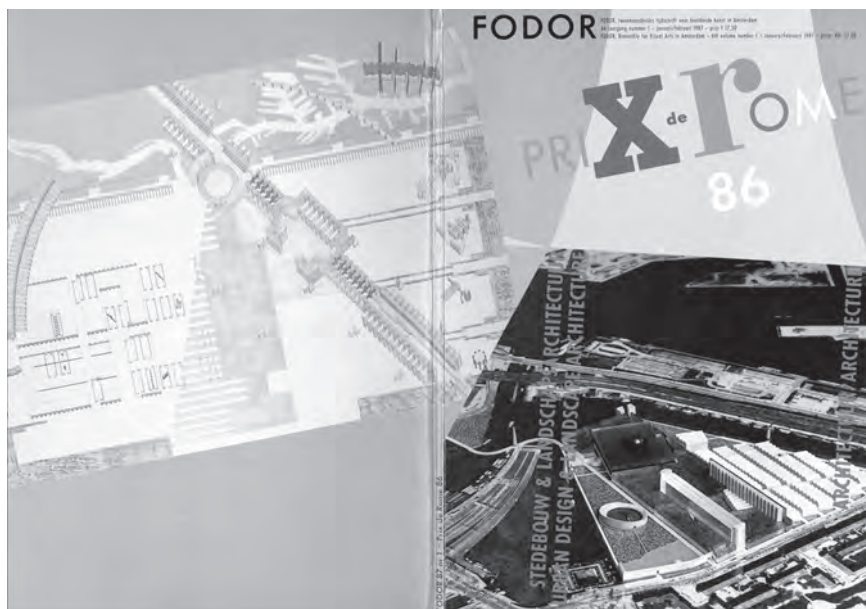
Maar er werd ook wel neerbuigend van wetenschapsplantsoenen, recessie-taal en wildgroei gesproken wanneer een gemeente of kennisinstelling weer een nieuw *science park* aankondigde. Deze scepsis had te maken met de grondpolitieke belangen van de betrokken gemeentes en projectontwikkelaars: 'Een beetje gemeente propageert braakliggend industrieterrein het liefst onder het mom van *science park*.'⁵² Gemeente en universiteit beweerden daarentegen dat het niet alleen om imago ging en dat de nabijheid van universiteit en bedrijfsleven cruciaal was voor kennisoverdracht. In Leiden zette het universiteitsbestuur bijvoorbeeld het adviesbureau Frons onder druk om dit als argument in het rapport op te nemen: 'Ervaringen in het buitenland leren dat de afstand even nauw luistert als bij een winkelcentrum of een bushalte. Een onderzoeker is even "lui" als een buspassagier en als hij meer dan een paar honderd meter moet lopen voor een gesprek of advies, dan maar niet. Dan blijft echter eens te

49 Erfgoed Leiden (EL), Stadsarchief Leiden (SA) VII, inv.nr. 610, Gedeputeerde Staten, Provincie Zuid-Holland aan burgemeester en wethouders van Leiden, 'Toekenning subsidiebedrag project Werkgelegenheidsfonds', 13 april 1984.

50 AUL, CvB, inv. nr. 2093, Frons, *Opzet voor een Academisch Bedrijventrum in de gemeente Leiden* (Amersfoort 1983).

51 AUL, CvB, inv.nr. 2093, 'Laboratorium Verzamelgebouw. Nota in vervolg op nota dd. 21-9-'83.' Leiden zou het hoogste aantal werkloze academici (750) van alle universiteitssteden tellen.

52 'Budel in the air', *de Volkskrant*, 3 juni 1988.

Modellen van science parks ingediend voor de Prix de Rome '86, afgebeeld op de voorkant van het tijdschrift voor beeldende kunst Fodor, januari/februari 1987.

meer het kennispotentieel van de universiteit onbenut.⁵³ Maar, zoals hieronder zal blijken, waren ruimtelijke belangen ook hier bepalend. De vraagtekens die onderzoekers en journalisten destijds al plaatsten bij *science parks* en het veronderstelde belang van fysieke nabijheid tussen wetenschap en ondernemerschap lijken gegrond.⁵⁴

In Enschede spraken ze zelfs van 'Silicon Valley aan de Dinkel' toen het gemeentebestuur rondom het BTC een *Business en Science Park* begon.⁵⁵ Het is een voorbeeld van de creatieve wijze waarop gemeenten in economisch achtergestelde regio's de leegte probeerden op te vangen die de verdwenen textielindustrie en mijnbouw achterlieten. Regionale ontwikkelingsmaatschappijen probeerden via subsidies 'integrale structuurplannen' te verwezenlijken om regio's als Twente, Groningen en Limburg er bovenop te helpen. In Twente ontving het wetenschapspark ondersteuning van de Overijsselse Ontwikke-

53 AUL, CvB, inv. nr. 2093, 'Besluiten College van Bestuur', 22-23 maart 1983; Notitie, 22 april 1983; Frons, *Opzet voor een Academisch Bedrijfscentrum a.w.*, 3.

54 M.S. van Geenhuizen, 'Science parks, een eerste inventarisatie', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 68 nr. 5 (1987), 168-175; Evert-Jan Witteveen, *Science parks en wetenschappelijke bedrijfscentra in Nederland. Diffusie of illusie van technologie* (Rotterdam 1989); Doreen Massey, David Wield en Paul Quintas, *High-tech Fantasies. Science parks in society, science and space* (Londen 1992).

55 'Business- & science park Enschede is succesvol', *Nederlands dagblad*, 25 januari 1986; De Boer, *Een kleine en kwetsbare instelling a.w.*, 198.

lingsmaatschappij, en in Groningen kon men voor een ‘nationaal experiment’ met een *science park* op overheidsgrond rekenen uit het integraal structuurplan ‘Noorden des Lands’.⁵⁶ In de regio waren *science parks* bovenal symbolen van hoop, vernieuwing en werkgelegenheid.

In Groningen trok biochemicus Bernard Witholt de betekenis van het geplande *science park* op universiteitsterrein de Paddepoel ver voorbij de noordelijke provincie. De tot Amerikaan genaturaliseerde hoogleraar vatte in een wat wollig rapport zijn visie op de rol van innovatie in de wereld samen: de verspreiding van nieuwe technologieën zou de wereld economisch homogener maken en de planeet Aarde tot een ‘volledig geïntegreerd organisme’ omvormen.⁵⁷ De jaren zestig en zeventig hadden volgens hem aangetoond dat we deze integratie niet aan (inter)gouvernementele denktanks of multinationals konden overlaten. In de jaren tachtig zouden nieuwe kleine bedrijven gebaseerd op innovatieve technologieën de dienst uitmaken. De universiteit zou fungeren ‘als baarmoeder en crèche’ voor de ‘embryonale bedrijfjes’. Het *science park* kon vervolgens dienen als ‘basisschool voor jonge technologische entrepreneurs’.⁵⁸ Witholts visie werd met de steun van het CvB tot een voorstel omgewerkt waarmee subsidie binnen de integrale structuurplannen werd aangevraagd. Ook hier functioneerde een bedrijfskundig adviesbureau als scharnier tussen universiteit, overheid en bedrijfsleven. Het ministerie van EZ vroeg Job Creation BV om het Groningse subsidievoorstel te beoordelen, waarbij het adviesbureau steunde op ervaring met de opzet van bedrijfsverzamelgebouwen voor het opvangen van massaontslagen in de technische sector.⁵⁹ De adviseurs juichten de ‘moed en verbeeldingskracht’ in Groningen toe, maar hadden sterke twijfels bij de succesvolle verwezenlijking omdat het plan volledig leunde op het toepasbaar maken van fundamenteel onderzoek.⁶⁰ Uit bedrijfskundig oogpunt ontbraken er, beweerden zij, een professionele, energieke manager, aandacht voor marketing en technologische ondernemers in het bestuur. De subsidie, in het kader van het integraal structuurplan, werd verleend onder de voorwaarde dat de aanbevelingen van Job Creation gevolgd werden. In de daaropvolgende jaren werd met de structuurgelden de Stichting Science Park Groningen opgericht, die startende ondernemers opspoorde, begeleidde en van ‘innovatie-stipendia’ voorzag.⁶¹

⁵⁶ NA, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen: Directoraat-Generaal voor Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek 1975-1992 (OCW-DG HOWO), 2.14.5168, inv.nr. 5297, ‘Rijksuniversiteit Groningen: Science park experiment 1982-1984’.

⁵⁷ Bernard Witholt, *Science Park Groningen. Innovatie: Waarom, hoe, waar en wat* (Groningen 1981), 2.

⁵⁸ Witholt, *Science Park Groningen* a.w., 5-15.

⁵⁹ NA, Kamer van Koophandel en Fabrieken voor ’s Gravenhage 1978-1989, 3.17.13.06, inv.nr. 213. In het VK vingen zij zo het vertrek van de staalindustrie op, en in Den Haag de sluiting van *Philips Data Systems*.

⁶⁰ NA, OCW-DG HOWO, inv.nr. 5297, ‘Analyse van een voorstel voor een science park aan de Rijksuniversiteit Groningen’, 4 februari 1983.

⁶¹ Zie ook Ton van Helvoort, ‘De publieke functie van universitaire wetenschapsbeoefening. Amerikanisering als leidmotief bij de scheikunde aan de Groningse universiteit’, in: L.J. Dorsman en P.J. Knechtmans (red.), *Onderzoek in opdracht. De publieke functie van het universitaire onderzoek in Nederland sedert 1876* (Hilversum 2007), 67-92, aldaar 91.

In het 'rode' Groningen waren zowel het CvB als de lokale KvK enthousiast over de plannen en alleen op de achtergrond was er soms wat 'gefluisterde kritiek over de kapitalistische strekking van deze plannen'.⁶² De KvK sprong in de bres voor de universiteit toen de ministeriële bezuinigingsoperatie Taakverdeling en Concentratie uit 1982 de 'regio-relevante' technische studierichtingen in Groningen bedreigde, door te verwijzen naar het komende *science park*.⁶³ In Paddepoel werd via een bedrijfsverzamelgebouw (Zernikom) en de Zernike Ontwikkelingsmaatschappij stapsgewijs toegewerkt naar de vestiging van bedrijven op wat het *Zernike Science Park* zou gaan heten.

Waar in Groningen vanaf het begin het woord *science park* rondzong en dit voor de subsidieverstrekking steeds planmatig uitgewerkt werd, kwam de stichting van het *bio science park* in Leiden relatief ad hoc tot stand. Twee factoren speelden daarbij een belangrijke rol: enerzijds het lokale conflict over de bestemming van de Leeuwenhoekpolder, anderzijds de komst van Amerikaanse biotech-bedrijven, waarin de Leidse professor Rob Schilperoort een belangrijke rol vervulde.

Lang voordat het over *science parks* en bedrijvent centra ging, was de Leeuwenhoek onderwerp van een conflict tussen gemeente, Rijk en universiteit. In de jaren zestig werd er al gesteggeld over de grondprijs, die volgens de universiteit veel te hoog was en volgens de gemeente overeenstemde met het offer dat zij bracht. Het leek opgelost toen in 1975 het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen 31 hectare grond in de Leeuwenhoek aankocht, met het oog op de nieuwbouw van het Academisch Ziekenhuis Leiden.⁶⁴ In 1977 wisselde het ministerie van strategie en besloot de nieuwbouw op de bestaande locatie bij het station uit te voeren. In de eerdere grondaankoop was bedongen dat het ministerie de gemeente tot het terugkopen van (een deel van) de grond kon dwingen. Zodra bekend werd dat het ziekenhuis niet in de Leeuwenhoek kwam, vulden zowel universiteitsbestuurders als gemeenteraadsleden de leegte al in. De universiteit overwoog er de nieuwe faculteit der Sociale Wetenschappen te huisvesten, een uitbreiding van het biologisch laboratorium te realiseren, studentenwoningen te bouwen en de botanische tuin er vanuit de binnenstad heen te verhuizen.⁶⁵ De gemeente zocht vooral naar oplossingen voor de woningnood en zag tussen de laboratoria voldoende ruimte voor zo'n tweeduizend woningen.⁶⁶ Het duurde niet lang of gemeente en universiteit lagen 'flink in de clinch' over de bestemming van en eigendomsverhoudingen in de Leeuwenhoek.⁶⁷ Wethouder Waal geloofde dat het Rijk duidelijk aan meer bebouwingsmogelijkheden voor de gemeente dacht, terwijl de universiteit de nadruk legde

62 'Een dagje campagne met de Partij van de Arbeid', *Nederlands Dagblad*, 13 mei 1986.

63 'KvK: regio-gericht beleid RUG moet worden gehandhaafd', *Nederlands Dagblad*, 2 februari 1983.

64 'Grondverkoop vrijwel rond in Leeuwenhoek. Voor nieuwbouw AZL en universiteit', *Leidsch Dagblad*, 21 februari 1975. Binnen dit plan werd 11 hectare vrijgehouden voor 'winkels en woningbouw'.

65 'Hortus Botanicus naar Leeuwenhoek', *Leidse Courant*, 16 juli 1977; 'Universiteit wil sociale faculteit in Leeuwenhoek', *Leidsch Dagblad*, 9 juni 1978.

66 'Prijsvraag voor gevarieerde bouw in Leeuwenhoek', *Leidsch Dagblad*, 25 oktober 1977; 'Gemeente wil 2458 woningen bouwen in Leeuwenhoek. Veel aandacht voor bejaarden en studenten', *Leidse Courant*, 4 januari 1979.

67 'Leiden en de universiteit in de clinch over Leeuwenhoek', *Leidsch Dagblad*, 18 december 1978.

cieze veilige zonering rondom laboratoria en stelden dat woningbouw in de Leeuwenhoek uiteindelijk een politieke keuze was.⁷¹ Voor de universiteit gold de risicoanalyse als onderbouwing van een nieuw, inhoudelijk argument. Het CvB vreesde belemmering van de universitaire werkzaamheden door conflicten tussen toekomstige bewoners en de laboratoria.⁷² De beheerders van de laboratoria hadden dit punt aangedikt door te beweren dat de verdere ontwikkeling van de wetenschap nog meer gevaarlijke stoffen nodig zou hebben en dat ‘nieuwsoortige’ stoffen onvoorspelbare risico’s met zich mee brachten. Hiermee zinspeelden zij ook op het breed gevoerde maatschappelijke debat over recombinant DNA-onderzoek. In de Leeuwenhoek speelde dit zich in het klein af. De ‘vooruitgangsdenger’ en hoogleraar biochemie Rob Schilperoort vond de risico’s van genetische manipulatie verwaarloosbaar, zeker in vergelijking met de gigantische mogelijkheden. Daartegenover stond ‘natuurbewaarder’ Lucas Reijnders, destijds van Natuur & Milieu, die de risico’s en angsten wel degelijk serieus nam.⁷³ Maar het leek de laboratiumbeheerders juist ‘in strijd met de maatschappelijke verplichting’ die op de universiteit rustte om het gebruik van zulke stoffen in te perken.⁷⁴ Het ministerie van O&W, dat nog altijd wachtte op een overeenkomst tussen universiteit en gemeente voor zij de grond vrijgaf, onderschreef het standpunt van de wetenschappers in een brief aan wethouder Waal: ‘gegeven de maatschappelijke verhoudingen van dit ogenblik’ zouden eventuele bewoners zich ‘in rechte op de risicoanalyse kunnen beroepen’ en allicht sluiting van universitaire gebouwen kunnen afdwingen.⁷⁵ Dat er in Leiden inmiddels een ‘licht geïrriteerde sfeer’ hing zal geen verrassing zijn.⁷⁶

Een eerste aanzet tot een compromis in het slepende conflict werd gevonden in een nieuwe bestemming voor de Leeuwenhoek: schone, aan de universiteit verwante, hoogontwikkelde industrievestiging.⁷⁷ Dit idee was voor het eerst in november 1979 geopperd door de hoogleraar organische chemie Egbert Havinga in reactie op de risicoanalyse. Hij benadrukte dat een industriepark in ieders belang was. Er zou ‘een stimulerende wisselwerking tussen omwoners (industrie) en universiteit te verwachten zijn als gevolg van de gemakkelijke uitwisseling van ideeën, ervaringen en know-how. De onder dergelijke gunstige omstandigheden groeiende industrie zal een significante bijdrage aan de werkgelegenheid leveren.’⁷⁸

71 EL-SA(V), inv.nr. 2930, B&W Leiden aan AVIV, ‘Voorlopige opdrachtverlening risico-analyse Leeuwenhoek’, 17 april 1979; ‘Leidse raadsleden willen vervolgonderzoek: “Beperk risico’s in Leeuwenhoek”’, *Leidsch Dagblad*, 30 januari 1980; ‘Na advies inspectie volksgezondheid. Leeuwenhoek in impasse’, *Leidsch Dagblad*, 11 september 1980.

72 ‘Woningbouw in de Leeuwenhoek niet verantwoord. Leidse universiteit vindt de risico’s te groot’, *Leidsch Dagblad*, 7 maart 1980.

73 B.C.J. Zoeteman, *Biotechnologie en de dialoog der doven. Dertig jaar genetische modificatie in Nederland* (Bilthoven 2005); Rob Schilperoort, *Het dynamisch DNA. Een molecuul met geschiedenis en toekomst* (Leiden 1980); ‘Resterend risico verwaarloosbaar’ en ‘Lucas Reijnders: Gevaren worden altijd onderschat’, *Leidsch Dagblad*, 23 mei 1981.

74 EL-SA(V), inv.nr. 2932, Prof. Havinga aan CvB, 22 januari 1980; *Leidsch Dagblad*, 7 maart 1980.

75 EL-SA(V), inv.nr. 2930, Mr. J. Donner (OW) aan Mr. C.J.D. Waal, ‘Leeuwenhoek’, 11 april 1980.

76 EL-SA(V), inv.nr. 2930, telegram van College van B&W Leiden aan CvB, 17 maart 1980.

77 EL-SA(V), inv.nr. 2932, CvB aan Universiteitsraad, ‘Voorstel Leeuwenhoek’, 5 maart 1980.

78 EL-SA(V), inv.nr. 2932, Prof. E. Havinga aan CvB c/o hoofd Dienst Ruimtelijk Beleid, Bouw en Materiële Zaken ir. W.C. Wildervanck, 20 november 1979.

Havinga herhaalde deze boodschap in een advies in januari 1980 aan het CvB. Het CvB zou het kort daarna aan universiteitsraad en gemeente voorstellen. Het plan had tegen die tijd uit onverwachte hoek steun gekregen. Tijdens zijn nieuwjaarsrede bij de Kamer van Koophandel had voorzitter A. Koningsveld – directeur van een Leids clichébedrijf – het gemeentebestuur bekritiseerd, omdat het aan een duidelijk economisch beleid zou ontbreken.⁷⁹ Terzijde wees hij op het belang van toenemende samenwerking tussen wetenschappers en het bedrijfsleven, wat hij verder uitwerkte in een ‘fantasietje’: de ‘veelomstreden Leeuwenhoek’ was de ideale plek voor de ontwikkeling van een industriepark vol hoogwaardige werkgelegenheid vergelijkbaar met het ‘spectaculaire voorbeeld in Californië’.⁸⁰ Na nog een jaar getouwtrek over de zonering schikte de gemeente zich in de vestiging van bedrijfspanden in de Leeuwenhoek.⁸¹

Vanuit dit politieke perspectief op de komst van het bedrijfsleven naar het terrein rondom de universitaire laboratoria doemt het *science park* op als compromis in het conflict tussen universiteit en gemeente over het bestemmingsplan, en ook als tegemoetkoming aan de verlangens van ondernemers en het ministerie. Dat dit niet volledig een lokale curiositeit was, blijkt uit het feit dat eenzelfde dynamiek speelde in Utrecht, waar het bestemmingsplan voor de Uithof als beoogde locatie voor de gehele universiteit decennialang de relaties op scherp zette.⁸² Aan het begin van de jaren tachtig stapte de gemeente af van een monofunctioneel bestemmingsplan voor de Uithof en werd er woningbouw tussen de universiteitslaboratoria geprojecteerd. Ook hier zag de universiteit de woningbouwplannen en de daarbij horende ‘stringente milieueisen’ niet zitten. Om toch aan te sluiten bij de nieuwe stedenbouwkundige ideeën over het mengen van functies concludeerde de planoloog Groeneveld dat de suggestie, gedaan door de Utrechtse KvK, van kleine op de universiteit georiënteerde bedrijven de beste weg uit de ‘impasse in de besluitvorming’ was.⁸³ De epistemologische argumenten – het belang van nabijheid voor kennisoverdracht en de onvoorspelbare risico’s van nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen – die opgevoerd werden, dienden in zo’n situatie vooral ter ondersteuning van het compromis.

Dat er een paar jaar later in de Leeuwenhoek ook echt een *bio science park* bezocht kon worden, was te danken aan de vestiging van Amerikaanse biotech-bedrijven in de Leeuwenhoek in 1985. Hoogleraar biochemie Rob Schilperoort speelde hierbij achter de schermen een grote rol. Eind jaren zeventig maakte hij deel uit van de internationale groeispurt van de biotechnologie

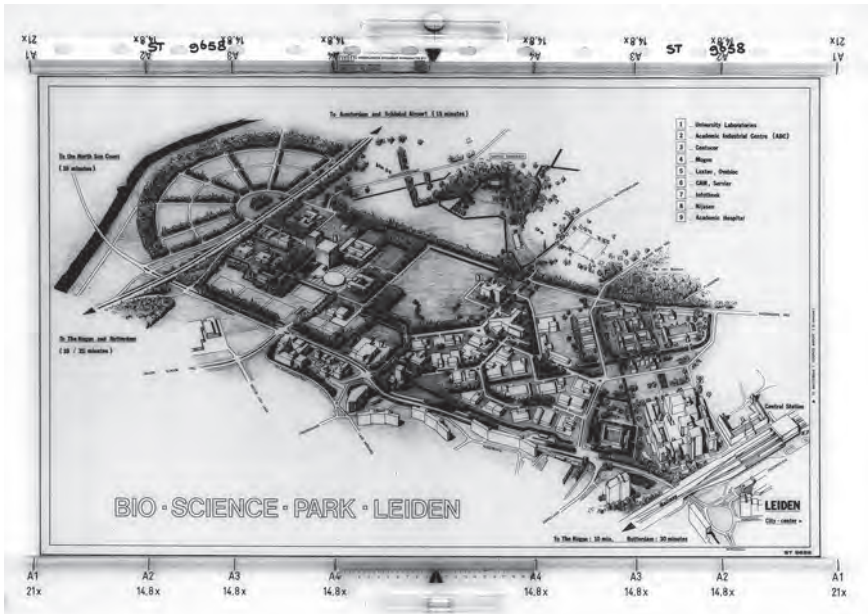
79 ‘KvK haalt fel uit naar Leids gemeentebestuur’, *Leidsch Dagblad*, 8 januari 1980; ‘Gedachten-experiment in Leiden. Industriepark bij Leidse universiteit?’, *Chemische Courant*, 10 januari 1980.

80 Toen Leistra begin 1980 inventariseerde wat er aan innovatie in Leiden gedaan kon worden, stond contact met Koningsveld bovenaan de lijst. AUL-CvB, 2415, ‘RUL en innovatie’, 14 februari 1980.

81 ‘Akkoord Leeuwenhoek. Gemeente doet stap terug: minder woningen’, *Leidsch Dagblad*, 21 oktober 1981.

82 J.C. Groeneveld, *Science park. Mogelijkheden voor Utrecht. Een oriënterende studie in samenwerking met de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Utrecht en omstreken en het planologisch en demografisch instituut van de Universiteit van Amsterdam* (Utrecht 1983).

83 Groeneveld, *Science park* a.w., 74-80. Het *science park* in Utrecht kwam er niet: ‘In Utrecht vindt men een science park niet nodig ... de afstanden tot de wetenschappelijke instellingen [zijn] al klein genoeg’. ‘Over de zin en de onzin van science parcs bij universiteiten’, *NRC Handelsblad*, 22 augustus 1989.

Isometrietekening van Bio Science Park Leiden, 1989 (Direktie Ros, Gemeente Leiden – tekenkamer, Erfgoed Leiden en Omstreken).

en werd internationaal geroemd om zijn DNA-onderzoek naar plantenziektes. Daarnaast was hij een spin in het web van het Nederlandse technologiebeleid door zijn functie als voorzitter van de Programmacommissie Biotechnologie. Deze was in 1981 ingesteld door de ministeries van O&W en EZ in reactie op al de rapporten die om een nieuw industrieel élan vroegen. Onder Schilperoorts leiding inventariseerde deze commissie zowel bij onderzoekers als bij ondernemers wat er aan kennis en kunde mogelijk en benodigd was in de biotechnologie. Hieruit vloeiden stevig gefinancierde innovatiegerichte onderzoeksprogramma's voort die het wetenschappelijk onderzoek marktgericht maakten, en de universitaire biotechnologie via toepassingsgericht onderzoek op het bestaande bedrijfsleven lieten aansluiten.⁸⁴ Aan buitenlandse bedrijven en investeerders werd de Programmacommissie geïntroduceerd als een soort 'supertransferpunt' voor het gehele Nederlandse biotechnologisch onderzoek.⁸⁵

Schilperoort fungeerde als boegbeeld van dit supertransferpunt. Het Commissariaat voor Buitenlandse Investeringen gebruikte zijn internationale netwerk en uitstekende reputatie bij het overtuigen van Amerikaanse biotechnologische ondernemingen, zoals Centocor en Molecular Genetics, om zich in

⁸⁴ Programmacommissie Biotechnologie, *Innovatieprogramma biotechnologie. Kader, hoofdlijnen en operationeel plan* (Den Haag 1982), 11.

⁸⁵ NA, Commissariaat Buitenlandse Investeringen in Nederland 1967-2001 (CBIN), 2.06.173, inv.nr. 328, 'The Netherlands offers fertile soil for biotechnology companies', 7.

Ewald Keijser, afdelingshoofd Economische Zaken van de gemeente Leiden, over biotechnologie in de Leidse Courant, 13 september 1984.

Nederland te vestigen.⁸⁶ Dit was tevens een van de eerste grote successen voor de Maatschappij voor Industriële Projecten, een investeringsorgaan voor risicokapitaal dat het ministerie van EZ had opgezet: ze stak meer dan drie miljoen in de komst van Centocor. De provincie Zuid-Holland en de gemeente Leiden lokten het bedrijf met ieder een kwart miljoen. Schilperoordt lijkt ook hier de link geweest te zijn, door het afdelingshoofd van Economische Zaken in Leiden, Ewald Keijser, te overtuigen van de zin van een *bio science park*. Dit fenomeen had de biochemicus leren kennen op zijn Amerikaanse acquisitiereizen voor het Commissariaat Buitenlandse Investeringen. Keijser omarmde dit volledig en geloofde dat de biotechnologie het economische en maatschappelijke leven van de stad de komende 75 jaar zou gaan bepalen.⁸⁷ Volgens Keijser, op een foto in de *Leidse Courant* afgebeeld naast een grote fermenter voor de productie van penicilline, lag de Leidse toekomst in het binnenhalen van kleine en middelgrote biotechnologische ondernemingen, die dicht tegen de wetenschap aanleunden. Geen Lakenstad meer maar ‘pure innovatie, vernieuwing tot in de zuiverste kern: biotechnologie’.

Volledig in de pas met de *science park*-idealën, was Keijser ervan overtuigd dat het opbloeiende vakgebied alleen in commerciële omstandigheden serieus

⁸⁶ NA, CBIN, 2.06.173, inv.nr. 328, Maatschappij voor Industriële Projecten, ‘Eerste Amerikaanse partners voor de MIP’, 11 december 1984.

⁸⁷ ‘Bio-technologie zal Leiden nieuw leven inblazen’, *Leidse Courant*, 13 september 1984.

opgeschaald en toegepast konden worden. Een van de eerste bewoners van het Academische Bedrijven Centrum beloofde precies dat. Holland Biotechnology (HBT) was het geesteskind van twee Leidse hoogleraren, onder wie Schilperoort, en een oud-bestuurslid van AKZO, en wilde academische onderzoeksresultaten naar de markt brengen. Marktonderzoek door Licentec (een poot van Control Data) overtuigde onder andere de Rabobank, de programma commissie biotechnologie en TNO om eind 1984 te investeren in de oprichting van het bedrijfje. Deze door onderzoekers gedreven ontwikkeling zette het vraagstuk van de commercialisatie van wetenschappelijke kennis op de universitaire agenda.⁸⁸

Centocor en Molecular Genetics vestigden zich eerst ook in het Academisch Bedrijven Centrum, dat snel vol zat en moest uitbreiden. De gemeente Leiden, onder leiding van wethouder Fase, besloot het bestemmingsplan van de Leeuwenhoek zo aan te passen dat daar een *bio science park* kon groeien, met de twee biotechnologische bedrijven als directe aanleiding.⁸⁹ In de collectieve herinnering geldt Schilperoort, niet onterecht, als de roerganger achter het Leidse wetenschapspark, met het recent aangelegde Schilperoortpark in de Leeuwenhoek als uitdrukking van dat besef. Naast nationaal innovatiebeleid, lokale politieke belangen en internationale technologische ontwikkelingen blijkt uit de verhalen van Twente, Groningen, Eindhoven en Leiden hoezeer het slagen van een industriepark op de universitaire campus afhangt van die enkele ondernemende, bevoegen hoogleraar (of rector). Zonder Witholt, Schilperoort, Koumans en Kroonenberg was er van al die ambitieuze plannen waarschijnlijk weinig terechtgekomen.

De realisatie van een *science park* dreef universiteit en gemeente echter ook tot nieuwe financiële risico's. Ambtenaar Keijser meende dat de gemeente 'inspirerend' moest optreden, bijvoorbeeld door via een participatiemaatschappij kapitaal te investeren: 'Risico's nemen, waarom niet.' Maar de Leidse hoogleraar Arthur Rorsch, die de risico's van genetisch onderzoek inmiddels weliswaar onschuldig vond, waarschuwde de gemeente Leiden voor het *science park*. De biotechnologie was volgens hem een 'ontzettend risicodragende business', en binnen een paar jaar zou driekwart van de bedrijfjes failliet kunnen zijn.⁹⁰ De Leeuwenhoek stond bol van risico's in de jaren tachtig – en het *science park* was tegelijk oorzaak en oplossing. De bouw en esthetiek van het *science park* moest uitstralen dat beide risico's te beteugelen waren: controle over natuur en de belofte van vernieuwende, winstgevende kennisoverdracht.

Slot

De Technische Hogeschool Twente zou de kern van de 'Nederlandse Silicon Valley' worden, rondom Groningen moest 'een soort Instrument Valley' ko-

⁸⁸ De Stichting Contacten Bedrijfsleven werd opgericht om in HBT te participeren, zónder met universitair geld te speculeren. AUL-CvB, inv.nr. 2094, 'Nota commercialisatie universitaire kennis', 3 oktober 1984.

⁸⁹ EL, Handelingen Gemeenteraad Leiden, 11 februari en 1 juli 1985.

⁹⁰ 'TNO-topman waarschuwt Leiden voor "sciencepark"', *Leidsch Dagblad*, 15 juni 1985.

men en in Leiden hoopte men dat er 'iets als Silicon Valley zou ontstaan'.⁹¹ De retoriek was niet van de lucht wanneer er plannen voor transferpunten, bedrijfstehnologische centra en *science parks* werden gemaakt. Dergelijke ideeën over de ruimtelijke organisatie van kennisoverdracht oriënteerden zich vaak op Amerikaanse voorbeelden – in het bijzonder Silicon Valley – waaruit iedere universiteit of hogeschool de lessen trok die voor de eigen situatie relevant leken. Deze circuleerden vervolgens via beleidsnota's, adviesrapporten en persoonlijke contacten tussen universiteiten, technische hogescholen en het lokale bedrijfsleven. Expertise over kennistransfer stroomde in de omgekeerde richting van het regeringsgeld, dat bedoeld was om de achtergestelde regio's er weer bovenop te helpen. Vanuit Groningen, Twente en Eindhoven verplaatsten de voorbeelden van *science park*, bedrijfstehnologisch centrum en transferpunt zich ondertussen naar de Randstad, te beginnen met Leiden.

Science parks symboliseerden de toekomst. Het omarmen ervan was voor de verschillende actoren – het lokale bedrijfsleven, regionale overheden en universiteiten – echter ook uit nood geboren. De hoger-onderwijsinstellingen moesten in de jaren tachtig vrezes voor bezuinigingen, te beginnen met de taakverdelingsoperatie uit 1982, passend bij een beleid dat uitging van een terugtrekkende overheid. Het oprichten van transferpunten, bedrijfstehnologische centra en *science parks* sloot wel aan bij de politieke nadruk op vernieuwing van de economische structuur via innovatief midden- en kleinbedrijf. Voor deze initiatieven wisten de technische hogescholen van Twente en Eindhoven en universiteiten van Leiden en Groningen met de nodige retoriek financiering te vinden bij de ministeries van Economische Zaken en van Sociale Zaken, provinciale werkgelegenheidsfondsen en de regionale ontwikkelingsmaatschappijen. Ook vonden ze – vaak aangevoerd door pionierende hoogleraren – Kamers van Koophandel, banken en buitenlandse bedrijven bereid te investeren in kennisoverdracht op de universitaire campus.

Drie claims over kennisoverdracht werden in deze ontwikkeling voortdurend gemaakt. Ten eerste dat het overbruggen van de innovatiekloof via nieuwe hoogtechnologische ondernemingen tot nationale economische groei en regionale werkgelegenheid zou leiden. Ten tweede dat deze overdracht het best verliep wanneer kenniscentra en bedrijfsleven in elkaars fysieke nabijheid verkeerden. En tot slot dat deze uitwisseling ook ten goede kwam aan de creativiteit en oriëntatie van het academische onderzoek. Deze claims kregen hun beslag in gebouwen voor kennisoverdracht, van ABC tot BTC, en droegen zo bij aan de radicale ruimtelijke verandering van de Nederlandse universiteiten. De grotere zichtbaarheid van het bedrijfsleven op de universitaire campus ondersteunde zo de koerswijziging in nationaal wetenschaps- en innovatiebeleid.

91 'Vallei van de winnaars', *NRC Handelsblad*, 13 juni 1981; 'Kabinet stopt 200 miljoen in Oost-Groningen', *Het Parool*, 8 maart 1980; 'Vestiging van twee Amerikaanse bedrijven in Leeuwenhoek: Impuls voor biotechnologie in Nederland', *Leidsch Dagblad*, 14 december 1984.

Over de auteurs

DR. AB FLIPSE is universiteitshistoricus van de Vrije Universiteit Amsterdam, waar hij is verbonden aan de onderzoeksgroep cultuurgeschiedenis van de Faculteit der Geesteswetenschappen. Zijn onderzoek richt zich op de geschiedenis van de Vrije Universiteit en daarnaast op uiteenlopende universiteits- en wetenschapshistorische thema's. Recent publiceerde hij "Het herdenken der slachtoffers gevoeld als een eerste plicht." Oorlogsmonumenten en herdenkingscultuur aan Nederlandse universiteiten', in het met enkele historici samengestelde *Een oorlogsplaquette ontrafeld. Het herdenkingsmonument 1940-1945 van de Vrije Universiteit Amsterdam* (2020).

DR. MARJA GASTELAARS studeerde in 1976 af als socioloog aan de Universiteit van Amsterdam; ze promoveerde in 1985 bij de werkgroep Techniek, Technologie en Samenleving van Rijksuniversiteit Leiden op *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. Tot haar pensioen in 2013 was ze docent/onderzoeker bij de opleiding bestuurskunde van de Universiteit Utrecht, en schreef ze onder meer *The Public Services under Reconstruction. Client experiences, professional practices, managerial control* (2009). Momenteel publiceert ze over (publieke) gebouwen-in-gebruik.

DR. IR. ESTHER GRAMSBERGEN is als universitair docent Architectonisch Ontwerpen verbonden aan de TU Delft en redacteur van het tijdschrift *OverHolland*. In 2014 promoveerde zij in Delft op een onderzoek getiteld *Kwartiermakers in Amsterdam. Ruimtelijke transformatie onder invloed van stedelijke instellingen, 1580-1880*, waarvan bij uitgeverij Vantilt een handelseditie verscheen. In aansluiting hierop richt haar huidige onderzoek zich op de rol van stedelijke instellingen, zoals universiteiten, in meer recente transformaties van Hollandse steden.

DR. PETER JAN KNEGTMANS was tot zijn pensioen universiteitshistoricus van de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde over de geschiedenis van deze universiteit en haar voorloper, het Athenaeum Illustre, het studentenleven, de medische faculteit in Maastricht, het socialisme in Nederland, de bezettingsjaren, de stad Amsterdam en de biografie van Ernst Laqueur. Sinds 2018 is hij als research fellow verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en werkt hij aan een biografie van de Maastrichtse grootindustriële Petrus Regout (1801-1878).

JORRIT SMIT MSc doet onderzoek in de wetenschapsfilosofie en -geschiedenis en is verbonden aan het Instituut voor Wijsbegeerte van de Universiteit Leiden. In zijn promotieonderzoek beschouwt hij de naoorlogse organisatie van wetenschap met maatschappelijk nut vanuit een ruimtelijk perspectief. Tevens is hij redacteur bij *Wijsgerig Perspectief* en *Shells and Pebbles*. Recent publiceerde hij 'Ernst Cohen and the challenge of a truly international union', *Chemistry International* 41(3), 9-10.

DR. ABEL STREEFLAND is universiteitshistoricus van de Technische Universiteit Delft, waar hij verbonden is aan de Library. Zijn onderzoek richt zich op de geschiedenis van de TU Delft en Nederlandse ingenieurs. Hij werkt mee aan het ontwikkelen van tentoonstellingen en het ontsluiten en presenteren van het erfgoed van de TU Delft.

DR. RUBEN E. VERWAAL (PhD, 2018) is conservator van de medische collecties van het Erasmus MC in Rotterdam en nwo Rubicon research fellow aan het Institute for Medical Humanities, Durham University. Zijn onderzoek richt zich op medische geschiedenis, materiële cultuur en critical medical humanities. In het Erasmus MC organiseerde hij de tentoonstellingen *Smart Partners* (2019) over samenwerkingsverbanden Rotterdam-Delft, en *Ik sta paf!* (2020) over de geschiedenis van roken in het ziekenhuis.

Register

- Aardenne, Gijs van 120
Angenent, L.H.J. 44
Baneke, David 123
Bender, Franz 47
Bergen, Jeroen van 84
Berlo, David 85
Blomsma, O.B. 94
Boer, B.J. de 87, 90
Both, Th.H. 42
Brand, Willy 131
Brauw, M.L. de 54
Brink, R.E.M. van den 46
Brouwenstijn, Bert 73
Cals, Jo 42
Cath, K.J. 126
Choisy, Jacques 86, 88, 97
Clayssen, D. 91
Coops, J. 65
Crone, Werry 101, 105, 108, 109, 113,
116
Deetman, Wim 13, 119, 122
Deur, J.G. 21
Deursen, A.Th. van 60
Diepenhorst, I.A. 49, 61, 85
Diesfeldt, Otto 19
Dik, Wim 127
Doets, C.A. 70, 72-74
Driem, Gijs van 127, 129
DSBV (Drexhage, Sterkenburg, Bodon
en Venstra) 35
Dufour, R. 55
Dunk, Hermann von der 100
Embden, Samuel van 86
Enthoven, J.D. 125
Fase, Jos 119, 131
Flipse, Ab 15, 145
Fokkinga, B. 89, 93
Frons, adviesbureau 131-133
Gaay Fortman, W.F. de 70, 71
Gastelaars, Marja 15, 145
Gawronski, Norbert 37, 44
Gramsbergen, Esther 15, 145
Granpré Molière, J.M. 21
Grinten, G.J. van der 114
Groeneveld, J.C. 139
Groenewegen, Joh. H. 64
Groenhout, Obbe 78
Haagsma, Ids 27
Haan, Dirk den 96
Haan, Hilde de 27
Hagoort, Arie 91
Hall, Gijs van 43, 49
Havinga, Egbert 138, 139
Heere, W.P. 100
Heide, G.J. van der 44
Heijer, Alexandra den 8
Hessels Mulder, J. 69
Hof, M. van 88
Huizinga, Johan 8
Jefferson, Thomas 8
Jong Edz, Frits de 51, 52
Jonker, C.C. 71
Juliana, koningin 72, 73
Kappers, Harry 94
Kassenaar, A.H.M. 125, 127, 130, 131
Keesom, Jolanda 27
Keijser, Ewald 141, 142
Keulen, S.A. van 131, 132
Kinschot, Hugo van 61
Klein, G. 122
Knegtmans, Peter Jan 15, 145
Kok, J. 47
Koningsveld, A. 139
Koolhaas, Rem 12, 45, 116
Koolhaas, Teun 114
Koumans, Wim 124, 126, 127, 142
Kroonenberg, H.H. van den 127, 129,
142
Kuypers, H. 88
Laan, J. van de 21

- Lammers, Han, 55
 Leistra, Andrieske 125, 130, 131, 139
 Leupen, J. 44
 Lévi-Strauss, Claude 85, 89
 Lubbers, Ruud 120
 Maaskant, Arend 91
 Meijer, C.J. 77
 Merkelbach, B. 68
 Meusbürger, Peter 59
 Moll, J. 88
 Mulder, J.H. 44, 45, 47
 Nielsen, Chris 41, 44-50, 53, 67-70, 75
 Niet, Cees de 74
 Nijs, Jac. de 42
 Okkerse, B. 130
 Ouden-Dekkers, Greetje den 121
 Pais, A. 120
 Pané, Iskandar 19
 Ploem, Johan 130, 132
 Poel, Rob 69, 70
 Pouderoyen, C. 21
 Prouvé, Jean 90, 91
 Querido, Andries 85-89
 Reijnders, Lucas 138
 Reinink, A.W. 100, 107, 118
 Ritzen, Jo 13
 Roorda van Eysinga, Nico 86
 Roorda, S.J. 137
 Rörsch, Arthur 142
 Rothuizen, A. 64
 Samkalden, Ivo 55
 Schilperoort, Rob 136, 138-142
 Shapero, Albert 129
 Sizoo, G.J. 63
 Smelt, H.G. 86
 Sminia, Taede 79
 Smit, Jorrit 16, 146
 Smith, Albert 84
 Snel, Peter 69, 70
 Spruit, J.H.C. 69
 Steigenga, Willem 51
 Streefland, Abel 146
 Szirmai, J. 88
 Thissen, Oscar 96
 Thomson, J.W.R. 42
 Trier, Ton van 120
 Uyl, Joop den 41, 42, 44-46, 49, 121
 Van der Meer & Van Tilburg, advies-
 bureau 128, 129
 Velde, J.J. van der 26
 Velzen, Toon van 80
 Veringa, G.H. 55
 Verwaal, Ruben 15, 146
 Waal, C.J.D. 136
 Wachelder, Jo 9
 Wagenaar, Cor 110
 Walraven, A. van 44, 46
 Weick, Karl 100
 Wildervanck, W.C. 138
 Wit, Roel de 46, 49, 50
 Witholt, Bernard 135, 142
 Wittermans, Hans 86, 87
 Zaaijer, Art 12
 Zaanstra, Piet 37, 68, 69
 Zwiers, H.T. 66

Op Nederlandse universiteitscampussen wordt momenteel volop gerenoveerd, gesloopt en gebouwd. De basisstructuur van deze complexen werd gelegd in de jaren vijftig, zestig en zeventig, toen de universiteiten een groeispurt doormaakten. Deze ging gepaard met grote ruimtelijke veranderingen, waardoor het aanzien van de universiteiten volledig veranderde. In soms compleet nieuwe stadswijken verrezen fabrieksachtige laboratoria, ziekenhuizen en flats met werkkamers en collegezalen die eerder deden denken aan kantoorkolossen dan aan plekken van geleerdheid. In de bundel *De universitaire campus* worden verschillende aspecten van deze ruimtelijke transformatie onderzocht, zoals de relatie tussen stad en universiteit, de rol van de universiteit in de samenleving, de veranderingen in werkprocessen en de uitdagingen waar huidige campusplanners voor staan als gevolg van eerder gemaakte keuzes.

Universiteit & Samenleving 15

9 789087 048518

